

Գլխավոր տեղեկություն

Номер	N 310-Ա
Տիպ	Որոշում
Тип	Инкорпорация (01.11.2024-по сей день)
Статус	Գործում է
Первоисточник	«ՀՀ» օրաթերթ 2007.11.27/218(4314)
Принят	ՀՀ կառավարություն
Дата принятия	11.03.2010
Подписан	ՀՀ վարչապետ
Дата подписания	31.03.2010
Дата вступления в силу	01.04.2010

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ո Ր Ո Շ ՈՒ Մ

11 մարտի 2010 թվականի N 310-Ա

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՉ ԼՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ԳԱՆԿԵՐԻ ԿԱԶՄՄԱՆ ՉԱՓՈՐՈՇԻՉՆԵՐԸ ԵՎ ՈՉ ԼՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ԳԱՆԿԸ ՀԱՍՏԱՏԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

«Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի 7-րդ հոդվածի 1-ին մասի 3-րդ կետին համապատասխան՝

(**Նախաբանը խմբ. 31.10.24 N 1719-Ա**)

Հաստատել Հայաստանի Հանրապետության ոչ նյութական մշակութային արժեքների ցանկերի կազմման չափորոշիչները և ոչ նյութական մշակութային ժառանգության արժեքների ցանկը՝ համաձայն NN 1 և 2 հավելվածների:

Հայաստանի Հանրապետության
վարչապետ

2010 թ. մարտի 31
Երևան

S. Սարգսյան

Հավելված N 1
ՀՀ կառավարության 2010 թվականի
մարտի 11-ի N 310-Ա որոշման

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՉ ԼՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ԳԱՆԿԵՐԻ ԿԱԶՄՄԱՆ ՉԱՓՈՐՈՇԻՉՆԵՐԸ

- Սույնով սահմանվում են ոչ նյութական մշակութային արժեքների ցանկերի կազմման չափորոշիչները:
- Ոչ նյութական մշակութային արժեքների ցանկերի կազմման չափորոշիչներն են՝
 - անվանումը.
 - բնագավառը.
 - տարածման շրջանը.
 - կրողը.
 - պատմական հակիրճ տեղեկանք.
 - բնութագիրը (նկարագրությունը, առանձնահատկությունները).

7) կենսունակությունը (պատմական, մշակութային, տնտեսական, հասարակական նշանակությունը):

(2-րդ կետը խմբ. 24.03.16 N 293-Ա)

3. Ցանկում ոչ նյութական մշակութային արժեքների գրանցման չափորոշիչներն են՝

1) արժեքի կամ արժեքների համալիրի ոչ նյութական մշակույթի նշված բնագավառներին պատկանելը՝
ա. ժողովրդական բանահյուսություն (լեզուն, բարբառները, խոսվածքները, բանավոր ավանդության

բոլոր ձևերը և տեսակները),

բ. ժողովրդական երաժշտարվեստ (ժողովրդական երգարվեստն իր տեսակներով, ժողովրդական նվագարանային երաժշտությունն իր տեսակներով),

գ. ժողովրդական պարարվեստն իր տեսակներով,

դ. ժողովրդական թատերախաղերն իրենց տեսակներով,

ե. ժողովրդական տոներ,

զ. մարդու կյանքի շրջափուլերի (ծնունդ, հասունություն, ամուսնություն, մահ) հետ կապված սովորույթներ,

է. հասարակական, ազգակցական, ընտանեկան հարաբերությունների հետ կապված սովորույթներ,

ը. ազգային հավատալիքներ ու սովորույթներ,

թ. ժողովրդական կենցաղն իր դրսևորման տարբեր ձևերով,

ժ. տնտեսական կյանքի հետ կապված հմտություններ (երկրագործություն, անասնապահություն, ձկնորսություն, որսորդություն, առևտուր և այլն),

ժա. բնության վերաբերյալ պատկերացումներ և գիտելիքներ,

ժբ. ազգային խոհանոց,

ժգ. ազգային խաղեր,

ժդ. ավանդական արհեստների հետ կապված հմտություններ և գիտելիքներ (ժողովրդական արհեստներ և դրանց հետ կապված հմտություններ, ժողովրդական ճարտարապետություն, բնակարան, կահկարասի)։

2) ազգային ինքնության, հոգեկերտվածքի, աշխարհայացքի ձևավորման բաղկացուցիչ լինելը.

3) ազգային պատմության, տոհմի ծագման հետ կապված հիշողության, երևույթների, դեպքերի, գործընթացների խորհրդանիշ կամ այլ դրսևորում լինելը.

4) ազգային ավանդական մշակույթի եզակի դրսևորում լինելը.

5) ազգային և համամարդկային մշակութային, պատմական, կրոնական կամ գիտական նշանակություն ունենալը.

6) ոչ նյութական մշակույթի որևէ բնագավառի գիտելիքների և հմտությունների կրող լինելը:

4. Ցանկում ընդգրկելու նախապայման է ոչ նյութական մշակութային արժեքի կենդանի և կենսունակ միավոր լինելը:

(հավելվածը փոփ. 24.03.16 N 293-Ա)

**Հայաստանի Հանրապետության
կառավարության
աշխատակազմի
ղեկավար**

Դ. Սարգսյան

**Հավելված N 2
ՀՀ կառավարության 2010 թվականի
մարտի 11-ի N 310-Ա որոշման**

Ց Ա Ն Կ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՈՉ ՆՅՈՒՑԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ

№ ը/Կ	Անվանումը	Բնագավառը	Տարածման շրջանը	Կրողը	Պատմական հսկվող տեղեկանքը	Բնութագիրը (նկարագրությունը, առանձնահատկությունները)	Կենսունակությունը (պատմական, մշակութային, տնտեսական, հասարակական նշանակությունը)
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	«Սասնա ծռեր» Էպոս, ժողովրդական տարածված անուններն են «Սասունցի Դավիթ», «Ջուջանց տուն», «Քաջանց տուն», «Սասնա փահլևաններ»	ժողովրդական բանահյուսություն	Տարբեր տարածված է ՀՀ մարզերի գյուղական և քաղաքային համայնքներում:	Տարբին կրողները կրտսեր, երիտասարդ, միջին և ավագ տարիքի մարդիկ են:	Էպոսի հերոսներից Սասնաարի և Բաղդասարի մասին հնագույն վկայությունները պահպանվել են ևստվածաշնչում (Թագավորաց չորրորդ, ԺԹ), հետագայում Մովսես Խորենացու (գիրք Ա, ԻԳ) և Թովմա Արծրունու (Թովմա Արծրունի և Անանուն, «Պատմություն Արծրունյաց տան») երկերում: Դավիթ և Խանդավազի մասին գրույցների, Սասունում եղած իրեղեն ապացույցների մասին հիշատակություններ կան 16-րդ դարի պորտուգալացի ճանապարհորդների (Ա. Տերնեյրո, Մ. Աֆոնսո) ռազմական նյութերում: Ուշ հայկական աղբյուրների մասին թռուցիկ հիշատակությունները վերաբերում են 19-րդ դարում հանդիպող վեպի հերոսների անուններն ունեցող տեղավայրերին (Խանդավազի ձոր, Խանդավազի բերդ, Դավիթ թշնամիների գերեզմանները Խլաթի մոտակայքում):	«Վիպական բանահյուսություն» ժանրի ժողովրդական վեպի կար օրինակ է: «Սասնա ծռերը» ամբողջական, կուռ կառուցվածքով, շուրջ 150 ասացողից գրառված եզակի հուշարձան է: Օտար զավթիչների դեմ մղած դարավոր պայքարն արտացոլող հերոսական այս բաղկացած չորս ճյուղից՝ «Սասնաար և Բաղդասար», «Մեծ Միեր», «Սասունցի Դավիթ», «Փոքր Միեր»: Հերոսների չորս սերունդը՝ չորս ճյուղը, միմյանց հետ կապված են ազգակցական կապերով: «Սասնա ծռեր» Էպոսի ամենաբնորոշ գիծը հերոսական անպարտելի ոգին է՝ պայմանավորված նրա նախահիմքում ընկած առասպելական ոլորացածության սխրանքներով և հայ ժողովրդի՝ իր ոսոխների, հատկապես արաբական բռնակալության դեմ մղած դարավոր պայքարով:	Պահպանվում է հասարակության մեջ, փոխանցվում է ֆորմալ և ոչ ֆորմալ ուսուցման միջոցով: Միշտ չէ, որ անասացներն Էպոսը լրիվ են հաղորդում: Հաճախ պատմում են մեկ կամ երկու հատված՝ Էպոսի միասնությունն ընդգծելով ոլորմիներով, որոնք փառաբանում են մասցած բոլոր հերոսներին: Պատմվող հատվածը կոչվում է այն հերոսի անվամբ, որի մասին հյուսված է Էպոսի տվյալ ճյուղը: Էպոսի վիպասացների բուն իայրենիքը Վանա լճի ավազանն ու նրանից հարավ-արևմուտք և հյուսիս- արևելք ընկած գավառներն են՝ Սասուն, Մուշ, Բաղեշ, Մուք, Շատախ, Վան, Հայոց ձոր, Խլաթ, Արճեշ, Սանազներտ, Ալաշկերտ, Բայազետ: 19-20-րդ դդ. Գավառներից պանդխտացած և գաղթած վիպասացների ու նրանց սերունդների միջոցով «Սասնա ծռեր» Էպոսն անցել է Արևելյան Հայաստան: Լեզուն հիմնականում արևմտահայ բարբառներն են, երբեմն նկատելի է Նաև արևելահայ բարբառների

							լազոցությունը: Ավանդվել է բանավոր, և նրա բնագրերը 19-20-րդ դդ. տարբեր վիպասացներից գրառված տարբերակներն են, որոնք կառուցվածքով, լեզվաբարբառային և վիպական ներքին հատկանիշներով բաժանվում են տիպաբանական տեղագրական երեք մեծ խմբի՝ Սասնա, Մշո և Մոկաց: Սրանցից բացի, կան նաև խառը խմբեր: Նախնական պարզ ու կոռ տիպը, հավանաբար, եղել է Սասունինը, որի տարածումից էլ ստեղծվել են մյուս տարբերակները: Կենսունակ է, որովհետև, որպես պարտադիր ուսուցման թեմա, մտել է պետական կրթական ծրագրերում: Գիտական հիմնարկների կողմից մշտապես հետազոտվում և հանրությանն է ներկայացվում գիտական իրատարակությունների ձևաչափով, կատարվում են գրական մշակումներ: Երեխաների համար իրատարակվում են պատկերազարդ տարբերակներ: Նկարահանվում են գեղարվեստական ֆիլմեր, մուլտֆիլմեր, գրվում են երաժշտական ստեղծագործություններ:
2.	Քոչարի	Ժողովրդական պարարվեստ	Տարրը տարածված է ՀՀ մարզերի գյուղական և քաղաքային համայնքներում, մասնավորապես, ՀՀ Արագածոտնի մարզի Ապարան, Ներքին, Բազմաբերդ, Սասունիկ, Արագած, Կաքավաձոր, Աշտարակ, Ագարակ և ՀՀ Տավուշի մարզի Դիլիջան, Իջևան, Բերդ համայնքներում, ինչպես նաև քաղաքադաք Երևանում:	Տարրի կրողները կրտսեր, երիտասարդ, միջին և ավագ տարիքի մարդիկ են:	Հիշատակվում է վաղ միջնադարից:	Հայկական ժողովրդական ավանդական խմբապար է: Քոչարին Հայկական լեռնաշխարհում ամենատարածված և ներկայում ամենապահպանված հայկական պարն է: Բաղկացած է 2 մասից՝ չափավոր ու արագ: Երաժշտական չափը՝ 2/4, 4/4, 8/4: Ռիթմը շատ ճկուն է, իմպուլսիվ և հաճախակի սինկոպաներով: Պարածնում քայլերը խրոխտ են, կտրուկ, մեծ ծնկածալերով և ծունկկոտրումներով: Պարը իրապուրիչ է առնական դինամիկայով: Կատարում են իրար սեղմված ձեռքերի անջակտելի բռնելաձևով, գլուխները՝ բարձր, կիսաշրջանով կամ ուղիղ գծի դասավորությամբ: Կատարվում է զուռնայի և դիդի նվագակցությամբ:	Պահպանվում է հասարակության մեջ, փոխանցվում է ֆորմալ և ոչ ֆորմալ ուսուցման միջոցով, ինչպես նաև ժառանգաբար՝ ընտանիքի ավագներից՝ երիտասարդներին: Տարածված են քոչարու տարբեր տեսակներ՝ ըստ տեղավայրի (Ապարանի, Ալաշկերտի, Մուշի, Սասնա և այլն) և ըստ պարածնի (մեկտակ քոչարի, երկուտակ քոչարի, երեքտակ քոչարի և այլն): «Քոչ» արմատն ըստ երևույթին կապ ունի չամրոճատված՝ չկռտած ոչխարի-խոյի գոչ-դոչ և խոչ անվանումների հետ, գալիս է վաղնջական ժամանակներից և կապված է խոյի պաշտամունքի հետ: «Ղոչ» գոյական անունից առաջանում է «ղոչաղ» անվանը՝ համարձակ, խիզախ, քաջ: Թեպետ պարող ներս այլևս չեն իիշում պարատեսակի նախկին «խոյայծային» բովանդակության մասին, սակայն ժամանակն ու հետագա շերտավորումը չեն կարողացել ամբողջովին իարթահարել նրա նախասկզբնական (վաղնջական) ձևը: Քոչարու ճիշտ ձևի մեջ հստակ պահպանվել են հնագույն շարժումների շարժական արմատները, երբեմնի վարքագիծը, ցատկոտոմն ու թռչկոտումը, մարտը, խոյերի ու այծերի պոզահարումը, այծամարդու շարժումները: Շարժումների նշանակությունն առավել լավ արտահայտված է դեպի առաջ սրընթաց իարձակողական շարժումների և ծանրության հենարանի տեղաշարժերի մեջ, որոնցով, ասես, արտահայտվում է ախոյանին պոզահարելու ցանկությունը: Կենսունակ է, որովհետև կիրառական և ընտանեկան, հասարակական խնջույքների, տոնախմբությունների, միջոցառում երի ժամանակ:
3.	Յարիսուշտա	Ժողովրդական պարարվեստ	Տարրը տարածված է ՀՀ մարզերի գյուղական և քաղաքային համայնքներում:	Տարրի կրողները կրտսեր, երիտասարդ, միջին և ավագ տարիքի մարդիկ են:	Հնագույն ակունքներ ունեցող ծիսական, ռազմական խաղ-պար է: Հիշատակվում է վաղ միջնադարից, վկայություններ կան Մովսես Խորենացու, Փավստոս Բուզանդի, Գրիգոր Մագիստրոսի մոտ:	Յարիսուշտան ռազմական, ծիսական ծափադերից է: Առանձնանում է յուրօրինակ կառուցվածքով, խաղային, երաժշտական, բանահյուսական տեքստերով և կատարման գունեղ ոճով: Դրա հիմնական դասավորությունը շրջանն է, որը պարբերաբար քանդվում է և վերադասավորվում երկու ուղիղ	Յարիսուշտան դասվում է ծիսական, ռազմական խաղ-պարերի շարքը: Ժամանակի ընթացքում տարբեր փոխաներպումների է ենթարկվել՝ դառնալով աշխարհիկ գվարձանքի խաղ և պար, միաժամանակ պահպանել է հնագույն տարբերակին բնորոշ տարրեր, որոնց ակնհայտ

						իանդիպակաց գծերի: Այդ գիծ-մարտաշարքերը մոտենում են միմյանց, կարծես, հարձակվում են իրար վրա: Այնուհետև պարողները բախվում են զլխավերևում կատարվող ծափերով և հեռանում: Մարտաշարքերը պարելով քանդվում են կամ վերադասավորվում շրջանի: Յարիսուշտան պարում են երկու հականալորդ խմբի բաժանված, և յուրաքանչյուրը պարում է մյուս խմբի դեմդիմաց կանգնածի հետ՝ նրա հետ զույգ կազմելով: Հիմնական պարաքայլն ընդմիջվում է հականալորդ զույգերի ծափերով և մեկ ոտքի ծուռվելով գետնին զարկելով: Պարի եղանակային չափը 2/4 է: Այն սկսվում է միջին տեմպով և աստիճանաբար արագանում է: Ուղեկցվում է դիդլի և գուռնայի նվագակցությամբ:	վկայություններն են պարի դասավորությունները, պարածնը, ծափերը, բանահյուսական տեքստն ու մարտական կանչերը: Հայտնի են պարի հետևյալ տեսակները՝ խարազանի յարիսուշտա, թաք յարիսուշտա, Ալիվանի յարիսուշտա և այլն: Պարը տարածված է եղել Սասունում: Յարիսուշտայի անվանումն ունեցել է տարբեր մեկնաբանություններ, որոնցից մեկն էլ այն է, որ յարիսուշտա նշանակում է զենքի ընկեր: Ավանդական յարիսուշտան պարել են միայն տղամարդիկ: Ներկայում այն պահպանվում է հայ ժողովրդական և բեմական պարարվեստում, և այդ կենսունակությունը նույնպես հաստատում է այս բացառիկ ավանդական պարանմուշի արժեքն ու ինքնատիպությունը: Բեմական տարբերակում պարում են նաև կանայք՝ նույն պարածնով, սակայն ծափ զարկելով ոչ թե տղամարդկանց, այլ միմյանց հետ: Բեմական մշակումներում յարիսուշտան ունենում է որոշակի բեմական մուտք և որևէ բնորոշ պարային դիրքով շեշտված վերջաբան: Բեմադրողի մշակման և բեմի օրենքներին համապատասխան՝ սահմանափակվում է պարողների իմպրովիզացիան: Պարն ուղեկցվում է գործիքային երաժշտությամբ, հաճախ էլ՝ ծայնագրությամբ: Բացակայում է բանահյուսական տեքստը, որին փոխարինում են պարողների հաճախակի կրկնվող մարտական բացականչությունները: Այն ավանդական պարերից է, որը ժողովրդական պարային մշակույթում պահպանվել է մինչև այսօր և շատ քիչ փոփոխությունների է ենթարկվել: Կենսունակ է, կատարվում է ինքնագործ և պրոֆեսիոնալ պարային խմբերում, ինչպես նաև ընտանեկան, հասարակական խնջույքների ու տոնախմբությունների ընթացքում:
4.	Ավանդական հարսանեկան ծիսակատարություն	Մարդու կյանքի շրջափուլերի հետ կապված սովորույթ և ծես	Տարրը տարածված է ՀՀ մարզերի գյուղական և քաղաքային համայնքներում:	Տարրի կրողները կրտսեր, երիտասարդ, միջին և ավագ տարիքի մարդիկ են:	Գրավոր տեղեկությունները վերաբերում են վաղ միջնադարին, ամբողջապես նկարագրվել է 19-րդ դարից սկսած:	Հարսանեկան տոնական համալիր՝ երեքից յոթ օր տևողությամբ, որը ներառում է աղվես-խնամախոսի ծեսը, ցի մորթը՝ իր հարակից արարողություններով, հարսի ծաղկոց և պարատուն, փեսայի գովք, սափրում և այլն:	Պահպանվում է հատկապես ավանդապաշտ ընտանիքներում: Յուրաքանչյուր տեղատարիքային խումբ ունի իր գործառույթը՝ հարսանեկան համալիրում. քավոր-քավորակինը, հարսի հայրը, մայրը, եղբայրը, քույրը, փեսայի ազգականները և ընկերները:
5.	Խավիժ	Մարդու կյանքի շրջափուլերից կնոջ ծննդաբերության հետ կապված սովորույթ	Տարրը տարածված է ՀՀ մարզերի գյուղական և քաղաքային համայնքներում:	Տարրի կրողները ընտանիքներն են:	Գրավոր տեղեկությունները ընդգրկում են 19-րդ դարից, շարունակվում է այսօրվա կենցաղում:	Այուրից պատրաստված ուտեստի տեսակ է, որն անհրաժեշտ է դիտվում նոր ծննդաբերած կանանց ուժերի վերականգնման համար: Ունի ինչպես ռացիոնալ, այնպես էլ՝ սրբազան երևույթի ընկալում, քանի որ հայերի երկրագործական մշակույթի մեջ ավանդաբար պահպանվել է հացահատիկային մշակաբույսերի սրբագործ և սերնդաճի ազդեցության նկատմամբ հավատը:	Կենսունակ է, առանձնահատուկ զարգացում չունի, սակայն կիրառությունը շարունակվում է: Ընտանեկան միջավայրում ժառանգաբար փոխանցվում է փորձով:
6.	Կատիկի բարձրացում	Մարդու կյանքի շրջափուլերից երեխայի ծննդյան և հասունության՝ մանկան խնամքի հետ կապված սովորույթ	Տարրը տարածված է առանձին ընտանիքներում, մասնավորապես, արևելահայոց միջավայրում:	Տարրի կրողները ընտանիքներն են: Ժառանգաբար փոխանցվում է ընտանեկան միջավայրում՝ տարեցներից կրտսերներին:	Որպես ազգագրական բնույթի նյութ՝ 20-րդ դարում գրանցվել է ազգագրագետների կողմից:	Նորածին երեխաներին լողացնելիս կոկորդի՝ կատիկի (լատիներեն choana) մասի և քիմքի մերսման սովորություն է, որի հետևանքով բերանի խոռոչի խորքային մասում՝ կոկորդում և քիմքում մկանների ամրացման միջոցով ձեռք է բերվում շնչուղիների ազատություն, ծայի ինչեղություն և այլն:	Ազգային ավանդական մշակույթի եզակի դրսևորում է, բացառիկ երևույթ: Հասնաչողության դեպքում կարող է լայն տարածում ունենալ և նպաստել երեխաների խնամքին, սակայն կենսունակ է միայն սովորույթն իմացող ընտանիքներում:
7.	Տարի հացի խորհրդանշանային կիրառում և նախշազարդում	Բնության վերաբերյալ պատկերացումներ և գիտելիքներ, ժողովրդական տոնական մշակույթ, ժողովրդական	Տարրը տարածված է առանձին ընտանիքներում, մասնավորապես, արևելահայոց միջավայրում:	Տարրի կրողները իմանականում կանայք են, որոշ շրջաններում՝ նաև տղամարդիկ:	Առաջին հիշատակությունները իսկողնում են 19-րդ դարի երկրորդ կեսին (Ե. Շահազիզ, Ե. Լալայան, Ա. Սիարունյան, Քաջեբերունի):	Ժողովրդական տոնածիսական, խորհրդանշանային համալիրի բաղկացուցիչ տարր է: Պատրաստման գիտելիքները, իմությունները փոխանցվում են ժառանգաբար: Տարի հացը կլոր է կամ ձվաձև:	Փոխանցվում է փորձով՝ ավագ սերնդից երիտասարդներին: Կենսունակ է, քանի որ կիրառական է և կապված է ավանդական ուտեստի և տոնական արարողակարգի

		խոհանոցի տարր				մոտավորապես 30-40 սմ տրամագծով: Հայաստանի մի շարք շրջաններում հայտնի է եղել նաև այլ անուններով՝ կրկենե, կրկենի, դովաթ կրկենի, միջնակ կլոճ, միջինք և այլն: Հացը կտրվում է Նոր տարուն (տարբերակներ՝ Մեծ պասի կեսին՝ միջինքին) և բաժանվում տան անդամներին: Հացի զարդանախշերը խորհրդանշորեն կապվում են տիեզերածնության, արարչագործության ու սերնդաճի գաղափարների հետ և այլն:	հետ:
8.	Սուրբ Սարգսի տուն	ժողովրդական տուն	Տարրը տարածված է ՀՀ մարզերի գյուղական և քաղաքային համայնքներում:	Տարրի կրողները կրտսեր, երիտասարդ, միջին և ավագ տարիքի մարդիկ են:	Գրավոր ամենավաղ տեղեկությունները պահպանվել են 5-րդ դարից:	Տոնածիսական համալիրը կապված է ամուսնական գուշակության հետ:	Տարածված է ընտանեկան, հասարակական միջավայրում՝ հատկապես երիտասարդության շրջանում:
9.	Տերընդեզ	ժողովրդական տուն	Տարրը տարածված է ՀՀ Գեղարքունիքի, Կոտայքի, Արագածոտնի, Շիրակի, Արարատի, Վայոց ձորի և Արմավիրի մարզերի համայնքներում: Տեղական որոշ առանձնահատկություններով նշվում է նաև ՀՀ Լոռու, Տավուշի, Սյունիքի մարզերի համայնքներում:	Տարրի կրողները համայնքների երիտասարդներն են, մասնավորապես, նորապսակների և նոր նշանվածների ընտանիքները և այդ ընտանիքների ազգակցական համակարգերը	Տերընդեզի տոնահանդեսները եղել են զանգվածային, առանց սեռատարիքային սահմանափակման, իրականացվել են գյուղական և քաղաքային բնակավայրերում: Հայտնի բանահավաք Գարեգին Սրվանձտյանը 1878 թ. 4. Դոկտում հրատարակված «Մանասն» աշխատության մեջ գրել է. «Հայաստանի համար ընդհանուր է այս տոնի վեմնությունը. Կաղանդին կամ տարեգլխոյն այնքան հանդիսավոր չէ, որքան այսօր. Մեծամեծ խնջույքներ և ուրախություններ կը կատարեն, երգերով, պարերով, ուտելիքով և սկսելիքով կը զվարճանան»: 19-րդ դարից սկսած գրավոր բազմաթիվ տեղեկություններ կան Տերընդեզի տոնահանդեսի մասին՝ երգերի գրանցված և հրատարակված տեքստեր, ծեսերի և պարերի նկարագրություններ, մաղթանքներ, ազգակցական այցելություններ և համատեղ խնջույքներ, ինչպես նաև Տերընդեզի մասին դիտարկումներ մամուլում, գեղարվեստական գրականության էջերում և բանահավաքների նյութերում: 1901 թ. հրատարակված մի տեղեկության համաձայն տարածված էր այն պատկերացումը, որ Տերընդեզի հետ վերջանում է «ծմռան քառասունը», ավարտվում են սաստիկ ցրտերը: Շիրակում, օրինակ, ասում էին՝ «Մեծ գոլն ընկավ», այսինքն՝ եղանակն սկսում է տաքանալ: Տոնահանդեսն իր ակունքներով կապվում է կրակի մաքրագործող գործության հանդեպ մարդկանց հավատի հետ՝ իր մեջ խտացնելով կրակի վաղնջական պաշտամունքի դրսևորումները:	Տոնի անվանման բարբառային տարբերակներ են՝ Տերիտազ, Տերընտաա, Տերիտես, Դառդառանջ և այլն: Տոնի օրացուցային ժամանակը փետրվարի 14-ն է, իսկ փետրվարի 13-ին կատարվում է նախատոնակ: Այն իր ընդույթով սահմանագծում է ծնունտ ավարտը և զարնան գալուստը: Տոնահանդեսն ունի համայնքային և ազգակցական մասնակցության փուլեր, որի կարևորագույն ծեսը խարույկ վառելն է ու դրա հետ կապված գործողությունները: Կային գլխավոր՝ համայնքային և մասնավոր՝ ընտանեկան խարույկներ: Համայնքային խարույկները վառվում էին եկեղեցիների բակերում՝ օգտագործելով ծառերի չորացած ճյուղեր, իսկ անտառազուրկ վայրերում նաև ծղոտ էին վառում: Իշխում էր այն պատկերացումը, որ Տերընդեզի կրակը «բերում է օդի բարեխառնություն, արտերի արգասավորություն, ամուսինների օրհնություն»: Մասնակիցներն այս խարույկից խանձողներ էին տանում, որով վառում էին իրենց բակերի խարույկները և տոնահանդեսը համայնքայինից վերափոխվում է ազգակցականի: Նորապսակների դեպքում նորափեսայի ու նորափեսի ազգականներն այցելում են նորափեսայի տուն, նշանվածության դեպքում՝ խորսնացուի տուն՝ իրենց հետ նվերներ տանելով, որոնց մեջ պարտադիրը զանազան բաղադրիչներով աղանձն է (ցորեն, սիսեռ, կանեփ, դմի կորիզ, եգիպտացորեն) և քաղցրավենիքը: Խարույկների մոտ ծեսերն ավելի բազմատեսակ են՝ կրակի շուրջը խմբային պտույտներ, կրակի վրայով թռիչքներ, շուրջպարեր: Համարվում էր, որ Տերընդեզի կրակը մաքրագործող բնույթ ունի, բուժում է իիվանդությունները, ամրությունը: Նորապսակների մայրերը հավաքվածների վրա աղանձ էին շաղ տալիս և քաղցրեղեն հյուրասիրում: Խարույկի մոխիրը խնամքով հավաքվում էր և առատորեն ցրվում տնտեսական կարևորության վայրերում՝ գոմում, մառատում, թոնրատանը: Մոխիրը քսում էին դռներին, պատուհաններին՝ «չարի մուտքը» կանխելու նպատակով: Հանդեսներին հաջորդում են խնջույքները, որոնք ուղեկցվում են պարերով: Քրիստոնեական ավանդույթում տոնը նշանավորվում է քառասնօրյա Հիսուսին տաճարին ընծայելու և Սիմոն ծերունու՝ Փրկչին ընդառաջ գալու ավետարանական դրվագը:	Տերընդեզի տոնը, որպես մշակութային ավանդույթ, ընկալվում է որպես ազգային ինքնության մաս և կենցաղում կարևոր և հաստատուն դեր ունի: Խորհրդային Հայաստանում այն նշվում էր ընտանեկան շրջանակում, իսկ Հայաստանի անկախացումից հետո ընդիտաված տոնական ավանդույթների մեծ մասը կրկին կենսամակրություն են ձեռք բերել: Դրան նպաստում են նաև եկեղեցիները, թանգարանները, հասարակական կազմակերպությունները, տոնի կրողները: Ներկայում Տերընդեզն ամուսնության հետ կապված միջոցառումների կարևորագույն մասն է հանդիսանում: Երբեք միայն տոնը նպաստում է հասարակական համախմբվածությանը և առանձին համայնքների մշակութային ինքնարտահայտմանն ու դրանով իրենց վրա ուշադրության բևեռմանը: Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության կրողներից կազմված հասարակական կազմակերպությունները, որոնք կազմակերպում են տոնի հետ կապված միջոցառումներ, նույնպես նպաստում են տոնի տարածմանն ու հանրահռչակմանը: «Տոնացույց. ավանդական տոների վերածնունդ» ՀԿ-ն տարբեր համայնքներում ստեղծում է «Ժառանգության կրողներին»՝ կազմակերպում ավանդական տոների մասին ոչ ֆորմալ ուսուցման ծրագրեր: «Հայ խոհարարական ավանդույթների զարգացման և պահպանման» ՀԿ-ն իրականացնում է «Հացը լեռներում» ամենամյա փառատոնը, որի ընթացքում ներկայացվում են տարբեր տոների, այդ թվում՝ Տերընդեզի մաս կազմող տոնածիսական ուտեստի առանձնահատկությունները: Ուսուցման գործընթացում ներառված են նաև մասնավոր դպրոցները: Օրինակ՝ «Մխիթար Մեբաստացի» կրթահամալիրն իրականացնում է դպրոցականների համար նախատեսված «Տրևեզ» հայրենագիտական նախագիծ, որի ընթացքում յուրաքանչյուր աշակերտ ստեղծում է տոնի մասին իր նյութը և տեղադրում սոցիալական հարթակներում: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Տերընդեզը ոչ միայն ժողովրդական տոն է, այլև եկեղեցական տոնացույցի կարևոր տարր՝ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի տնօրինությամբ 2006 թ. հռչակվել է նորապսակների օրհնության

							օր: Բոլոր եկեղեցիներում այդ օրն օրհնում են կորսապատկերին:
10.	Վարդավառ	Ժողովրդական տոն	Տարրը տարածված է ՀՀ մարզերի գյուղական և քաղաքային համայնքներում, որոշ առանձնահատկություններով՝ ՀՀ Տավուշի և Լոռու մարզերի համայնքներում:	Տարրի կրողները կրտսեր, երիտասարդ, միջին և ավագ տարիքի մարդիկ են:	Վարդավառը հնագույն արմատներ ունեցող տոներից է և կապվում է ջրի պաշտամունքի նախնական պատկերացումների հետ: Տոնի ծագումը կապվում է աստվածաշնչյան Լոյ Նահապետի տապալի՝ Արարատ սարի գագաթին հանգրվանելու կամ Հայկ Նահապետի և Լոռա հետապնդող Բեյի բախման հետ: Վարդավառի ժողովրդական տոները կապվում են մայրության և արգասաբերության աստվածուհի Անահիտ և գեղեցկության ու ջրերի հովանավոր Մատղիկ դիցուհիների հետ: Տոնը Հայ մոռացված եկեղեցու տոնացույց է մտել 5-րդ դ. Բրիտանիայի պաշտամունքության (այլակերպության) տոն անունով: Ըստ քրիստոնեական տոնացույցի Բրիտանիայի պաշտամունքության տոնը շարժական է, նշվում է Չառիկից 98 օր հետո, ուստի 35 օրվա շարժականություն ունի և կարող է ընկնել հունիսի 18-ից մինչև օգոստոսի 1-ը այն կիրակի օրը, որը կլինի Չառիկից 98 օր հետո: Հայաստանի որոշ տարածքներում Վարդավառը նշվել և այսօր էլ նշվում է հուլիսի 22-ին հաջորդող կիրակի օրը և համապատասխանում է արտի հունձի շրջանին կամ անմիջապես հաջորդում է դրան: Անցյալում տոնին զրեթե ամենուր հասկեր էին տանում եկեղեցի՝ խնդրելով, որ դաշտերը մորեխից և կարկուտից անվնաս մնան:	Տոնի անվանման բարբառային տարբերակներ են՝ Վորթվեր, Վարթեվոր: Տավուշում և Լոռիում Վարդավառի տոնահանդեսի հիմնական այրերը լեռներն էին և մինչև այսօր դրանք մենացանկալի այրերն են՝ ջրերի ակունքների մոտ անասունների մաշային արտազնայրերը: Դաշտավայրի գյուղերից և քաղաքներից ազգականները հավաքվում էին լեռնային ամառանոցներում գտնվող ազգականների կամ պարզապես ծանոթների մոտ: Աղջկաները և պատանիները մեծ քանակությամբ ծաղիկներ էին հավաքում, փնջեր կազմում և ծածուկ նետում հարևանների և ազգականների բակերը: Տարեցները ցորենի հասկերից հատուկ հմտությամբ զանազանակերպ խաչքուտեր իյուտում: Մինչև Վարդավառ խնձորի պատ էր: Որոշ վայրերում առաջին խնձորն ուտելն ուղեկցվում էր հատուկ նախապատրաստություններով: Լուսաբացից առաջ խարուկների շուրջ սկսվում էին տղաների և աղջիկների պարերգերը, խնձորներ էին խորովում և միմյանց իյուրահարում: Վարդավառի տոնական ատրիբուտը ծաղիկներն են՝ ծաղիկներից պատրաստված պասկներ, ծաղիկներով զարդարված կենդանիներ, սեղաններ: Առավոտն սկսվում է ջրախաղերով: Ջրախաղերը բացատրվում են որպես Լոյ Նահապետի՝ ջրեղեցից փրկվելու հիշատակի արարողություններ: Մթնոլորտն ամբողջովին լցվում է Վարդավառի հատուկ թխվածքի՝ բիշիի հոտով: Մինչ տարեցներն զբաղվում են ուտեստների պատրաստմամբ և խնջույքները կազմակերպելով, երիտասարդներն ավանդական խաղերի մեջ են: Վարդավառին վերականգնվում է ոռջ համայնքի պատմական և ընթացիկ միկրոաշխարհը՝ Հայկ Նահապետի հաղթանակով վերահաստատվում է իսկական էթնոսի ծնունդը, սերունդների պայքարով՝ կյանքի շարունակականությունը, կապը որջ սրբազան երկրային ռեսուրսների՝ ջրի, դաշտի, ցորենի, անտառի, ծաղիկների, դրանց դիցաբանական հովանավորների՝ Անահիտ և Մատղիկ դիցուհիների հետ: Վարդավառն այն տոներից է, որը հարազատ է բոլորին և մասնակցային է, քանի որ իրականացվում է հասարակության բոլոր խավերի ներգրավմամբ՝ առանց սեռատարիքային սահմանափակման	Վարդավառը շատ սիրված տոն է և ակնհայտ է դրա կենսունակությունը: Ջրախաղերը հաճախ «ծածկում են» տոնի մի շարք ֆունկցիաներ՝ տոնահանդեսը վերածելով պարզ խաղի: Վարդավառի տոնի հասարակական գլխավոր ֆունկցիան այն հուզական-մշակութային տարածքի վերստեղծումն է, որը վերականգնում է պատմական անցյալի կարևորագույն դրվագները, կապը շրջակա միջավայրի և երկրի կարևորագույն բնական ռեսուրսների հետ: Այն միավորում է համայնքը, օգնում է մարդկանց պարզ խմբից պարբերաբար վերածվելու համատեղ խմբային նույնական հուզականության կրողների՝ լինեն դրանք համայնքի անդամներ, հարևաններ, ազգականներ կամ նույնիսկ տեղաբնակ իայրենակիցներ (լոռեցիներ, տավուշցիներ, մարտունեցիներ), դրանով ինքնին ամրագրելով որոշակի ուղղահայաց պատմաժամանակագրական և հորիզոնական նույնականացում և դրա ժամանակորդում հաջորդ սերունդներին: Քանի որ որոշ մարզերում տոնահանդեսի համար շարունակում են կենսունակ մնալ ավանդական վայրերը՝ լեռները, ջրերի ակունքները, գյուղերին մոտ նույն տարածքները, ուր պատմական, մշակութային էթնիկական, հուզական նույնականացումը շարունակվում է: Անցյալի հետ նույնականացումը կայացվում է մարդկային և էթնիկական սկզբի դրվագների խաղային վերարտադրումներով՝ պատկերելով Լոյի և մարդկության փրկությունը ջրեղեցից, մինչև Հայկ Նահապետի հաղթանակը Բեյի նկատմամբ: Դարբերաբար վերահաստատվում է շրջակա միջավայրի ռեսուրսների՝ ջրերի, ակունքների, լեռների, անտառների, հարազատ տարածքի հետ կապի կարևորությունը: Արդյունքում տոնական միջավայրը, տոնահանդեսի պատմական անցյալի դրվագները և սրբազան տարածքը վերականգնում են անցյալի կապը ներկայի հետ: Այս հիմնական հասարակական ֆունկցիայից զատ գործում են մյուս գործառնություններ՝ միջերկրային և ազգակցական կապերի ամրապնդումը՝ երիտասարդները գնում են տարեցների մոտ, քաղաքաբնակները՝ գյուղաբնակների մոտ, բոլորը միասին դուրս են գալիս կյանքի ամենօրյա ռեժիմից և միասին մտնում իրապարակային համատեղ հուզական կապի մեջ
11.	ՀՀ Արագածոտնի մարզի Նիգավան գյուղի Սուրբ Թևաթորոսի պաշտամունք	Ժողովրդական հավատալից և սովորույթ	Տարրը տարածված է ՀՀ Արագածոտնի մարզի Նիգավան գյուղում:	Տարրի կրողները Նիգավան գյուղի ներկա և նախկին բնակիչներն են:	Սուրբ Թևաթորոսի պաշտամունքի այս տարբերակը վկայված է Արևմտյան Հայաստանի Դերջան գավառում՝ Գևորգ Հալաբյանի «Դերսիմի ազգագրություն» գրքի, դերևս ևևստիպ հատվածում (20-րդ դարի սկիզբ):	Եզակի և զուտ տեղական տոնա-ծիսական համայնք է՝ կապված սրբի գերեզմանի պաշտամունքի, Վարդավառի տոնի ընթացքում կատարվող ուխտագնացության, մատաղների, ավանդագրույցների ու հավատալիքների հետ:	Փոխանցվում է համայնքի և իայրենակիցների միջավայրում: Սուրբը բուժիչ և զավակատուր է համարվում:
12.	ՀՀ Արագածոտնի մարզի Քասախ գյուղի Թուխ Մանուկի պաշտամունք	Ժողովրդական հավատալից և սովորույթ	Տարրը տարածված է ՀՀ Արագածոտնի մարզի Քասախ և Մռավյան համայնքներում:	Տարրի կրողները ՀՀ Արագածոտնի մարզի Քասախ և Մռավյան բնակիչներն են :	Հուշարձանի մասին հիշատակվում է Թ. Թորամանյանը, Նոր իգեղիակներից՝ Տ. Դետրոյանցը (Հայկազուն): Դաշտամունքի մասին տեղեկություններ չկան:	Դաշտամունքը կապված է համաժողովրդական սրբատեղիի հետ, որը գտնվել է Քասախ (Նախկինում՝ Չամդուլ) գյուղում: 1963 թ.: Հայտնվելով Ապարանի ջրամբարի տարածքում, գյուղի բնակչությունը տարիանվել է և հաստատվել ներկայիս Քասախում, սակայն «Թուխ	Դիտարկվում են հիմնականում ներկայիս Քասախ գյուղի բոլոր բնակիչները, որոնց միևնույն Մռավյան, Թուզակ և այլ համայնքների բնակիչները:

						Մանուկ» սրբատեղիի պաշտամունքն ու դրա հետ կապված հավատալիքային համալիրն ամբողջովին պահպանվել են: Գյուղի բնակիչներն այստեղ Նշում են Համբարձում, Վարդավառ, Սուրբ Խաչ և այլ տոներ, ինչպես նաև ուխտ են անում՝ առողջանալու, զավակ ունենալու և այլ	
13.	«Կռունկ» երգ	Ժողովրդական երաժշտարվեստ	Տարրը տարածված է ՀՀ մարզերի գյուղական և քաղաքային համայնքներում:	Տարրի կրողները տարբեր տարիքի մարդիկ են:	«Կռունկը» հայկական ուշ միջնադարի՝ լայն տարածում գտած երգերից է (1617 դարեր), իր մեղեդիական ոճով մոտիկ ու հարազատ է տաղային տիպի ստեղծագործությաններին և հայ միջնադարյան պրոֆեսիոնալ երաժշտության նմուշներին: Մատենադարանի N 7717 ձեռագրում պահպանվում է երգի խազագրված ամենահին օրինակը: Ձեռագիր ամենահին տարբերակը պահպանվել է Զյուրդյան հավաքածուի (ՄԱՄ) N 85 տաղարանում: «Կռունկի» հաստատուն, մեկ միասնական բնագիրը վերաբերում է 1898 թ. (Կ. Կոստանյանցի բաղդատական հրատարակություն): Առկա են «Կռունկ» երգի 22 տարբերակներ, որոնցից ամենակենսունակը Կոմիտասի մշակումն է:	«Կռունկը» հայկական ուշ միջնադարի՝ լայն տարածում գտած երգերից է (1617 դարեր), իր մեղեդիական ոճով մոտիկ ու հարազատ է տաղային տիպի ստեղծագործությաններին և հայ միջնադարյան պրոֆեսիոնալ երաժշտության նմուշներին: Մատենադարանի N 7717 ձեռագրում պահպանվում է երգի խազագրված ամենահին օրինակը: Ձեռագիր ամենահին տարբերակը պահպանվել է Զյուրդյան հավաքածուի (ՄԱՄ) N 85 տաղարանում: «Կռունկի» հաստատուն, մեկ միասնական բնագիրը վերաբերում է 1898 թ. (Կ. Կոստանյանցի բաղդատական հրատարակություն): Առկա են «Կռունկ» երգի 22 տարբերակներ, որոնցից ամենակենսունակը Կոմիտասի մշակումն է:	«Կռունկը» 17-րդ դարի 2-րդ կեսին տարածված է եղել Կ. Պոսի, Բուբանիայի, Ադրիանապոլիսի, Շապին-Գարահիսարի, Հալեպի, Երուսաղեմի հայկական համայնքներում: Հորինված լինելով իբրև գրավոր երգ և տարածում գտնելով իիմնականում գրավոր եղանակով՝ պահպանել է իր իդիոկլադի առանձնահատկությունները, չափն ու հանգը, կյուբն ու բովանդակությունը: Ունի լեզվաոճական ընդգծված արտահայտչանություն, բառային, պատկերային ինքնատիպ համակարգ: Պահպանվել է հասարակության մեջ, փոխանցվում է ֆորմալ և ոչ ֆորմալ ուսուցման միջոցով:
14.	«Գացեք, տեսեք» երգ	Ժողովրդական երաժշտարվեստ	Տարրը տարածված է ՀՀ Արագածոտնի, Շիրակի, Վայոց ձորի, Գեղարքունիքի մարզերի համայնքներում, Երևան, Էջմիածին, Արմավիր քաղաքներում:	Տարրի կրողները տարբեր տարիքի մարդիկ են:	Առաջին նմուշները տպագրվել են 18-րդ դարում: Մինչև 1915 թ. տարածված էր Արևմտյան Հայաստանի Տարոն, Վասպուրական գավառներում և Բուբանիայում:	Ժողովրդական խորհրդանշական, ծիսական երգ է տոնածիսական երաժշտա-բանաստեղծական ժանր՝ բաղկացած 12-13 շրջայական տներից, որոնցից յուրաքանչյուրը, խորհրդանշելով տարվա մեկ ամսվանից մյուսին անցումը, փոխաբերական իմաստով նկարագրում է կենդանիների՝ մեկը մյուսին ուտելը, այսպիսով ներկայացնելով տարեշրջանը և տոմարը:	Երբեմնի Բարեկեցության ծիսական երգ է, որը մինչև 20-րդ դարի առաջին կեսը կատարվել է պար ներկայացում ծեսի ձևով: Այժմ կատարվում է փոխանցվում է ընտանիքներում՝ որպես կատակերգ: Տարբերակներից մեկը կատարվում է «Արևիկ» մանկապատանեկան համույթում:
15.	Բատուլա	Ժողովրդական պարարվեստ, ծիսական հարսանեկան պարերգ	Տարրը տարածված է ՀՀ Արագածոտնի, Գեղարքունիքի, Վայոց ձորի, Շիրակի մարզերի համայնքներում:	Տարրի կրողները Արագածոտնի, Գեղարքունիքի, Վայոց ձորի, Շիրակի մարզերի համայնքների տարբեր տարիքի մարդիկ են:	Պարերգի առաջին գրառումներից է Զ. Կուշնարյանի 1927 թ. Գեղարքունիքում ձայնագրած տարբերակը: Պարի հնագույն ծագման և ծիսական բնույթի մասին առաջին անգամ վկայել է Ս. Լիսիցյանը ("Старинные армянские театральные представления и пляски", Ереван, т. 1, 1958, стр. 388):	Պարի այլ անվանումներն են Բաթուլա, Բատար, Բատուլ: Պարատեսակին հետաքրքրություն և ինքնատիպություն է հաղորդում պարաքայլերի 5-րդ և 10-րդ հաշիվների փոքր դադարը կամ զույգ հարվածը՝ «կոտրելով» անընդհատ պարբերական շարժումը, ինչը կապված է խառը կամ մեջքովմիջվող երաժշտական մետրի հետ: Այս իմաստով այն նմանություն ունի մեկ այլ՝ Թամզարա պարի հետ: Այս պարի մի տարբերակը միևնույն պարաքայլերով և գրեթե նույն մեղեդիով կատարվում է որպես Բատուլա՝ Շիրակում, Վապարանում, Մարտունիում, որպես Թամզարա:	Երկար ժամանակ կենսավարելով իբրև հարսանեկան պարերգ՝ հետագայում կատարվել է նաև այլ ինչույնների ժամանակ: Զասախի բնակչուի 78-ամյա Լենա Գևորգյանը, կատարելով պարերգի մի քանի տարբերակ, փաստում է, որ այս պարերգը պարել են ինչպես հարսանիքներին, այնպես էլ՝ այլ առիթներով: Հարսանիքի ծեսի ընթացքում այն կատարել են հատկապես պատկանելություն ունեցող Բատուլան կատարվում է առանց բուն խորհրդի գիտակցման: Այդուհանդերձ, այն բավական տարածված և սիրված է թե՛ իբրև պար, թե՛ իբրև երգ:
16.	Ավանդական դարբնություն	ավանդական արհեստների հետ կապված հմտություններ և գիտելիքներ	Տարրը իիմնականում տարածված է ՀՀ Շիրակի մարզի Գյումրի համայնքում, արհեստանոցներ կան նաև ՀՀ Արագածոտնի մարզի Աշտարակ քաղաքում և մայրաքաղաք Երևանում:	Տարրի կրողները երիտասարդ, միջին և ավագ տարիքի դարբիններն են:	Դարբնության մասին առաջին հիշատակությունը տրված է 5-րդ դարի պատմիչ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» աշխատությունում, այնուհետև միջնադարյան այլ պատմագիրների՝ հատկապես Վանական արդդապետի և Ստեփանոս Օրբելյանի երկերում: Վկայություններ կան մինչև 19-րդ դարը գործող դարբինների իսամբարությունների մասին, որոնք ունեցել են իրենց կանոնադրությունը, իրոշն ու խորհրդանիշը, ինչպես նաև. արհեստի պահպանման ու փոխանցման հետ կապված առանձնահատուկ ծեսեր և արարողություններ: Ավանդական դարբնությունը մինչև 20-րդ դարի առաջին կեսը տարածված է եղել ոչ միայն քաղաքներում, այլև գյուղերում:	Դարբնության արհեստի բաղադրիչներն են երկաթ տաքացնելու, կռելու, տաք կամ սառը եղանակով կոփելու, ջեռուցելու, ջրում միջելու (երկաթը ջրով կոփելը և Նրան պողպատի հատկություն հաղորդելը) տեխնոլոգիական, ինչպես նաև. օժանդակ փուլերը՝ գողելն ու գամելը: Տեխնոլոգիական բաղադրիչներից յուրաքանչյուրը պահանջում է լուրջ վարպետություն՝ հիմնված գիտելիքների, փորձի ու հմտության վրա: Վարպետ դարբինների կողմից արհեստի գիտելիքներն ու հմտությունները աշակերտներին է փոխանցվում մեծ մասամբ այն դեպքում, երբ աշակերտի դերում հանդես է գալիս վարպետի կամ մերձավոր հարազատներից մեկի որդին:	Ներկայում դարբնացային ավանդական տեխնոլոգիական հմտությունների վրա իիմնված տարբեր համայնքների արհեստանոցներում և հատկապես Գյումրի համայնքում դարբինների գերդաստաններ կան, որոնք ժառանգական են և անցյալում տարածված իսամբարությունների ավանդույթների կրողներն են: Հարկ է ընդգծել, որ Գյումրիի հանրապետության միակ համայնքն է, որն այսօր կենսունակ է պահում քաղաքային դարբնության ավանդույթները: Գյումրիի դարբնությունը բացի կենցաղային գործառույթից նաև. գեղարվեստական առանձնահատկություններ ունի: Գյումրեցի դարբինները պահպանում են ավանդական դարբնացային տեխնոլոգիաներով աշխատելու սովորույթը և ավանդական տեխնոլոգիական հմտությունների կրողներն ու

							կոխանցողներն են:
17.	խաչքարագործության վարպետություն	Ավանդական արհեստների հետ կապված հմտություններ և գիտելիքներ	Տարրը տարածված է ամբողջ Հայաստանում: Ավանդույթի համալիր պահպանվածությունն առկա է հատկապես ՀՀ Գեղարքունիքի ու Արագածոտնի մարզերում և Երևան քաղաքում:	Տարրի կրողները Քարագործ վարպետ-քանդակագործներն են, որոնք դեռևս պահպանում են խաչքարի զարդանախշ խորհրդանշանների իմաստաբանության ու խաչքարի՝ որպես սրբազան տեքստի մասին գիտելիքը, ինչպես նաև քարագործության ավանդական տեխնոլոգիական հմտությունները:	խաչքարագործությունը հայ ժողովրդական արվեստի յուրահատուկ դրսևորումներից է, որը հիմնված է հնագույն ավանդույթների վրա, անցել է զարգացման երկար ճանապարհ և այսօր էլ չի կորցրել իր արդիականությունը: Այն ճարտարապետության և քանդակագործության միջև միջանկյալ մասնագիտություն է: խաչքարագործության ակունքները գնում են մինչև Հայաստանում վաղ լքիստոնեական շրջան՝ մոտավորապես 47-րդ դարեր: Այն իր զարգացումն է ապրել 9-10-րդ դարերում և իր զագաթնակետին հասել 12-18-րդ դարերում: խաչքարի արևմտահայաց կողմի վրա փորագրված կոմպոզիցիայի հիմնական տարրը խաչն է: խաչի շուրջ հաճախ պատկերվում են երկրաչափական զարդանշաններ, հավերժության նշաններ, բուսական և կենդանական աշխարհի պատկերներ, ինչպես նաև մարդիկ, հատկապես՝ սրբապատկերներ: Այն համարվում է ճարտարապետական փոքր կոթող: խաչքարագործությունը ՀՀ տարբեր մարզերում հանդես է գալիս բազմակողմանի, հարուստ ձևերով՝ ունենալով, անշուշտ, տեղական ավանդույթներից բխող առանձնահատկություններ: խաչքարի կերտման վարպետության մեջ հատուկ տեղ է գրավում հայկական յուրահատուկ զարդանախշերի կատարումը: Դրանք ներկայացնում են խորհրդանշների մի ամբողջ համակարգ:	խաչքարագործության վարպետության համալիր գիտելիքները և հմտությունները ներառում են ոչ միայն տեխնիկա-տեխնոլոգիական ու կատարողական ունակությունների և տեխնոլոգիական գործողությունների հաջորդականության մասին ավանդական փորձն ու գիտելիքը, այլև խաչքարի զարդանախշերի ու խորհրդանշանների, ինչպես նաև խաչքարի՝ որպես սրբազան հատկություններով ծածկած պաշտամունքային օբյեկտի տեքստային իմաստաբանության ու բովանդակության իմացությունները: խաչքարի վրա փորագրված ամեն մի խորհրդանշ ունի իր նշանակությունը, որի փոխանցումը վարպետից աշակերտին խաչքարագործության մշակութային կոդի պահպանման ու վերարտադրության հիմքն է:	կերպարվածությունը ներկայումս համալիր կերպով պահպանվում է ավագ սերնդի քարագործ վարպետների կողմից, ովքեր այն աշակերտության ու աշխատանքային փորձառության ձևավորման միջոցով փոխանցում են հաջորդ սերնդին:
18.	Տոհմածառ	ազգի պատմության, տոհմի ծագման հետ կապված հիշողության, երևույթների, դեպքերի, գործընթացների խորհրդանշ	Տարրը տարածված է ՀՀ մարզերի գյուղական և քաղաքային համայնքներում:	Տարրի կրողները ընտանիքներն են: Ժառանգաբար փոխանցվում է ընտանեկան միջավայրում՝ տարեցներից կրտսերներին:	Գրավոր տեղեկությունները հանդիպում են 19-րդ դարից: Ծաղկում է ապրել հատկապես 20-րդ դարում և այսօր էլ շարունակում է զարգանալ:	Ամրագրում է ընտանեկան-արյունակից ազգակցական կապերի ուղղահայաց և խորհրդանշան շերտերի՝ տոհմի կամ գերդաստանի մասին իրազեկվածությունը, հիշողությունը, տոհմատուների խարստությունը: Տոհմածառի նախնական տարբերակներն Ավետարանի կամ Սուրբ գրքի վերջին էջում՝ ընտանիքում ծնված և մահացած անդամների ժամանակագրությունը գրանցող սովորույթ էր, որը հետագայում դարձավ ինքնուրույն միավոր՝ թղթի վրա գծված կամ որևէ այլ ձևով՝ կավե, փայտե քանդակների միջոցով գերդաստանի մի քանի սերունդների ճյուղային զարգացումը ներկայացնող պատկերով (այստեղից էլ՝ անունը՝ «տոհմի ծառ»): Տոհմածառերի տարատեսակները զարգանում են կյանքին համընթաց, և այսօր կիրառվում են նաև ժամանակակից տեխնոլոգիական հնարավորությունները:	Կենսունակ է և շարունակում է զարգանալ ձևի և բովանդակության տեսանկյունից: Այսօր տոհմածառեր են կազմվում զանազան գեղարվեստական և գեղագիտական լուծումներով՝ աշխատելով ներառել տոհմի ազգակցական խմբի առնվազն յոթ սերունդ՝ ուղղահայաց և հնարավորինս լայն՝ խորհրդանշական ուղղություններով:
19.	Ժանեկագործություն	ավանդական արհեստ, դեկորատիվ-կիրառական արվեստ, գեղարվեստական գործվածք	Տարրը տարածված է հատկապես ՀՀ Շիրակի մարզի Գյումրի, Արթիկ, Մարալիկ և ՀՀ Տավուշի մարզի Դիլիջան, Իջևան քաղաքային համայնքներում, ինչպես նաև Երևան քաղաքում:	Տարրի կրողները տարբեր տարիքի կանայք և աղջիկներն են:	Թեյանյութի ոչ այնքան դիմացկուն լինելու հետ կապված՝ ժանյակի հնագույն նմուշներ չեն պահպանվել, սակայն դրա վրա ծագման մասին վկայում են հնագիտական գտածոները՝ ուղարտական աստվածուհու արձանիկը, կրծքազարդերի վրա պատկերված կանանց կերպարները (Ք. Դիաորովսկի, Ուրարտուի արվեստ, Էնիսեդադ, 1962 թ., ռուսերեն) և մանրանկարչության պատկերները (Երուսաղեմի N 2563 ձեռագիր մանրանկար, 1272 թ.):	Առանց կտորի հիմքի՝ մետաքսյա, բամբակյա, բոլոյա, մետաղյա և այլ թելերով ստեղծվող ցանցկեն մանածագործվածք: Ասեղնագործ ժանյակները գործվում են հանգույց-օղակներով, որոնց շարքերը դասավորվում են միմյանց նկատմամբ շախմատաձև: Հանգույցները երբեք չեն փոխվում և կատարվում են նույն ձևով, միջեղծ օղակները փոփոխելի են: Փոխելով օղակի չափսերը և ձևերը՝ ստեղծվում են զարդանկարներ: Ունենալով նույն տեխնիկան՝ Հայաստանի տարբեր պատմաազգագրական շրջանների ժանյակներն աչքի են ընկնում միայն իրենց բնորոշ առանձնահատկություններով:	Ավանդական կենցաղում ժանեկագործությունն ունեցել է առօրյա-կենցաղային, գեղարվեստա-գեղագիտական և տոհմադիսական գործառնությո: Հայկական ասեղնագործ ժանյակն ինչպես անցյալում, այնպես էլ ներկայում կարևոր նշանակություն ունի տեքստիլ և թեթև արդյունաբերության զարգացման համար: Ժանյակը եղել է կոռը ավանդական հագուստի, մասնավորապես, գլխի հարդարանքի բաղկացուցիչ մասը: Արդի հայ ժանեկագործուհիներն ստեղծում են բարձրարվեստ բանվածքներ՝ շարունակելով ու զարգացնելով

						Հայկական ժանեկագործության մեջ առավելությունը տրվել է ասեղնագործ ժանյակին, որը շատ ինքնատիպ է և տարբերվում է այլ ժողովուրդների ժանյակներից: Այն առանձնանում է առաջին հերթին իր կատարման տեխնիկայով, զարդանախշերով, այնուհետև՝ դրանց դասավորման կարգով, որի փոփոխությունները ժողովրդական արվեստի այլ ինքնատիպ ճյուղի ավանդույթները: Հայ կանայք և աղջիկները տիրապետել են ժանեկագործության բոլոր տեխնիկական հմտություններին, որոնք գրեթե անփոփոխ պահպանվել են մինչև օրս:
20.	Փայտե հմայիլի պատրաստման և կիրառման ավանդույթ	Ժողովրդական հավատալիք և կիրառական արվեստ	Տարրը տարածված է հատկապես ՀՀ Գեղարքունիքի, Լոռու, Սյունիքի, Արագածոտնի, Տավուշի մարզերում, ինչպես նաև Երևան քաղաքում:	Տարրի կրողները երիտասարդ և ավագ դարի ազգագրական աղբյուրներում (Բ. Շանդուր, Մնցում Հայաստանից Ռուսաստան, Փարիզ, 1893 թ. ֆրանսերեն):	Փայտե հմայիլների մասին վկայություններ կան 19-րդ դարի ազգագրական աղբյուրներում (Բ. Շանդուր, Մնցում Հայաստանից Ռուսաստան, Փարիզ, 1893 թ. ֆրանսերեն):	Ժողովրդական արվեստի մեջ առավելությունը տրվել է ասեղնագործ ժանյակին, որը շատ ինքնատիպ է և տարբերվում է այլ ժողովուրդների ժանյակներից: Այն առանձնանում է առաջին հերթին իր կատարման տեխնիկայով, զարդանախշերով, այնուհետև՝ դրանց դասավորման կարգով, որի փոփոխությունները ժողովրդական արվեստի այլ ինքնատիպ ճյուղի ավանդույթները: Հայ կանայք և աղջիկները տիրապետել են ժանեկագործության բոլոր տեխնիկական հմտություններին, որոնք գրեթե անփոփոխ պահպանվել են մինչև օրս:
21.	Աշուղական սիրավեպ	Երաժշտա-պատմողական, երաժշտա-բանաստեղծական արվեստ	Տարրը տարածված է ՀՀ գրեթե բոլոր շրջաններում, հատկապես՝ ՀՀ Շիրակի մարզի Գյումրի, ՀՀ Սյունիքի մարզի Գորիս, ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Գավառ, Մարտունի, ՀՀ Վայոց ձորի մարզի Եղեգնաձոր, ՀՀ Արմավիրի մարզի Էջմիածին, ՀՀ Արարատի մարզի Արտաշատ, ՀՀ Արագածոտնի մարզի Ապարան համայնքներում և Երևան քաղաքում:	Տարրի կրողները ժողովրդա-պոֆեսիոնալ երաժիշտներն են՝ աշուղները, հեքիաթասացները, վիպերգուները:	Աշուղական սիրավեպերի և դրանց կատարողների գոյության մասին առաջին իշխատակություններն առկա են 5-րդ դարի պատմիչների աշխատություններում (Մովսես Խորենացի, Փավստոս Բուզանդ, Ագաթանգեղոս):	Միրավեպերի ժամանակակից կատարումներն էապես տարբերվում են ժանրի դասական շրջանում հաստատագրված կատարողական ավանդույթից. ժանրի ավանդական պայմանաձևերին զուգահեռ ձևավորվել են նոր և հակիրճ մեկնաբանություններ: Աշուղական սիրավեպը գոյատևում է երաժշտաբանաստեղծական շարքերով: Աշուղական սիրավեպն այսօր էլ կենսունակ ժանր է, և ժամանակակից աշուղների կողմից կատարվում է ավանդական ու նորովի դրսևորումներով: Բանավոր ավանդույթով սերնդեսերունդ փոխանցված և մինչև մեր օրերը հասած նյութն այսօր նոտագրվում, աստատագրվում և որոշ չափով ապահովագրվում է աղավաղումներից: Հին ժամանակներից առ այսօր սիրավեպերի կատարումը հասարակական կարևոր իրադարձությունների անբաժանելի մասն է եղել: Սիրավեպերը կատարվել և կատարվում են հարսանիքների, խնջույքների, սգո արարողությունների ժամանակ: Աշուղական հանրահայտ սիրավեպերի առանձին դրվագներն այսօր էլ ինչու են հասարակական տարբեր իրադարձությունների ժամանակ, սակայն ժանրը իմնականում դուրս է եկել քաղաքային սրճարաններից և իր առանձին բաղադրիչներով՝ երգային հատվածներով, դարձել է իամերգային կատարման նյութ:

						իայկականացման ուղիով, որը չի բացառել ընդհանուր արևելյան դասական տեսակի զուգահեռ կենցաղավարումը: Թե՛ ընդհանուր արևելյան (Աշուղ Ղարիբ, Սյւի-Ջարամ, Շահ-Իսմայիլ), թե՛ զուտ ազգային (Սմբատ-Սոֆյա, Սոս-Վարդիթեր, Արտաշես-Սաթենիկ, Վարդ-Մանուշակ) թեմաներ արծարծող սիրավեպերը, շարունակելով գոյատևել, ժողովրդապարֆեսիոնալ երաժշտարվեստում որոշակի գործառնության և իմաստային փոփոխություններ են կրել ամբողջական կառույցի մակարդակում:	
22.	Թոնրի պատրաստման և կիրառման ավանդույթ	ավանդական արհեստների հետ կապված գիտելիքներ և հմտություններ	Տարրը տարածված է ՀՀ ամբողջ տարածքում, հատկապես՝ ՀՀ Արարատի, Արմավիրի, Շիրակի, Արագածոտնի, Կոտայքի, Գեղարքունիքի, Սյունիքի, Վայոց ձորի մարզերի գյուղական բնակավայրերում:	Տարրի կրողները թոնրագործ վարպետներն են, բրուտներ, կավագործներ, երիտասարդ, միջին և ավագ սերնդի կանայք: Թոնրագործությունն սկզբանե կանացի զբաղմունք էր, սակայն այսօր դրա պատրաստման տեխնիկա-տեխնոլոգիական հմտությունների ու վարպետության կրողներ են նաև տղամարդիկ :	Թոնրի ամենավաղ հուշարձանները վերագրվում են վաղ միջնադարին: Հենց այս դարերի հնագիտական բնակավայրերում (Արտաշատ, Դվին և այլն) պեղվել են նաև թոնիրներ: Մնվածման առաջին հիշատակությունը հանդիպում է Եղիշե պատմիչի (5-րդ դար) «Մեկնութիւն արարածոց գորոց Եղիշէի վարդապետի» գործում: Հայաստանի գյուղական և քաղաքային բնակավայրերում հատկապես լայն տարածում է ունեցել մինչև 20-րդ դարի առաջին կեսը, այնուհետև կիրառությունը համեմատաբար նվազել է՝ տեխնոլոգիական նոր լուծումների պատճառով, սակայն այսօր էլ օգտագործվում է ինչ պես համայնքային միջավայրում, այնպես էլ՝ իանրային սննդի ծառայությունների ոլորտում:	Թոնիրը գետնափոր, կավե պատերով վառարան է, որն օգտագործվում է հացաթխման, ավանդական ճաշատեսակների պատրաստման, ինչպես նաև որոշ գյուղերում՝ որպես ջեռուցման միջոց: Այն գլանաձև է, վերևի մասում՝ նեղ, որն աստիճանաբար լայնանում է: Թոնիրը տեղադրվում է հացատանը կամ գլխատանը: Դրա պատրաստումն ունի մի քանի եղանակ: Առաջինն ավանդական եղանակով պատրաստումն է: Թոնրագործ վարպետը, թոնրի պատրաստման պատվեր ստանալիս, այցելում է պատվիրատուի տուն՝ թոնրի տեղը որոշելու նպատակով: Այդտեղ փորվում է փոս՝ հիմնականում 100-120 սմ խորությամբ: Կավե կիսապատրաստովը բերվում է պատվիրատուի տուն, որտեղ մի քանի կանայք ոտքերով տորրում են կավը, որպեսզի այն «հասնի», իսկ մյուս կանայք հատմացած կավը վերածում են 50 սմ երկարությամբ զլանների: Թոնրագործ վարպետը թոնրի փոսի մեջ է մտնում և սկսում է շարել թոնրի պատերը: Այդպես մինչև թոնրի շուրջը պատրաստում են այդ զլաններով, իսկ թոնրի շուրջի կավին խառնում են ձիու պոչի մազեր, ինչը մինչև թծելը թոնրի շուրթն ապահովում է ճաքելուց: 50-60 օր հետո թոնիրը թծվում է: Շուրթի վրա թոնրագործ վարպետը երբեմն թողնում է իր դրոշմը: Թոնրի մակերեսից մեկ մետր և ավելի հեռավորությամբ, հողի միջով, որոշ անկյան տակ անցկացվում է ոչ մեծ խողովակ, որը միանում է թոնրի ներքևի մասում արված անցքին: Այդ հարմարանքը ծառայում է որպես օդանցք, թոնրի կրակը թթվածնով ապահովող միջոց և կոչվում է ակ: Երկրորդ եղանակը շարժական թոնրի պատրաստումն է. այն պատրաստում են գրեթե նույն եղանակով, ինչպես՝ տեղում պատրաստվող թոնիրները, սակայն, որպես ժամանակակից երևույթ, այն ունենում է մետաղե կմախք:	Ներկայումս կենսունակ, սերնդեսերունդ փոխանցվող մասնագիտություններից է և թոնրագործ վարպետներ կան շատ գյուղերում: Կան նաև բրուտներ, որոնք ևս թոնրի են պատրաստում, սակայն նրանց հիմնական զբաղմունքը համարվում է կավե կահ-կարասիի պատրաստումը: Թոնրի ժամանակակից սպառողներ են հանդիսանում նաև ազգային խոհանոցային արտադրանքները, որտեղ տարածված է թոնրի կիրառությունը:
23.	Լավաշ. ավանդական հացի պատրաստումը, նշանակությունը և մշակութային դրսևորումները	Ժողովրդական կենսաապահովման մշակույթ	Տարրը տարածված է ՀՀ ամբողջ տարածքում, հատկապես՝ ՀՀ Արարատի, Արմավիրի, Շիրակի, Արագածոտնի, Կոտայքի, Սյունիքի, Վայոց ձորի մարզերի գերազանցապես գյուղական բնակավայրերում:	Տարրի կրողները լավաշ պատրաստող հմտություններին տիրապետող կանայք են, սակայն պատրաստման գործընթացի կազմակերպմանը մասնակցում են նաև տղամարդիկ:	Լավաշի մասին հիշատակվում է Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք իարցմանց երիցս երանելի Սրբոյն Հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթևացոյն» աշխատությունում (14-րդ դար) և 1457 թ. ձեռագրի հիշատակարանում («Հայերեն յիշատակարաններ», Մատենադարանի թիվ 4746 ձեռագիրը «Ճաշոց», գրիչ՝ Յոհանես Մանգասա երես, Արժեշ): Լավաշի մասին ավելի ուշ շրջանի հիշատակություններից է Վ. Հաջոնու «Ճաշեր և խնձոր» ինչ Հայաստանի մեջ» աշխատությունը (Վենետիկ, 1912):	Լավաշն ավանդական հացատեսակ է, օվալաձև, 23 մմ հաստությամբ, երկարավուն՝ մոտավորապես մեկ մետր երկարությամբ, կես մետր լայնությամբ, թեթև՝ շուրջ 200-250 գրամ քաշով է: Այն պատրաստում են ցորենի ալյուրի ու ջրի շաղիման միջոցով ստացված խմորից՝ երբեմն թթվածնի ու աղի կիրառմամբ: Լավաշը թխում են թոնրում: Հայաստանի տարբեր շրջաններում պատրաստված լավաշի տարատեսակներն ունեն որոշակի տարբերություններ՝ պայմանավորված ցորենի տեսակով, ինչպես նաև թխվող հացի չափերով: Լավաշը եզակի հացատեսակ է, որը կարելի է մինչև վեց ամիս չոր վիճակում պահպանել: Վառելիք և աշխատուժ ինայելու նպատակով լավաշը շատ ընտանիքներում թխում են միանգամից մեծ քանակությամբ: Երբեմն ձմռան համար անհրաժեշտ պաշարը թխում են աշնան վերջին: Լավաշի պատրաստումը,	Լավաշի կենսունակությունը պայմանավորված է նրա բազմագործառնության լինելով. այն օգտագործում են ամբողջությամբ՝ ուտելիքի ջերմությունը պահպանելու և այն տեղից տեղ տեղափոխելու համար կամ կտորներով՝ ուտելիք վերցնելու համար: Չոր լավաշը կարելի է փշրել ջրիկ կերակուրների մեջ: Հայաստանում այսօր էլ ավանդական որոշ ճաշատեսակներ ուտում են՝ որպես գրգռ օգտագործելով լավաշի կտոր: Հայաստանում լավաշի ամենատարածված կիրառման եղանակը տարբեր միջուկներով (հատկապես՝ տեղական պանրով և կանաչիներով, ձվով, եփած կամ խորոված մսով և այլն) բրդուճների պատրաստումն է: Սրանց շնորհիվ լավաշն անփոփոխարինելի է նաև ոչ ստանդարտ պայմաններում սնվելու դեպքում (զբոսաշրջություն, հանգիստ,

						օգտագործումը ենթադրում են նաև բանավոր ավանդույթների պահպանում և փոխանցում:	գյուղատնտեսական աշխատանքներ և այլն): Լավաշի ծիսական դերը դրսևորվում է հարսանիքի ժամանակ, երբ Նորահարսի մուտքն ամուսնու ընտանիք Նշվում է Նորապսակ զույգի ուսերին՝ տան շեմին լավաշ դնելու արարողությամբ: Լավաշն օգտագործվում է ժողովրդական և ընտանեկան տոների, սգո և ծիսական հացկերույթների ժամանակ: Ժամանակակից շուկայական պահանջների համաձայն լավաշը կիրառվում է ամբողջական, կտրատված, ինչպես նաև չորացված ձևերով:
24.	Գաթայի պատրաստումը և մշակութային դրսևորումները	Ժողովրդական կենսաապահովման մշակույթ	Տարրը տարածված է ՀՀ ամբողջ տարածքում, հատկապես ՀՀ Գեղարքունիքի, Կոտայքի, Սյունիքի, Շիրակի մարզերի համայնքներում և երևանում:	Տարրի կրողները գաթայի պատրաստման հմտություններին տիրապետող կանայք են:	Գաթայի վերաբերյալ վաղ հիշատակություններից հայտնի են Վարդան Սյեկեցու (13-րդ դար), Դարսամ Տրապիզունցու (16րդ դար) երկերը, որոնցում «գաթա» անվանումը կիրառված է որպես քաղցր խմորեղեն:	Քաղցր թխվածք, որը պատրաստվում է յուղով, կաթով, ձվով, մեջք խորիզ դրած կամ անխորիզ խմորից, իսկ պաս օրերին՝ ձեթով: Գաթան պատրաստվում է խմորի շերտերով և ունի պատրաստման մի շարք փուլեր: Գյուղական համայնքներում մեծ կարևորություն է տրվում գաթայի խմորի հունցմանը, թոնիրը վառելուն: Դրանց մասնակցում են ոչ միայն տվյալ տան, այլև հարևան կանայք: Գաթայի պատրաստման ընթացքում կարևոր գործառույթ ունի շրջանաձև, տափակ, հարթ մակերեսով փայտե զարդանախշիչը (գաթանախշիչ): Դրանով գաթայի վրա հիմնականում պատկերվում են արևի և լուսնի Նշաններ: Գոյություն ունեն գաթայի ամենատարբեր բաղադրատոմսեր, որոնք տարբերվում են խմորի ու խորիզի տեսակով և ձևով՝ կլոր, քառակուսի, ուղղանկյուն, շեղանկյուն, մեծ, փոքր և նախշազարդ:	Գաթան տոնածխական համակարգի ուսուցան է, որի կլոր ձևն առնչվում է արևի պաշտամունքի հետ: Հայաստանում հանդիսավոր և տոնական օրերին (մկրտություն, հարսանիք, իուղարկավորություն և այլն) թխել են ու մինչև օրս էլ շարունակում են տարբեր տեսակի գաթաներ պատրաստել: Վերջին շրջանում հասարակության մեջ գաթան ավելի լայն կիրառություն է ստացել: Այն մատուցվում է ոչ միայն ժողովրդական և ընտանեկան տոնակատարությունների ժամանակ, այլև դարձել է ամենօրյա ուտեստ: Հարսանիքների ընթացքում գաթայով պարի կատարումն ամուսնացողների ընտանիքին բախտավորություն ապահովելու խորհուրդն ունի: Կլոր գաթայի մեջ ընդեղեն կամ մետաղադրամ են դնում և հավատում, որ այդ կերպ կա նպաստում են ընտանիքի բարօրությանն ու հաջողությանը, իսկ մետաղադրամը գտնելը հաջողություն է բերում:
25.	Հայկական տառարվեստը և դրա մշակութային դրսևորումները	Ժողովրդական կիրառական արվեստ	Տարրը տարածված է ՀՀ բոլոր 10 մարզերում, մայրաքաղաք Երևանում և հայկական սփյուռքի համայնքներում:	Տարրի կրողները ժողովրդական արվեստին տիրապետող վարպետները և նրանց սաներն են, մասնավորապես, գեղագիրներ, քանդակագործներ, ասեղնագործներ, մանրանկարիչներ, գորգագործներ, արծաթագործներ, ինչպես նաև ինքնուսուցանողներ կամ խմբեր՝ անկախ սեռից և տարիքային պատկանելությունից:	4-րդ դարի վերջին Հայաստանում տեղի ունեցող քաղաքական գործընթացները և իսլամիզացիան Դարսակաստանի ու Բյուզանդիայի միջև Հայաստանի բաժանման (387 թ.), ինչպես նաև շուրջ մեկ դար որպես պետական կրոն ընդունված քրիստոնեության տարածման կարևոր գործոնները, ծնունդ տվեցին սեփական խմբեր՝ անկախ սեռից և տարիքային պատկանելությունից: Կատաղական չէ, որ նույն խնդիրը փաժամանակ մտահոգել էր ոչ միայն արքունական հմուտ քարտուղար Մեսրոպ Մաշտոցին և կաթողիկոս Սահակ Դարթևին, այլև Կոնստանդնուպոլսի թագավորին: Ստեղծված քաղաքական իրադրության և սեփական գիրն ունենալու ցանկությամբ ուղղորդված երկրի առաջին դեմքերի պատրաստակամության շնորհիվ 405 թ. ստեղծվեց Մաշտոցյան այբուբենը: Այբուբենի ստեղծումը Նշանակալի դեր ունեցավ հայ ժողովրդի պատմության ամբողջ ընթացքում: Դրանով սկիզբ դրվեց հայ ինքնուրույն և թարգմանական գրականությանը, որն այնուհետ զարգացման լայն թափ ստացավ, թարգմանվեց Սուրբ Գրքը, գրվեցին հայ պատմագրության Նշանակալի երկերը, որոնք այսօր էլ այդ շրջանի պատմության անփոփոխելի աղբյուրներն են: Գրի ստեղծումից անմիջապես հետո վանքերին կից բացվեցին դպրոցներ, վարժարաններ, որոնցում ուսուցանվում էր	Հայկական այբուբենի կիրառական Նշանակությունները լայն ասպարեզ են բացում ուսումնասիրողների համար, մասնավորապես, նրա դրսևորումներն այլաբերական համատեքստում: Դեռևս 7-րդ դարից պահպանվել է հնագույն պապիրուսեմի պատառիկ, որն ամբողջությամբ շարադրված է իայատառ հունարենով: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվել հատկապես այդ բացառիկ նմուշի հնագրական արժեքին, այսինքն, տառաձևներին, որոնք իրենց ժամանակի համար բավական անսովոր են: Դարերի ընթացքը ցույց է տալիս, որ հայկական այբուբենով տառադարձվել և գրի են առնվել նաև լատիներեն, արաբերեն, լեհերեն, ռուսերեն, թուրքերեն և այլ լեզուներով տեքստեր, որոնք միջմշակութային փոխառնությունների լավագույն դրսևորումներ են և վկայությունը հայկական այբուբենի ճկունության: Այս հանգամանքով այն բացառիկ տեղ է զբաղեցնում այլ այբուբենների շարքում: Հայկական տառերը ծառայել են նաև հայ ծածկագրության տարբեր համակարգերի ստեղծմանն ու ձեռագիր և վիմագիր աղբյուրներում դրանց կիրառմանը: Հիշատակելի են նաև այբուբենի թվային կիրառությունները, որոնք հատուկ են նաև աշխարհի մի շարք այլ հնագույն այբուբեններին, ինչպիսիք են իռանարենն ու լատիներենը: Առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցնում հայկական այբուբենի գեղագրության և զարդագրության ոլորտները, որոնք գրավում են ինչպես հայ, այնպես էլ օտարազգի ուսումնասիրողների և արվեստասեր հասարակության ուշադրությունը: Հատկանշական է դիտարկել, որ	Պատմական տեսանկյունից հայկական այբուբենի տառատեսակների կենսունակությունը փաստվում է այն հանգամանքով, որ այն մշտապես զարգացման ընթացքի մեջ է: Պատմական համատեքստում դիտարկելի են նաև այբուբենի այնպիսի դրսևորումներ, ինչպիսիք են ծածկագրությունը, այլաբերական տեքստերի հայառաջ տառադարձումները և այլն: Հնագույն ձեռագրերը երևան են հանում նաև բարձրարվեստ զարդագրության նմուշներ, որոնք ժամանակի ընթացքում իրենց կատարելագործմանն են հասնում կիլիկյան, վասպուրականյան, ինչպես նաև Նոր Զուղայի մանրանկարչական դպրոցներում: Մշակութային տեսանկյունից հայկական տառարվեստի կենսունակությունն ավելի քան հստակ է. դարերի ընթացքում այն մշտապես ճանաչվել է որպես հայ ժողովրդի ոչ նյութական մշակութային ժառանգություն և նյութականության և ստեղծող ժողովրդի հետ: Հայկական տառարվեստի ծնունդ են հայկական գեղագրությունը և, մասնավորապես, մանրանկարչության ճյուղ համարվող զարդագրությունը, որոնք ցայսօր շարունակում են իրենց կիրառական դրսևորումները: Ժողովրդական արվեստի տարբեր ոլորտներում քանդակագործության, ոսկերչության, արծաթագործության, փայտի գեղարվեստական փորագրության, ինչպես նաև գեղարվեստական

				իայկական այբուբենը: Գրաճանաչությունը լայն թափ էր ստացել արդեն 5-րդ դարում, որի մասին վկայում են ոչ միայն հայ մատենագիրների երկերը, թարգմանությունները, եկեղեցական բնույթի աշխատությունները, այլև հայ ուխտավորների թողած արձանագրությունները: Ինչպես ցույց են տալիս հայտնի հայագետ Մ. Սթոունի ուսումնասիրությունները, դեռևս 5-րդ դարի սկզբներին, այսինքն, իայկական գրի գյուտից զրեթե անմիջապես հետո, հայ ուխտավորները երուսաղեմ այցելելիս թողել են նաև տարաբնույթ վիմագիր իիշատակագրություններ, ինչը խոսում է Հայաստանում նշված շրջանում գրի տարածվածության մասին: 36 տառ պարունակող իայկական այբուբենն անխաթար գործածվել է մինչև 12-րդ դար, երբ Կիլիկյան թագավորության և լատին աշխարհի փոխառնչություններով այայմանավորված՝ այբուբեն են մուտք գործել ևս երկու գրանշան՝ Օ և Ֆ տառերը: Հայկական այբուբենն աննշան փոփոխություններով գործածվում է ցայսօր՝ ունենալով գրատեսակների զարգացման երեք խոշոր՝ 1. Երկաթագիր, որն առավելապես գործածվել է 5-12-րդ դդ. ձեռագրերում և վիմագրերում: 2. Բոլորգիր, որը հանդիպում է 10-րդ դարից սկսած, սակայն ավելի լայն կիրառություն է գտնում 12-րդ դարից: 3. Լոտրգիր, հաճախադեպ է 16-րդ դարից սկսած, թեև վաղ շրջանի առանձին օրինակներ նույնպես նկատվում են ձեռագրերում: Մի առանձին տեսակ է նաև շղագիրը, որի ավելի ուշ շրջանից է տարածում ստանում և կիրառվում մինչ օրս: Հայկական այբուբենն ու նրա գրատեսակները մշտապես եղել են ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում: Ստեղծել է հարցին նվիրված հարուստ գրականություն: Հիշատակելի են հատկապես Վիեննայի Մխիթարյան միաբան հայր Հ. Տաշյանի, հայտնի լեզվաբան Հ. Աճառյանի, վիմագրագետ Կ. Ղաֆադարյանի, պատմաբան Ա. Աբրահամյանի և այլ երախտավորների աշխատանքները՝ նվիրված գրին ու դրա զարգացման պատմությանը:	իայ գարդագրությունը, թեև իր բարձրագույն արտահայտությունը գտնում է հայերեն ձեռագրերում, սակայն առանձին վիմագրերում նույնպես կարելի է տեսնել գլոխգործոց զարդագրեր, ինչպիսիք են Լորավանքի հայտնի վիմագրերը: Հայ գարդագրությունը հարուստ է իր տեսակներով ու ենթատեսակներով, որոնք պատկերված են միջնադարյան հայ վարպետների, ծաղկողների ու մանրանկարիչների գործերում: Առավել հաճախադեպ են իսնդուցագիրը, թռչնագիրը, կենդանագիրը, ապա՝ մարդագիրը, առասպելական կամ մտացածին կենդանիներով ձևավորված գրերը, որոնք իրենց դրսևորումն են գտնում ժողովրդական արվեստի տարբեր ոլորտներում՝ քանդակագործություն, գորգագործություն, ասեղնագործություն, գրականություն, մանրանկարչություն և այլն: Հատկանշական է, որ իր գոյության ավելի քան 16 դարերի ընթացքում հայկական այբուբենը դրսևորվել է ոչ միայն իր բուն նշանակությամբ՝ ծառայելով գրավոր ժառանգության ստեղծմանը, այլև ծնունդ տվել արվեստի մի շարք գործերի, որոնք այսօր էլ շարունակում են հիացնել մարդկանց ու նոր գաղափարներ ներշնչել: Իր գոյության ավելի քան 1600 տարիների ընթացքում այբուբենի նկատմամբ ժողովրդի սերն ու ակնածանքը միայն խորացել է: Այդ ամենը երևում է ոչ միայն ստեղծված գրավոր ժառանգությունից (առանձին ստեղծագործություններ նվիրված են այբուբենին, նրա ստեղծողին, իսկ որոշ գործեր էլ գրված են այբուբենի տառերի հերթականությամբ), այլև նրանից ծնունդ առած կամ նրանով ներշնչված արվեստի տարաբնույթ ճյուղերից, ինչպիսիք են գեղագրության ու զարդագրության արվեստը, որոնց ուսուցմանը դեռևս միջնադարյան գրչօջախներում հասունկ ուշադրություն է դարձվել: Այս ամենը ծնունդ է տալիս հայկական տառարվեստին, այբուբենի գեղարվեստական մշակումներին, որոնք լայն տարածում են ստանում նախ հայկական ձեռագրերում և վիմագրերում, ապա մուտք գործում ժողովրդական արվեստ՝ ասեղնագործություն, գորգագործություն, ոսկերչություն և արծաթագործություն, փայտի և քարի փորագրություն և այլն:	ասեղնագործության ու բատիկայի մեջ: Ժողովրդական արվեստի տարբեր ոլորտներում՝ քանդակագործության, ոսկերչության, արծաթագործության, փայտի գեղարվեստական փորագրության, ինչպես նաև գեղարվեստական գործվածքի, ասեղնագործության ու բատիկայի մեջ: Լեղկայում ֆորմալ և ոչ ֆորմալ կրթական համակարգում շարունակվում են միջնադարյան հայ վարպետների թողած ժառանգության ուսումնասիրումն ու փոխանցումը: Որպես տնտեսական և իրասարակական նշանակություն՝ կարող են դիտարկվել հայկական տառարվեստի արդի կիրառությունները տարբեր ոլորտներում, այդ թվում՝ իուշանվերների պատրաստումը, թանգարանային նմուշների ցուցադրությունները: Այս առումով հայկական գրչարվեստի բացառիկ շտեմարան է «Մատենադարան» Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտը, որը իայկական ձեռագրատետքծման և տառատեսակների տարածման հիմնական օջախներից է: Այն իրականացնում է մշակութային տարբեր միջոցառումներ՝ նպաստելով ոչ նյութական մշակութային ժառանգության այս տեսակի փոխանցմանն ու իանրահաջակմանը: Հարյուրամյակների ընթացքում ստեղծված իայկական այբուբենի գրչագրական տարբերակները խիստ բազմազան են, իսկ ընձեռած ինտրավորությունները անսահման: Իրևն օրինակ կարելի է մատնանշել մեթոդյա Լորաոճ գրատեսակները, որոնք ստեղծվում են հին ու Լորի շնորհալի համադրումներով՝ ծառայելով Լորագույն տեխնոլոգիաների հայաֆիկացմանն ու համակարգչային աշխարհում հայկական այբուբենի ամրապնդմանը:	
26.	Արգից օղիների պատրաստում	Ժողովրդական կենսապահովման մշակույթ, մրգերի վերամշակում	Տարրը տարածված է ՀՀ Տավուշի, Լոռու, Վայոց ձորի, Սյունիքի, Արարատի, Արմավիրի, Արագածոտնի մարզերի համայնքների մարզերի համայնքների գյուղական բնակավայրերում, որոնք համարվում են Հայաստանի այգեգործական շրջանները:	Տարրի կրողները ՀՀ Տավուշի, Լոռու, Վայոց ձորի, Սյունիքի, Արարատի, Արմավիրի, Արագածոտնի մարզերի համայնքների բնակավայրերի բնակիչներն են:	Հայ մատենագրության մեջ մրգային օղին հայտնի է «ցցի» անունով: Հայաստանում 19-20-րդ դդ. ընթացքում օղու թորումը եղել է գյուղմթերքների մշակման ու իրացման առանձին ճյուղ: Ազգագրական դաշտային գրանցումներում վկայություններ կան, որ օղի թորելու ավանդույթը հայերի մեջ տարածված է եղել վաղ ժամանակներից, և գյուղերում թորման գործիքներ են պահպանվել դեռևս 19-րդ դարի վերջից: Հայաստանում արտադրվող լավագույն օղիները առանձնացել է ՀՀ Սյունիքի մարզի Զարահուճը համայնքում թորվող թթի օղին, որի «Զարահուճ» պիտակով արտադրությունն սկսվել էր դեռ 1948 թվականից: Գյուղական տնտեսություններում օղի	Օղու պատրաստման ավանդույթը բնորոշ է անտառաշատ բնակավայրերին և այգեգործությամբ զբաղվող գյուղական տնտեսություններին: Այն հիմնականում պատրաստում են ամռանը և աշնանը: Ամռանը պատրաստում են թթից, ծիրանից և սալորից, իսկ աշնանը՝ բոլոր մրգերից: Ձմռան համար բերքը պահեստավորելուց հետո ավելցուկը կտրատում են, մանրացնում և լցնում գետնափոր կրապատ հորերի ու տակառների մեջ, իսկ ներկայումս՝ պլաստմասսայե խորը տարաների մեջ և փայտե իավանդով անընդհատ խառնում: Եղանակային պայմաններից կախված՝ երկու շաբաթից մինչև մեկ ամիս ժամանակամիջոցում խյուսը հաստանում է: Օղի թորում են պղնձից պատրաստված կաթսաներում, այսօր՝ նաև չժանգոտվող պողպատե	Տարբեր մրգերին բնորոշ համային հատկանիշներով առանձնացող օղին, բացի առօրյա կիրառման և իյուրասիրության մշակույթին բնորոշ տարր լինելուց, նաև բուժական նշանակություն ունի. ըստ ժողովրդական պատկերացումների՝ բարձրացնում է արյան լոռուսւը, մանրեագեծում օրգանիզմը: Հատկապես հարգի են թթի, հոնի, վայրի տանձի և ծիրանի օղիները: Օղու պատրաստման իմտությունների ավանդույթը և գիտելիքները փոխանցվում են սերնդեսերունդ: Այն առօրյա և տոնական ուտեստի կարևոր բաղադրիչներից է: Տեսական օղու համի և որակի գաղտնիքը թորման կանոնները և հմտությունը պահպանելու մեջ է: Մինչ օրս էլ ավանդույթը պահպանելով՝ թորված օղու առաջին բաժակը խմում են՝ մարթելով

					կատրաստելու տեխնոլոգիան ժամանակի ընթացքում համարյա փոփոխությունների չի ենթարկվել և նույնն է մնացել:	կաթսաներում, որոնք դնում են խարույկի կամ վառվող թոնրի վրա, խմորով ծեփում են կաթսան ծածկող ձագարի և խողովակի որոշ հատվածներ, որպեսզի գոլորշին դուրս չգա: Թորված օղին խողովակի մյուս ծայրից լցվում է հատուկ տարայի մեջ: Այնուհետև ջերմաչափով ստուգվում է դրա խտության՝ ակտիոդի աստիճանը: Մաքուր և սպիտակին բարձր աստիճանի օղի ստանալու համար այն կրկնակի են թորում:	բերքի առատություն և տևտեսությամբ՝ հաջողություն: Բացի կիրառականից, այն ունի նաև տնտեսական նշանակություն: Բարձրորակ արտադրանքը մրցունակ է, քանի որ հասարակության որոշ խավերի շրջանում մեծ պահանջարկ ունի: Ավանդույթի շարունակականության դրսևորում է վերջին տարիներին ՀՀ Սյունիքի մարզի Զարահունջի համայնքում «Թթի փառատոնի» իրականացումը, որի ընթացքում մասնակիցներն ականատես են լինում ոչ միայն «թուզ թափելու» արարողությանը, այլև օղու պատրաստման
27.	Մածունի պատրաստման ու կիրառման ավանդույթը	Ժողովրդական կենսապահովման մշակույթ	Տարրը տարածված է ՀՀ բոլոր 10 մարզերում և մայրաքաղաք Երևանում:	Տարրի կրողները ՀՀ բոլոր 10 մարզերի գյուղական և քաղաքային տարածաշրջան: Հայ ժողովրդի սննդակարգում կաթնամթերքը միշտ կարևոր նշանակություն է ունեցել: Վաղնջական ժամանակներից Հայաստանը հայտնի է եղել անասնապահական մթերքի առատությամբ և բազմազանությամբ, որի մասին գրել են Մ. Մաշտոցը, Հ. Անեփեյին, Գ. Մազիստոսը, Մ. Հերացին և հույն պատմաբան Քսենոֆոնը իր «Անաբասիս» գրքում (5-4-րդ դդ. մ. թ. ա.): Հայաստանին նվիրված Ստրաբոնի հիշատակագրություններում նույնպես նշվում է, որ հնում հայերը բուսական և մսային սննդից բացի օգտագործել են տարբեր կաթնամթերքներ: Նույնը հաստատվում է նաև Ասորեստանի Սարգոն թագավորի (714 թ. մ. թ. ա.) սեպագիր արձանագրություններով: Հույն պատմաբան Հերոդոտոսի (484-420 թթ. մ. թ. ա.) հավաստմամբ հայ վաճառականներն առագաստանավերով նավարկում էին Բաբելոն, Խորեզմ, Հնդկաստան, Չինաստան և այլ երկրներ՝ բեռներով հալած յուր, պանիր, քամած մածուն, չորացրած թան և այլն: Միջնադարի բնագետ բժիշկ Ամիրդովլաթ Ամասիացին իր «Անգի տակից անպետում» գրքում մանրամասն նկարագրել է մածունը՝ անվանելով այն «թթու կաթ», որն օգտակար է մի շարք հիվանդությունների բուժման նպատակով:	«Մածուն» բառի արմատը հայերեն է: Ըստ Հ. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանի»՝ ստուգաբանվում է որպես մածուցիկ, կաշոդ, մակարոդ: Մածունը ֆերմենտացված կաթն է և իր բաղադրությամբ լիարժեք սննդանյութ է: Պարունակում է մարդու օրգանիզմի աճման ու զարգացման համար անհրաժեշտ գրեթե բոլոր տեսակի սննդանյութերը: Պատրաստում են կովի, ոչխարի, այծի և գոմեշի կաթից կամ դրանց խառնուրդներից: Գոմեշի և ոչխարի կաթից պատրաստված մածունը պինդ բաղադրություն ունի, իսկ ոչխարի կաթով պատրաստվածը սովորաբար ծորող է լինում: Մածունի բաղադրությունը հիմնականում կախված է կաթի բաղադրությունից: Կաթը եռացնում են, սառեցնում մինչև 35-40 C աստիճան, մերում բնական 1.0% մակարդով կամ իին մածունից պահած մերանով: Անցյալում գյուղերում մերան չլինելու դեպքում օգտագործել են նաև մակարդախտո կամ կաթնախտո: Մածնով լի տարան փաթաթում են և դնում տաք տեղում՝ 45 ժամ, մինչև մակարդի առաջացումը, որից հետո պահում են սառնարանում, որպեսզի սառչի և պնդանա:	Մածունը լայն գործածության ամենահին կաթնամթերքներից է, որը շատ են օգտագործում Հայաստանում: Ունի մի շարք հիվանդություններ (աղիքային կամ նյութափոխանակության խանգարումներ, թունավորումներ) կանխարգելող և բուժիչ նշանակություն: Այն օգտագործում են բնական վիճակում, ինչպես նաև պատրաստում են տարբեր կերակրատեսակներ՝ թանապուր, մածնապաս, մածնաջուր՝ թան: Գյուղական բնակավայրերում պատրաստում են նաև քամած մածուն, պահածոյացված մածուն (քամված և քրազրկված մածունը կարագով), մածունի մածուկ (քամված և քրազրկված մածունը հալած յուղով), տոմաստ (մածունի մածուկ, կաթի և մածնակարագի խառնուրդ) հովկուլ (մածունի մածուկի, կաթի և թալմ շոռի խառնուրդ) և մածնակարագ:	
28.	Ավանդական գորգագործություն	ավանդական արհեստ, դեկորատիվ-կիրառական արվեստի հետ կապված հմտություններ և գիտելիքներ	Տարրը տարածված է ՀՀ բոլոր 10 մարզերում, հատկապես Շիրակում, Լոռիում, Սյունիքում, ինչպես նաև մայրաքաղաք Երևանում:	Տարրի կրողները ՀՀ բոլոր 10 մարզերի գյուղական և քաղաքային համայնքների և մայրաքաղաք Երևանի տարբեր տարիքի կանայք են:	Գորգագործության ինագույն պատմության մասին են վկայում ինագիտական պեղումների նյութերը: Ուստայանկության հետ կապված նմուշներ գտնվել են Հայաստանի բազմաթիվ ինագիտական հուշարձաններից, իսկ գործվածքի, մասնավորապես, գորգի պատառիկներ գտնվել են Արթիկի դամբարանադաշտից (մ.թ.ա. 12-11-րդ դդ.): Գործվածքի մնացորդներ, բրդյա թելերի կծիկներ, թելերի փաթույթներ գտնվել են նաև Կարմիր բլուրի պեղումների ընթացքում: Հայաստանում ամենահին գործվածքի մնացորդը պեղվել է Արենի 1 քարայրից, որը թվագրվում է մ. թ. ա. 4-րդ հազարամյակի սկիզբ: Հայկական լեռնաշխարհի աշխարհագրական դիրքը, բնակլիմայական պայմանները, հանքային,	Գորգը գործում են փայտե դազգահի վրա բրդյա, բամբակյա կամ մետաքսե թելերով: Դազգահը մեծ սաքը է, որի պատկերը հայտնի է դեռ 14-րդ դդ. վիմագիր աղբյուրներից: Թելի տեսակը զանազան է եղել Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Արցախի հարավում, Մեղրիում և Նախիջևանում կիրառվել է բամբակ ու մետաքս, խարբերդում՝ մետաքս, Պատմական Հայաստանի Վասպուրական նահանգի արևելյան շրջաններում և Արարատյան դաշտավայրում՝ բամբակ: Հիմնականում գործում են կանայք ու իրենց հմտությունները փոխանցում երիտասարդ աղջիկներին: Գորգի գործվածքն իրենից ներկայացնում է հենքաթելերի և իրիզոնական բեկված միջնաթելերի հանգույցների իյուավածք, որի երկու ծայրերին կան կարպետածև հյուսված մասեր՝ «կտավ» կամ «աստառ», վերջինս կազմում է գորգի հանգույցների շարքի իիմքը, առանց որի գորգի	Հայկական գորգի կենսունակության վկայությունը դրա մշտական կիրառությունն է: Այն օգտագործվում է բնակարաններում, պետական կամ հասարակական տարբեր կազմակերպությունների տարածքներում և եկեղեցիներում՝ որպես պատերի կամ հատակի հարդարանք, ինչպես նաև իարանեկան և թաղման ծեսերի ժամանակ: Ներկայումս գորգագործությունը որպես ձեռագործ արտադրանք շարունակում է զուտուել մի շարք կազմակերպությունների գործունեության շնորհիվ՝ «Մեգերյան կարպետ», «Ղարաբաղ կարպետ», «Թուֆենկյան» ընկերություններ, որոնք մեծապես նպաստում են իայկական գորգագործական ավանդույթների պահպանման և տարածման գործընթացներին՝ գործելով

					կենդանական և բուսական, հումքային հարստությունները, ինչպես նաև տնտեսության և կենցաղի պահանջները նպաստել են ուստայնակության և գորգագործության զարգացմանը: Հայաստանում ուստայնակության ծագման վաղեմությունը հաստատում են ինչպես նյութական մշակույթի մնացորդները, այնպես էլ գրավոր նյութերը: Գորգագործությունը և կարպետագործությունն իրենց ծաղկման են հասել զարգացած միջնադարում՝ 9-13-րդ դդ., ինչի մասին են վկայում հայ և օտար մատենագրական տեղեկությունները: Սկսած 13-18-րդ դդ.՝ ժառանգություն են մնացել հայկական գորգերի հազվագյուտ նմուշներ, որոնք ցուցադրվում են ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ աշխարհի տարբեր երկրների թանգարաններում և մասնավոր հավաքածուներում: Խտակցի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն (13-րդ դ.) իր հիշողություններում նկարագրել է մի շարք քաղաքներ (Կոնիա, Կեսարիա, Սեբաստիա), որտեղ հայերն զբաղվել են գորգագործությամբ: Հայկական գորգերի մասին եղած մատենագրական նյութերը, պահպանված գորգերի յուրօրինակ մատուցները վկայում են այն մասին, որ հայկական գորգարվեստը 13-18-րդ դդ. ապրել է վերելքի և ծաղկման շրջան: Միջնադարյան հայ գորգարվեստի ավանդույթներն իրենց արտահայտությունն են գտել հետագա դարերի գորգերի և կարպետների պատրաստման եղանակների, զարդանախշերի ռժանվորման և գույների ընտրության մեջ: 19-րդ դ. սկսած նկատվել է գորգերի արտադրության աշխուժացում: Գորգագործությունը Հայաստանում ամենատարածված արհեստներից է եղել նաև. Նախախորհրդային և խորհրդային շրջաններում:	կատերը, այսինքն՝ հանգույցի շարքերը կարող են քանդվել: Իրենց հիմքում ունենալով իյուավածքի միևնույն ձևը՝ հայկական գորգերը գեղագարդման արվեստով խիստ բազմազան են, վառ ու գունազեղ: Չարդանախշային համակարգից ելնելով՝ գորգերը բաժանվում են խմբերի՝ պատկերային, բուսածաղկային, երկրաչափական, վիշապազորգ, որոնցից յուրաքանչյուրն իր ենթատիպերն ունի: Հայկական գորգերում օգտագործված Նախշերն ու հորինվածքները հայտնի և տարածված են եղել դեռ վաղ քրիստոնեական մշակույթում և լավագույնս արտահայտված են հայկական մանրանկարչությունում, ինչպես նաև հայկական կիրառական արվեստի այլ ոլորտներում՝ ճարտարապետություն, քանդակագործություն, ասեղնագործություն և ժանյակ, խաչքարեր, քարի և փայտի գեղարվեստական մշակում, մետաղագործություն՝ ոսկերչություն, արծաթագործություն, տարազ և այլն: Որպես այդպիսի Նախշի օրինակ կարելի է դիտարկել հավերժության կամ վիշապի Նախշը: Գորգերի հնագույն օրինակներից բացառիկ արժեք են ներկայացնում «Եռախորան», «Մնահիտ», «Արծվի», «Վիշապի կռվի տեսարանով», «Գուհար» կոչված գորգերը: Հայկական գորգերի և կարպետների գունային համակարգում իշխող գույնի ստացման համար միջնադարում օգտագործել են որդան կարմիր կոչված կենդանական ծագմամբ ներկանյութը: Վկայությունը՝ Երմիտաժում ցուցադրվող ամենահին «Պագիրիկ» գորգն է (մ.թ.ա. 5-4-րդ դդ.), որի որդան կարմիրով ներկված լինելը գիտականորեն ապացուցված է: Արաբ պատմիչները Նշում են, որ ժամանակին եվրոպական շուկաներում ամենաարժեքավոր գորգերը հայկական գորգերն էին, որովհետև դրանք պատրաստված էին բարձրորակ բրդից և ներկված դիմացկուն կարմիր ներկանյութով, որի հետ կապված էլ հայկական գորգերը արաբական աշխարհում հայտնի էին «քրմզ» (կարմիր) անունով: Գորգերի մնացած բրդը ներկանյութերն ստացվել են զանազան բուսարմատներից: Բնական ներկանյութերը գորգերին հաղորդել են յուրօրինակ փայլ ու գունազեղություն: Հայաստանի գորգագործական շրջանները, ունենալով առանձնահատկություններ, բնութագրվում են նաև. ընդհանուր գծերով: Գորգերի գեղարվեստական ձևավորման մեջ խտացված են հայ ժողովրդի աշխարհայացքն ու ճաշակը, ազգային առանձնահատկությունները:	բնական ներկանյութերով ներկված ավանդական, ինչպես նաև. ժամանակակից ձևավորումներով գորգեր: Ավանդական գորգագործության գիտելիքների և ուսակությունների փոխանցումը, պահպանումն ու տարածումն ապահովում են Նաև. այնպիսի կազմակերպություններ, ինչպիսիք են «Ժողովրդական արվեստի հանգույց» ստեղծագործության կենտրոն» պետական ոչ առևտրային կազմակերպությունը, Հենրիկ Իզիթյանի անվան գեղագիտության ազգային կենտրոնի մարզային մասնաճյուղերը, ինչպես նաև. հայորդաց տներն ու ռաումնաբանները: Վերջին տարիներին «Ժողովրդական արվեստի հանգույց» կրթամշակութային հիմնադրամի իրականացրած հայկական գորգի և կարպետի տարբեր տեխնիկաների ուսուցման և տարածման դասընթացների ծրագրի արդյունքում ՀՀ տարբեր մարզերի հայրուրավոր երեխաներ տիրապետում են ոչ միայն գորգագործության, այլև կարպետի հնագույն՝ շուլալ (զիլի) և թեք օղաճիտք (տամիս), ինչպես նաև. ջեջիմ և մեզար տեխնիկաներին: Բացի այդ, «Տորքի որդեգրում» ծրագրի շրջանակում վերապատրաստվում են հանրապետության տարբեր համայնքների հանրակրթական դպրոցների «Տեխնոլոգիա» առարկայի ուսուցիչները, որպեսզի առարկայի դրաժանգում Նաև. գորգագործություն սովորեցնեն երեխաներին: Բացի ուսուցիչներից, ծրագրին մասնակցում են նաև տարբեր տարիքի կանայք և աղջիկներ: Ավանդական գորգագործության կենտունակությունն ապահովելու նպատակով հիմնադրամն իրականացնում է նաև. հայկական մետաքսե գորգի ավանդույթի վերականգնման և պահպանման ծրագիր, որի շրջանակում հիմնադրամի աշխատողները, մասնակցելով մետաքսե գորգեր արտադրող ստամբուլահայ հայտնի վարպետ Ս. Շիրիսյանի վարպետության դասընթացներին, տիրապետել են մետաքսե գորգ գործելու հմտությանը և տեխնիկական առանձնահատկություններին և ներկայում գործում են մետաքսե գորգեր, որոնք տարբերվում են զարդանախշային ինքնատիպությամբ և որակով:
29.	Թամզարա	Ժողովրդական պարարվեստ	Տարրը տարածված է ՀՀ Արագածոտնի, Գեղարքունիքի և Զիրակի մարզերի գյուղական և քաղաքային համայնքներում:	Տարրի կրողները կրտսեր, երիտասարդ, միջին և ավագ տարիքի մարդիկ են:	Բուն Թամզարա անվանումը հայտնի է որպես գյուղացարաջ Արևմտյան Հայաստանի Մեբաստիայի Նահանգում, պատմական Փոքր Հայքի Նիկուլոյիս գավառում՝ Շապին-Գարաիիսար Երեղաբաղաքի կազմում: 20-րդ դարի սկզբներին Թամզարայում եղել է մոտ 500 հայ ընտանիք, որոնք զբաղվել են երկրագործությամբ, անասնապահությամբ և արհեստներով: Ունեցել են եկեղեցի՝ Ս. Թազավորը, վանք՝ Ս. Գևորգը և երկսեռ վարժարան: Տեղահանվել են Հայոց Մեծ եղեռնի տարիներին: Դեռևս 1930-ական թթ. հայտնի	Թամզարայի տարբերակներում պարի մի քանի անվանումներ են Նշվում, որոնք տեղի են տալիս տարբեր մեկնաբանությունների: Բացի Թամզարա անվանումից, այդ պարն անվանում են նաև. «Թամզարա-Համզարա» կամ «Թանզարա»: Երկրորդ անվանումը, անշուշտ, «Թամզարա» բառի ինչյունափոխված կրկնությունն է և, որպես կրկնակ բառակապակցություն, բնորոշ է խոսակցական լեզվին: «Թանզարա» անվանման դեպքում ենթադրվում է, որ այն կնոջ անուն է: Թամզարայի տարբերակները բաժանվում են երկու խմբի՝ Թամզարա սահուն և Թամզարա թռնոցի: Առանց թռիչքների Թամզարան սահուն	Թամզարան մինչ օրս էլ երիտասարդների կողմից ամենասիրված և հաճախ կատարվող պարերից է: Կենտրնակ է, քանի որ պարում են ընտանեկան տոներին, տարբեր միջոցառումներին և իարսանիքներին: Թոխանցումն ապահովվում է նաև. ֆորմալ և ոչ ֆորմալ կրթական իաստատությունների միջոցով, քանի որ Թամզարա պարն առաջնային տեղ է զբաղեցրում ավանդական պարերի դասավանդման ծրագրերում:

					կարագետ Սրբ. Լիսիցյանը գրանցել է հայկական թամգար պարի 17 տարբերակ, ինչը իետագայում լրացվել է նաև այլ պարագետների կողմից: Հայկական ժողովրդական պարերի հայտնի բեմադրիչ Վ. Արիստակեսյանի գրանցումը, որը նույն ժամանակաշրջանին է պատկանում, պահվում է Երևանի Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվում:	և փոքրիկ հանդիսավոր շարժումներով էպիկական պարերգ է: Ձեռքերը բռնում են ճկույթներից, պարում են «երկու գնալերկու դառնալ» աջ ուղղությամբ պարածնով: Ըստ Սրբ. Լիսիցյանի՝ անցյալում դրանք պարել են ազգային էպոսներ երգելով, որոնք ձոնել են տարբեր պատմական իրադարձություններին ու իերոսներին: Այս պարերի իմնական կառուցվածքը բաց շրջան է, պարում են տղամարդիկ և կանայք միասին:	
30.	Թառը և թառագործությունը	ավանդական երաժշտական մշակույթ, կատարողական արվեստ, նվագար-նագործություն	Տարրը տարածված է ՀՀ Շիրակի, Գեղարքունիքի, Արագածոտնի, Տավուշի, Վայոց ձորի և Սյունիքի մարզերի գյուղական և քաղաքային համայնքներում, ինչպես նաև մայրաքաղաք Երևանում:	Տարրի կրողները նվագարանագործ վարպետներն են, երաժիշտները, ինքնուս նվագածուները:	Արևելքի տարբեր երկրներում տարածված և մեծ ժողովրդականություն վայելող նվագարան է, որի ծագումը կապվում է Իրանի, Հին Հնդկաստանի, Եգիպտոսի մշակութային ավանդույթների հետ: Դռենու վաղ միջնադարից, ժամանակակից թառի նախատիպերը լայնորեն տարածվել են նաև Հայաստանում, և արևելյան մեծ թառերի հետ միասին՝ ձևավորվել են նաև նվագարանի տեղական տարբերակները: Նվագարանի մասին վկայություններ կան միջնադարյան մանրանկարներում, մատենագիրների մոտ, տապանաքարային պատկերազրույթյան և ժողովրդական բանահյուսության մեջ: 18-20-րդ դդ. հայերն ընդունվկասի լավագույն թառագործ վարպետներից էին: Հայ նվագարանագործ վարպետները և երաժիշտները հրավիրվում էին աշխատելու նաև Թիֆլիսում, Բաքվում, Կիրովաբադում, Նախիջևանում, Հյուսիսային Կովկասի, Միջին Ասիայի և Դարսկաստանի տարբեր բնակավայրերում: Թառահար երաժիշտները ելույթներ էին ունենում վերը նշված տարածքներում, որպես մենակատարներ, հանդես էին գալիս աշուղների և սազանդարների ասամբլեերում՝ հաջողությամբ համագործակցելով նաև ինագիտական հետ: Անվանի երաժիշտներից էին Բալա Օղի Գրիգորը (1859 թ.), Բալա-Մելիքյանը (1888 թ.), Ս. Թարխանովը (1890 թ.), իետագայում՝ աշուղ Շերամը, որը նաև թառագործ վարպետ էր, Ս. Մերանյանը, Ա. Սարգսյանը, Լ. Վարդանյանը:	Թառը լարային կամթային ընտանիքի բազմալար, կոթավոր նվագարան է: Ունի թավ, հարուստ գունեանգով, իզոր հնչողություն, ինքնատիպ տեմբը: Նվագարանի տեխնիկական և կատարողական հնարավորությունները լիարժեք են, որի շնորհիվ հնարավոր է հնչեցնել արևելյան և եվրոպական ցանկացած ոճի բարդ ստեղծագործություն: Կիրառվում է իբրև մենակատարային և անսամբլային նվագարան: Հայկական թառի տեմբրային յուրահատկությունները կապվում են նվագարանի չափերի և նախընտրելի իռմբատեսակների հետ՝ իրանը թթենու ծառի միակտոր բնափայտից, կոթը՝ ընկուզենուց: Նվագարանի պատրաստման համար առնվազն մեկ տարի ժամանակ է պահանջվում և հումքի մշակման մանրակրկիտ աշխատանք: Նվագարանի պահպանման համար անհրաժեշտ են կայուն ջերմաստիճանային և հաստատուն պայմաններ (իրանին ձգված հորթի սրտի նուրբ թաղանթ, աղիքից, արծաթե և պղնձե լարեր), ինչը բնորոշ է նստակյաց ժողովուրդների մշակույթին: 1907 թ. կոմպոզիտոր Վարդան Բունին երևանում ստեղծեց Արևելյան մեծ նվագախումբ, որը հետագայում վերածվեց արևելյան սիմֆոնիկ նվագախմբի (1933 թ.): Նվագախմբի կազմում իր հեղինակած և կատարելագործած ժողովրդական բոլոր նվագարանների հետ միասին՝ ներառեց նաև տարբեր չափերի թառեր (պիկոլո առաջին, բարիտոն, կոնտրաբաս) և մեծ հաջողությամբ համերգներով հանդես էր գալիս հՍՀՄ-ի տարբեր քաղաքներում:	20-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ Հայաստանում թառի ուսուցումն ու կատարողական արվեստը ներմուծվեցին նաև մասնագիտական ոլորտ (երաժշտական դպրոց, ուսումնարան, կոնսերվատորիա), որի արդյունքում, արևելյան երաժշտական ավանդույթների զուգահեռ, մինչ օրս թառահարները յուրացնում են նաև երաժշտության ուսուցման ու կատարման եվրոպական ավանդույթները: Այդ շրջանից սկսած՝ հայ կոմպոզիտորներն սկսեցին հատուկ ստեղծագործություններ գրել պրոֆեսիոնալ թառահարների համար, որոնք միախառնում են վերը նշված երկու մշակութային առանձնահատկությունները՝ իմը ընդունելով ազգային երաժշտական աշխարհայացքը: Դրա շնորհիվ ձևավորվեց և ներկայումս կենսունակ է թառի կատարողական արվեստի հայկական ինքնուրույն դպրոցը: Թառի կատարողական վարպետության կենսունակությունն ապահովվում է ֆորմալ և ոչ ֆորմալ կրթական համակարգի միջոցով, ինչպես նաև հանրապետությունում գործող ժողովրդական նվագարանների խմբերի ստեղծագործական գործունեության շնորհիվ: ՀՀ տարբեր մարզերում և Երևանում իրականացվում են ավանական նվագարանների, այդ թվում՝ թառի ուսուցման հատուկ մշակված ծրագրեր: Մերօրյա նվագարանագործ վարպետները շարունակում և պահպանում են հայկական թառագործության ավանդույթները:
31.	Գինեգործություն	ժողովրդական կենսապահովման մշակույթ, խաղողի վերամշակում	Տարրը տարածված է խաղողագործության զարգացած գոտիներում՝ հիմնականում Արարատյան դաշտավայրում, ՀՀ Վայոց ձորի և Տավուշի մարզերում:	Տարրի կրողները Արարատյան դաշտավայրի, ՀՀ Վայոց ձորի և Տավուշի մարզերի բնակիչներն են:	Հայաստանում խաղողագործության և գինեգործության վերաբերյալ բազմաթիվ ինագիտական վկայություններ կան: Հնագույնը վերաբերում է Վայոց ձորի Արենի 1 քարանձավին (մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակ, մեզանից 6000 տարի առաջ): Բազմաթիվ հնագույն վկայություններ կան միջին բրոնզի, ուշ բրոնզի և իետագա դարաշրջանների, ինչպես նաև միջնադարյան Հայաստանի տարբեր հուշարձաններում՝ հայտնաբերված սովակներում: Հերոդոտոսի և Ստրաբոնի աշխատություններում անդրադարձ կա Հայկական լեռնաշխարհից դեպի Բաբելոն և այլուր գինի արտահանելու մշակույթին: Տվյալներ կան Ուրարտական թագավորությունում՝ հիմնականում Վանում, Արծեռում, Արարատյան	Գինին Հայկական լեռնաշխարհում վաղեմի պատմություն ունի: Հին Հայաստանում այն համարում էին աստվածների ու արքաների ըմպելիք: Հայ արքաները գինին խմում էին արծաթե գավաթներով: Ավանդաբար գինի պատրաստում էին այգիներում կամ բնակելի հանաներում: Խաղողը լցնում էին հնձանի վերին հատվածի՝ առագաստի մեջ, որտեղ տղամարդիկ այն ոտքերով տորում էին (երեխաներին կնքելիս տղաների ոտքերին էին մեռն ցում, որ գինի տորոեն, և աղջիկների ձեռքերին, որ խմոր հունցեն): Քաղցուն հոսում էր առագաստի մոտ պատրաստված կավակերտ իորի մեջ, որը կոչվում է գուբ, այնտեղ նստվածք տալիս, մասամբ գտվում, ապա հոսում գետնափոր կրապատ իորերի (տաքար) կամ կրասների մեջ: Քաղցուն այդ տարաների մեջ աստիճանաբար հասունանում էր, վերածվում քաղցրավուն մաճառի, այնուհետև՝	Գինըղլի մշակումը խոլադանեսական զբաղմունք է, այցեգործական իումքի մշակման եղանակ: Բերքահավաքի տոնածիսական արարողությունների բացումը համարվում է խաղողահուրթի, գինու օրինության ժամանակաշրջան: Ներկայումս Հայաստանում ձևավորվել է գինեգործության խոշոր արդյունաբերություն, որը շարունակաբար կատարելագործվում է: Ուշագրավ է, որ գինու պատրաստման ավանդական ժողովրդական ձևերը մինչև այսօր պահպանվել են տնային պայմաններում գինի արտադրողների շրջանում: Ավանդույթի շարունակականության դրսևորում է Արենի գինու փառատոնի իրականացումը:

					իովկոտմ մ.թ.ա. 7-8-րդ դարերում գինու մշակույթի մասին: Հետագա շրջաններում անդրադարձեր կան միորոգվաթ մմասիացու, 16-րդ դարի պատմիչ Անանունի երկերում: Գինեգործության վերաբերյալ առավել մանրամասն հիշատակություններ հանդիպում են ինչպես Ե. Լալայանի Ազգագրական հանդեսում, այնպես էլ այլ հեղինակների առանձին զավառների վերաբերյալ ազգագրական երկերում: Վ. Բոյանյան առավել լայնածավալ անդրադարձ է կատարել գինեգործության մշակույթին «Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում»	քառասուն օրվա ընթացքում դառնում գինի: Հասունացած գինին պահպանում էին մառաններում, գետնի մեջ թաղված կամ վերգետնյա կարասներում, դրանք ծածկելով քարե ու կավե կափարիչներով, ճեղքերը հերմետիկորեն փակելով կավե ծեփով: Գինին, որքան երկար է մնում, այնքան հասունանում է, քաղցրանում ու թնդանում:	
32.	Սահարի	ավանդական երաժշտական մշակույթ, նվագարանային կատարողական արվեստ, ծիսական երաժշտություն	Տարրը տարածված է ՀՀ բոլոր 10 մարզերում և մայրաքաղաք Երևանում:	Տարրի կրողները ժողովրդագրոֆե-սիոնալ երաժիշտները և ինքնուս նվագածուներն են:	Մանրագրական է: Ուսումնասիրությունները փաստում են, որ մեղեդին նախաքրիստոնեական շրջանում հնչել է որպես արևազայի մեղեդի, արևի հիմն. բնության պտղաբերության ծիսակարգի բաղադրիչ: Այդ տեսանկյունից, համեմատելի է և. Շնորհալու հեղինակած հայտնի «Վառվառ լուսոյ» երգ-աղոթքի հետ: 18-20-րդ դդ. այդ մեղեդիով ազդարարվել են ավանդական հարսանեկան ծեսի սկիզբն ու ավարտը: Հնչել է որպես հարսի անմեղության երաժշտական խորհրդանիշ, առաջնեկի ծննդյան ժամանակ՝ որպես չար ուժերին հաղթելու, պտղաբերություն ապահովելու հնչյունային մոզական միջոց:	Սահարին ազատ-հանկարծաբանական բնույթի ծիսական մեղեդի է: Հայաստանում հնչում է հիմնականում ավանդական գուռնայով, դուդուկով և քամանչայով: Բնորոշ է պտղաբերություն (բնության, մարդկանց), սերնդած մարմնավորող հնամենի ծեսերին, որի փոխակերպումները պահպանվել են նաև մեր օրերում: Դահանքում է կատարողական հասուն կարպետություն, որի շնորհիվ 19-20-րդ դդ. հաճախ կատարվել է նաև վարպետություն ցուցադրող մրցելույթների ընթացքում: Մեղեդին կիրառվել է նաև Գր. Եղիազարյանի «Լուսաբացին» սիմֆոնիկ պատկերում, «Ինչու» է աղվկում գետը» կինոնկարի համար Ա. Այվազյանի հեղինակած երաժշտության մեջ: Խորհրդային տարիներին շարունակել է կիրառվել հարսանեկան ծիսակարգում: Բացի այդ, պահպանել է իր բնույթը որպես կանչ՝ հնչելով գյուղական շաբաթօրյանների, ընտրությունների ժամանակ՝ երաժշտության հնչյունների միջոցով մարդկանց համախմբելու նպատակով:	Մեր ժամանակներում մեղեդին հնչում է տարբեր տոնակատարությունների և միջոցառումների ընթացքում, մասնավորապես, հարսանեկան ծեսի տարբեր արարողակարգերում: 1988 թ. ազգային զարթոնքի տարիներին «Սահարի» մեղեդու դարձվածները՝ շեփորի կատարմամբ, դարձան ազատագրական պայքարի, անկախության, ինքնության երաժշտական խորհրդանիշ՝ վերագրանալով մեղեդու հնամենի կանչային, վերածննդի իմաստային շերտին:
33.	Սուրբ Թադեոս առաքյալի վանքի ուխտագնացությունը	Ժողովրդական հավատալից, տոն, քրիստոնեական ուխտագնացություն	Տարրը տարածված է Երևան քաղաքում, ՀՀ Գեղարքունիքի և Կոտայքի մարզերում, Հայ առաքելական եկեղեցու Թավրիզի և Թեհրանի թեմերում, Իրանի հայաբնակ շրջաններում:	Տարրի կրողները Հայ առաքելական եկեղեցու հետևորդների համայնքն է, Հայաստանում և այլ երկրներում իրանահայ համայնքը, Իրանի Իսլամական Հանրապետության հայ բնակչությունը:	Սուրբ Թադեոսի (Թադեի) վանքը համարվում է քրիստոնեության հաստատման առաջին վկայություններից պատմական Հայաստանում: Այն գտնվում է պատմական Արտաշատ գավառում, ժամանակակից Իրանի Մակուի շրջանում: Կառուցվել է Հայ առաքելական եկեղեցու հիմնադիր համարվող առաքյալներից Թադեոսի հիշատակին, որն ըստ ավանդության, քրիստոնեություն տարածելու համար իսլամվեց և սպանվեց 44 թ.: Ս. Թադեոսի վանքը հիմնադրումից ի վեր (4-7-րդ դդ.) իր շուրջն ունեցել է կենսունակ համայնք, դարեր շարունակ եղել է Հայ առաքելական եկեղեցու Ատրպատականի թեմի կենտրոնը, քանի որ տարածքն ուներ խիտ հայ բնակչություն և եկեղեցիներ ու վանքեր (թվով 180-223, որոնցից այսօր կանգուն են 42-ը): Որպես համաքրիստոնեական կանգուն հնագույն արքայեկ և իբրև համամարդկային մշակութային արժեք՝ 1955 թվականից վանքը ներառված է Իրանի պատմական հուշարձանների ցանկում, իսկ 2008 թ. ներառվել է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաշխարհային ժառանգության ցանկում: Վանքը մշտապես իրականացնում ինքնության կղզույթ է հանդիսացել տարածքի հոծ հայ	Հստ ավանդության՝ վանքում ամփոփված է Թադեոս առաքյալի մարմինը, ինչը համաշխարհային քրիստոնեական դավանանքի տեսանկյունից և հայերի համար վանքը դարձնում է առանձնահատուկ կետ կրոնական և ճանաչողական այցելությունների համար: 1954 թ. հուլիսի 30-ին առաջին անգամ երկարատև ընդմիջումից հետո կազմակերպվում է ուխտագնացություն մի խումբ հավատացյալների կողմից, դժվարամատչելի ճանապարհներով: Նպատակն էր՝ Ս. Թադեոսի վանքի մասին գիտելիքի շրջանառությունն ու շարժողության կենտրոնում պահելը, տարածքի իայաթափման արդյունքում վանքի երբեմնի փառքը վերականգնելը, քանի որ իստկապես իրանահայ համայնքը առանձնակի ակնածանքով ու ջերմեռանդությամբ էր կապված վանքի հետ: Իրանի Իսլամական Հանրապետության աջակցությամբ բարեկարգվում է ճանապարհը, որի արդյունքում էլ 1968 թ. ուխտագնացների թիվը կազմում էր 12.000: Միջոցառումը դարձավ տարեկան, երբ ամեն տարի 5-6 հազար հայեր սկսեցին մասնակցել Ս. Թադեոսի վանքի ուխտագնացությանը, որը տևում է 3-4 օր: Ուխտավորները հանգրվանում են վանքի շուրջ կազմակերպված «Վրանաքաղաքում» շարունակելով ավանդական ժողովրդական ուխտագնացությունների ավանդույթները: Հետանիցներով, ազգականների խմբերով, ընկերներով	Ս. Թադեոս վանքը և Նրա շուրջ ծավալված ուխտագնացությունն Իրանում հայկական դարավոր մշակութային ներկայության և շարունակականության, մշակութային, կրոնական ինքնատիպությունը պահպանելու ջանքերի ու հաջողումների երկխոսության դրսևորում է: Ուխտագնացությունը, թեպետ վերսկսվելով երկարատև ընդմիջումից հետո, պահպանում է հայերի ավանդական մշակույթում տարածված ժողովրդական ուխտագնացությունների հիմնական գծերը՝ կամավորությունը, ընտանեկան կամ ազգակցական խմբերով այցելությունները, ժողովրդական զվարճանքները: Ս. Թադեոսի վանքի շրջակայքում այսօր էլ հայ բնակչություն և վանքն ըստ Եուֆան «մենությունից ու մոռացությունից» փրկելու կարևոր միջոցառում է տարեկան ուխտագնացությունը: Այն նաև յուրատեսակ ինքնաբերական մշակութային երկխոսություն է Իրանի տարբեր շրջաններից՝ Թեհրանից, Թավրիզից և այլ տարածքներից միացած կողմերից ժամանած հայերի և Հայաստանից այցելած ուխտավորների, այլ քրիստոնյա ուխտավորների, տեղանքում բնակվող պարսիկների, ասորիների, քրդերի խոխարդած ճանաչողության ու միմյանց հանդեպ

					բնակչության համար, վանքի հրաշափառ գործությանն ապավինել են իազարավոր ուխտավորներ, հանդիսացել է գրչության կենտրոն: Մոնղոլ-թաթարական ավերածությունների, կորուստի և երկրաշարժերի ավերիչ հետևանքների պատճառով վանքը ենթարկվել է պարբերական վերանորոգումների ու կառուցումների: Վերանորոգումները և վանքի պահպանության աշխատանքները հաճախ իրականացվել են համայնքի հանգանակությունների միջոցով, ինչը վանքի ժողովրդականության վկայությունն է: 1826- 1828 թթ. ռուս- պարսկական պատերազմի ավարտից հետո կնքված Թուրքմենչայի պայմանագրով տարածքի հայերի՝ ռուսական տիրապետության տակ գտնվող տարածքներ տեղափոխվելու արդյունքում դատարկվում են Մակուկ շուրջ 80 գյուղեր, մեծ մասը վանքապատկան, իսկ դարեր շարունակ թեմական կենտրոն հանդիսացող Թադեոսի վանքի փոխարեն թեմական կենտրոն է դառնում Թավրիզը: Սկսվում է երբեմնի ակտիվ վանական կյանք ունեցող համավիրի աստիճանական մարումը: 19-րդ դարավերջից մինչև առաջին աշխարհամարտը այս վանքը՝ Մենավորի վանք ծածկանուծով դառնում է հայկական զինատար խմբերի՝ դեպի Վասպուրական տանող ուղղության տարանցիկ ինգուց՝ ընդունելով Մևրաճիկին, Արամ Մանուկյանին և այլոց: Վալաստարան ու փրկօղակ է դարձել 1915 թ. եղեռնի ժամանակ թուրք-պարսկական սահմանի հայկական գյուղերի մազապուրծ բնակչության իամար: 1918 թ. հունիսին օսմանյան զորախումբը շրջապատում է վանքը, ապա կոտորում վանքի պարիսպների հետևում թաքնված հայերին: Վանքը վերջնականապես դատարկվում է, երբ տարածքի սակավաթիվ հայ քնտանիքներ 1946 թ. ներգաղթում են խորհրդային Հայաստան և վանքի երբեմնի ծխականները կտրվում են իրենց վանքից: 1961 թ. Թավրիզի թեմն անջատվում է Էջմիածնի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունից և միացվում Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությանը:	սրբավայր այցելությամբ, ժողովրդական երաժշտությամբ, թմբուկների զարկերով, պարերով, խնջույքով, մատաղի արարողություններով, մկրտություններով վերահաստատվում են համայնքային և քնտանեկան կապերը, տեղի է ունենում պատմական հիշողության վերաթարմացում, ճանաչում, փոխանցում և մշակութային երկխոսություն: Ժամերգությունից հետո կատարվող Ջորդինեքի ավարտին մյուստիով օրինված ջուրն ուխտավոր այցելումների բաժանվելով՝ փոխանցվում է տոնի խորհուրդը: Հայաստանի անկախությունից հետո թեպետ փոքր խմբերով, վերսկսվում է Հայաստանից այցելումների մասնակցությունն ուխտագնացությանը որպես քրիստոնեության հայկական ինագույն կենտրոն: Ուխտագնացությունների առաջին նախաձեռնողներից էր Երևանի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու հավատացյալների խումբը՝ քահանա Տեր Տիրայր Սարգսյանի գլխավորությամբ:	իարզանքի ու հանդուրժողականության դրսևորման օրինակ: Միաժամանակ, ուխտագնացությունը համարում, հարստացնում և հիմնավորում է Ս. Թադեոսի, Ս. Ստեփանոս Նախավկայի և Իրանի հայկական եկեղեցիները ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի պահպանության ծրագրում ներառելը՝ տարեցտարի ցուցարդելով այս մշակութային ժառանգությունը կրողների կայուն ու հավատարմի համայնք ունենալու փաստը: Ուխտագնացությունը պահանջում է Հայ առաքելական եկեղեցու, ԻԻՀ և ուխտավորների համայնքի կազմակերպչական մեծ ջանքերի համադրում: Այս ամենը նպաստում է հայկական քրիստոնեական վաղագույն վկայությունների պահպանությանը, Իրանում հայերի պատմամշակութային ժառանգության հանրահռչակմանը, Հայաստան-Իրան մշակութային, տնտեսական կապերի աշխուժացմանը, փոխճանաչողությանն ու ինտերակրությունների բացահայտմանը: Ուխտագնացությունը ինտերակրություն է ստեղծում մասնակիցների համար պահպանելու կապը պատմական ժառանգության ու այս ժառանգությունը ներկայացնող միջավայրի, տարածքի հետ, հոգեկան բավարարման ու լիցքաթափման առիթ է հանդիսանում մասնակիցների համար, ամրապնդում է կրող համայնքի սոցիալական կապերը և խմբային ինքնության, պատմության շարունակականության փոխանցումն ու զարգացումը: Այս առումով առանձնահատուկ է Երևանի Սուրբ Հովհաննես եկեղեցու իրավասցյալների համայնքը, որը 2007 թ. ամեն տարի ուխտագնացություններ է իրականացնում Ս. Թադեոսի վանք:
34.	«Համբարձման տոն» (Վիճակ)	ժողովրդական և եկեղեցական տոն	Տարրը տարածված է ՀՀ բոլոր 10 մարզերում և մայրաքաղաք Երևանում:	Տարրի կրողները ՀՀ բոլոր 10 մարզերի գյուղական և քաղաքային համայնքների և մայրաքաղաք Երևանի բնակիչներն են:	Համբարձումը նախաքրիստոնեական տոնացույցի ժողովրդական տոներից է, արտահայտում է մեռնող և հառնող Աստծու, բնության զարթոնքի, վերածնության գաղափարները: Քրիստոնեությունն այն ընդգրկեց պաշտոնական տոնացույցի մեջ՝ որպես Քրիստոսի հարությունից հետո նրա համբարձման տոն: Քրիստոնեական տաղավար տոների շրջանակում Քրիստոսի համբարձման մասին գրում են Մարկոս և Ղուկաս ավետարանիչները, նախադարձ կա Նաև Գործք Առաքելոցում: Քրիստոնեական Համբարձման ժողովրդական տոնահանդեսում	Ըստ Մարկոս և Ղուկաս ավետարանիչների՝ Ս. Հարությունից հետո Քրիստոսը 40 օր երևում էր իր աշակերտներին և իր վարդապետությունն ուսուցանում նրանց: Վերջին հանդիպման ժամանակ օրհնեց ու պատգամներ տվեց առաքյալներին, որից հետո համբարձնեց երկինք: Քանի որ Ս. Հարության տոնը 35 օրվա շարժականություն ունի, իսկ Համբարձումը նշվում է Ս. Հարությունից 40 օր հետո, Համբարձման տոնը նույնպես ունի 35 օրվա շարժականություն՝ նշվում է ապրիլի 30-ից մինչև հունիսի 3-ը այն հիմնադրաքին, որը համապատասխանում է տվյալ տարվա Ս. Հարությանը հաջորդող 40-րդ օրվան: Համբարձման տոնի ժողովրդական	Համբարձում/Վիճակի տոնահանդեսը մեծ լիցք է իաղորդել թե՛ ժողովրդական, թե՛ պրոֆեսիոնալ ստեղծագործություններին, դրսևորվել է գեղարվեստական գրականությունում՝ պոեզիայում և արձակում, նույնիսկ օպերայում և կերպարվեստում: Գրանցված և հրատարակված են Համբարձման առանձնահատուկ ժողովրդական երգերի իրագրավոր նմուշներ, որոնցում արտացոլվում են սիրո, մարդկային փոխհարաբերությունների, բնության և տիեզերքի հետ միարդու հավերժական միասնության գաղափարները: Դրանք շարունակում են ստեղծվել Նաև այսօր: Համբարձման

					կապակցվել են շատ ժողովրդական ծեսեր, արարողություններ և երգարվեստի ինքնատիպ նմուշներ:	հանդիսությունները որոշ վայրերում անվանում են Վիճակ, Ջանցուլում կամ Կաթնապրի տոն: Ավանդաբար Համբարձման օրվա ժողովրդական տոնակատարություններն սկսվում էին տոնին նախորդող չորեքշաբթի օրը: Որոշ շրջաններում այդ օրն անվանում էին «Ծաղկամոր կիրակի»: Ծաղկամայրը, ըստ ավանդության, քրիստոնյա Վարվառե կույսն է, որը փախչելով կռապաշտ հորից, ապաստանում է Արայի լեռան քարանձավում: Հայրը հետապնդում է աղջկան, գտնում և հենց ապաստանում սպանում դստերը: Նահատակվելուց առաջ Վարվառեն խնդրում է Աստծուց, որ ծաղիկ և կարմրուկ իիվանդություններ ունեցող մանուկները բժշկվեն իր անունով: Աստված կատարում է նրա խնդրանքը և Վարվառեի բարեխոսությունը խնդրող ծնողների զավակներն ազատվում են այդ իիվանդություններից ու շուտափույթ բժշկվում: Ժողովրդական տոնահանդեսի ծեսերի գլխավոր ուղղվածությունը սերնդաճն ու առատությունն ապահովելն էր, ինչն արտացոլվել է նաև «Սասունցի Դավիթ» ժողովրդական եպոսում (Ծովինարը էպոսի հիմնադիր Սանասարով և Բաղդասարով իղիանում է Համբարձման տոնին խմած ջրից, իսկ Վանի պատումներով Համբարձման կախարդական գիշերը Միերի փակված այրի դուռը բացվում է, և Միերի ձին բաց դռնից զանձեր է դուրս թափում): Տոնական հանդիսությունները կանոնակարգված և փուլերի էին վերածված՝ ծիսական ծաղկահավաք և ջրահավաք, վիճակ/գուշակությունների նախապատրաստություններ, «սեր, ժառանգ և առատություն ապահովող» գիշերային ծեսեր, խարոյկահանդեսներ, երգի և ծաղկահարդարման մրցույթներ, բուն տոնի ցերեկը՝ ծաղկազարդարումներ, ծաղկանվերներ, բուսական և կաթնային գոհաբերություններ, գուշակություններ: Տոնահանդեսի բոլոր փուլերը իագեցած են ժողովրդական բանահյուսական երգ-երաժշտությամբ: Տոնահանդեսի «կատարողները» գլխավորապես երիտասարդներն են, բայց տարբեր փուլերին մասնակից-դերակատարներ են բոլոր հասակային խմբերը և սոցիալական շերտերը (տես Հ. Խառատյան-Առաքելյան, Հայ ժողովրդական տոները, Երևան, 2005, էջ 160-201):	տոնի հիմնական կատարողներն ամենուր իիմնականում կրկին երիտասարդներն են, ծաղկահավաքներն ու ջրահավաքները, ծաղկեփնջերի և ծաղկեպսակների նվիրաբերությունները, երիտասարդական գիշերային հավաքները, տոնի բնույթից բխող առանձնահատուկ երգ/քառյակները, ծիսական հանրային վիճակահանությունները՝ երիտասարդ տղաներն ու աղջիկները հավաքում են 7 զույկի ծաղիկ, կփի մեջ ցնում 7 աղբյուրի ջուր, իրենց նշանները գցում ջրի մեջ ու Համբարձման գիշերը՝ «աստղունք» դնում, այսինքն՝ դրանք հանձնում աստղերի խորհրդին, առավոտյան, ծաղիկներով զարդարված, երգելով շրջում բնակավայրերի թաղամասերում, ծաղիկներ նվիրում, հետո հանդիսատեսների ներկայությամբ, մենակատարներով և խմբային երգերով հատուկ հանդիսավորությամբ՝ անհատական գուշակություններ ու հանրային բարենադրանքներ անում: Երգերը բարբառային են, ինչով ոչ միայն պահպանվում, այլև զարգանում է լեզվական մշակույթը: Տոնի հասարակական նշանակությունը հասարակական կարևոր արժեքների պարբերական վերահաստատումն ու վերարտադրությունն է, ինչպես նաև անցյալը ներկային կապող մշակույթի շարունակականությունն ու ներնդեսներում ժառանգորդումը: Տոնահանդեսը ոչ միայն կրկնում է ավանդականը, այլև ստեղծում է նոր ժողովրդական ստեղծագործությունների ծնվելու հուզական միջավայր: Տոնահանդեսն իր բնույթով ներհասարակական կապերն ուժեղացնող, հանրային ժողովրդական ստեղծագործական հնարավորությունը բացահայտող, հասարակություն-բնական միջավայր անցակտելի կապը պահպանող, զարգացնող և գեղագիտական ընկալումները հոկող երևույթ է:
35.	«Չատիկ, Սուրբ Հարության տոն, Սուրբ Չատիկ»	ժողովրդական և եկեղեցական տոն	Տարրը տարածված է ՀՀ բոլոր 10 մարզերում և մայրաքաղաք Երևանում:	Տարրի կրողները ՀՀ բոլոր 10 մարզերի գյուղական և քաղաքային համայնքների և մայրաքաղաք Երևանի բնակիչներն են:	Չատիկը շաբթական տոն է և նշվում է գարնանային օրահավասարին՝ մարտի 22-ին հաջորդող լուսնի լրման հաջորդ կիրակի օրը, այսինքն, մարտի 22-ից հետո 35 օրվա ընթացքում ընկնող կիրակին: Ավանդական մշակույթում Չատիկն ընկալվել է որպես ծմռան «մեռյալությանը» հաջորդող բնության գարնանային «հարություն», կյանքի ամենամյա սկիզբ և կյանքի շարունակականության հաստատումը խորհրդանշող տոն: Քրիստոնեական տոնացույցը բնության իարության այդ տոնին է հարմարեցրել Քրիստոսի Հարության տոնը: Տոնահանդեսն իրենից ներկայացնում է ժողովրդական և քրիստոնեական պաշտոնական Հարության տոնի, ժողովրդական և եկեղեցական ծեսերի և կախարդական գիշերի ամբողջություն: Չատիկին խախորդող շաբաթվա բոլոր	Չատկական տոնահանդեսն իր բնույթով համապատասխանում էր բնության, այդ թվում՝ մարդկային կյանքի հարության իմաստին: Հոռն արթնացել էր իր կենսունակության բարձրակետում, և կոտոշները կարմիր ներկած եզները տղամարդիկ դաշտ էին տանում՝ «պատելու ծյունի հետ ունեցած կենսակցությունից ծոցփող դարձած (հղիացած) հողի վրա»: 14-րդ դարի հայ աստվածաբան Սուրբ Գրիգոր Տաթևացին ծուկ կարմիր ներկելու մասին ասում է. «Միայն Չատիկն ենք ծուկ ներկում, որովհետև ծուկ օրինակն է աշխարհի և ինչպես իմաստուններն են ասում, «դրսի կեղևը նման է երկնքին, թաղանթը՝ օդին և սպիտակուցը՝ ջրին: Դեղինն էլ երկիրն է», իսկ կարմիր գույնը խորհրդանշում է, թե աշխարհը զնվեց Քրիստոսի արյամբ: Կարմիր ծուկ մեր ծեցքերի մեջ առնելով իռչակում ենք մեր «փրկությունը»: Այս շատ կարևոր հաստատումը վկայում է, որ 14-րդ դարում հայերի մեջ երկիրն ընկալվել է ոչ թե որպես առանձին միավոր, այլ որպես «աշխարհի»՝ տիեզերական	

					օրերը տոնական էին, իսկ շաբաթ օրը խորհրդանշվում էր նորոգվող կյանքի հայկական բանահյուսական «կարմիր-կանաչ» բանաձևով՝ «Չատիկի շաբաթ, կարմիր հավկիթ, արև, կանաչ են սար ու ձորեր»։ «Կարմիր հավկիթը»՝ կարմիր ներկված ձուն տոնի ժողովրդական և քրիստոնեական պաշտոնական խորհրդի՝ մահվանը հաջորդող հարության խորհրդանշին է և լայնորեն ներառված է ժողովրդական ծեսերում։	Սիասնության մաս, իսկ հայկական մշակույթը՝ որպես երկրային ընդհանուր մշակույթի մաս։ Չատկական բոլոր ծեսերն ու արարողությունները համայնքային էին, զոհաբերություններն ուղղված էին համայնքի ընդհանուր բարեկեցությանը, կատարվում էին համայնքի բոլոր անդամների ինքնակազմակերպմամբ և մասնակցությամբ։ Երգերի, մարթանքների մեծագույն բաժինն, անշուշտ, անձրևին էր, ցորենինը, հացինը։ Չատկական խնջույքները սովորաբար դաշտերում էին, մեծ խմբերով, և ուղեկցվում էին ձվախաղերով, սպորտային մրցախաղերով, խմբային երգ ու պարով։ Համընդհանուր ուրախ մասնակցայնությունը և իրազականությունը ժողովրդական երգային-երաժշտական նորանոր գոհարներ էին ծնում, հնարվում էին ձվի նախշազարդման և զարդարման նորանոր գեղագիտական ձևեր։ (տես Հ. Խառատյան-Առաքելյան, Հայ ժողովրդական տոները, Երևան, 2005, էջ 135-159)։	Իետ եկեղեցի օրհնության են տանում նաև տանը նախապես ծեցրած ցորեն։ Վերադառնում է Չատիկին «ածիկ» սարքելու և ուսելու ավանդական սովորույթը։ «Ածիկի» խորհուրդ ցորենի առաջին ծիրը, այսինքն՝ հարության առաջին առարկայական վկայությունն ուսելով՝ բնության հարության հետ հաղորդակցվելու երևույթն է։ Ավանդական «ածիկ» ուսելիքը պատրաստվում է խոնավ միջավայրում՝ հատուկ ծեցրած ցորենի կարմիր ծիրերից՝ չթողնելով, որ այդ ծիրը կանաչեն։ Համատարած է դառնում տոնը, բնակարանը զատկական խորհրդանիշներով զարդարելու երևույթը։ Հայաստանի մարզերում կան Չատիկ տոնելու տեղական առանձնահատկություններ։ Ներկայումս զարգանում է տոնի բաղադրիչների բիզնես առաջարկ՝ թե ծառայությունների, թե ապրանքների ձևով։ Տոնի հասարակական նշանակությունը հոգևոր և մշակութային արժեքների և գեղագիտական ընկալումների զարգացումն է, հասարակության մշակութային ընդհանրության և իրազականության ձևավորումը, մշակութային ժառանգության փոխանցումը սրունդներին, աշխարհիկ և կրոնական լավագույն արժեքների միաձուլումը, ընտանեկան ջերմության կարևորումը, մարդ-շրջակա սոցիալական և բնական միջավայր կապի մշտնջենականության վերահաստատումը։
36.	«Նոր տարի» տոն	ժողովրդական տոն	Տարրը տարածված է ՀՀ բոլոր 10 մարզերում և մայրաքաղաք Երևանում :	Տարրի կրողները ՀՀ բոլոր 10 մարզերի գյուղական և քաղաքային համայնքների և մայրաքաղաք Երևանի բնակիչներն են։	Կաղնջական ժամանակներում հայերը Նոր տարին դիմավորել են մարտի 21-ին՝ գարնանային գիշերահավասարի օրը։ Բնությունը հարություն է առնում գարնան սկզբին, այդ պատճառով հենց այդ օրն էլ Առաջավոր Ասիայի բոլոր ժողովուրդների նման հայերը համարել են տարվա սկիզբ և Նշել տոնախմբությամբ, փառաբանել բնության զարթոնքը, աղերսել աստվածներին, որպեսզի տարին բերքառատ լինի, մարդը՝ երջանիկ և բարեկեցիկ, հասարակությունը՝ համերաշխ։ Նոր տարին կոչվել է Նավասարդ (Ս. Օղաբաշյան, Ամանորը հայ ժողովրդական տոնացույցում, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հատոր 9)։ Տոմարական փոփոխությունների իետևանքով այն դարձել է շարժական։ Հայտնի է, որ 428 թ. Նավասարդ/Նոր տարին Նշվել է օգոստոսի 11-ին, իսկ 552 թ., օրինակ, Նավասարդի 1-ը համապատասխանել է իուլիսի 11-ին։ Տոնի այս շարժականության նորամաքանությունը նրանում էր, որ հայոց շարժական տոմարի համաձայն տարին բաղկացած էր 365 օրվանից (12 ամիս երեսունական օրով և մեկ ամիս՝ Ավելացը, հինգ օրով)։ 18-րդ դարում Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի օրոք, որպես Նոր տարվա սկիզբ՝ ընդունվեց հունվարի 1-ը (համապատասխանեցվելով քրիստոնեական մի շարք երկրներում ընդունված տարեկազմի հետ), սակայն մինչև 19-րդ դ. դերջերը հայկական շատ զավառներում (Սյունիք,	Հայոց մեջ տոնը հայտնի էր մի քանի անուններով՝ Ամանոր, Տարեմուտ, Տարին գլուխ, Նոր տարի, Կաղնաղ, Կաղինդ, Կալոնտար ձևերը։ Նոր տարուն նախորդող գիշերը հայտնի էր Լոկի գիշեր, Խվլիկ, Կախ, Գոտեկախ անուններով։ Վերջիններս պայմանավորված էին տոնի ժամանակ կատարվող ժողովրդական սովորույթներով։ Պետականությունը կորցնելուց հետո Նոր տարին կորցրել է տոնի հասարակական լայն ինչեղությունն ու ընդգրկումը և աստիճանական բարձրացում «տեղավորվել» ընտանեկան-գերդաստանային-ազգայնական, մասամբ՝ նաև համայնքային միջավայրում։ Միայն այն զավառներում, որտեղ Նոր տարին դեռևս կոչվում էր Նավասարդ (Սյունիք, Արցախ, Ուտիք, Նախիջևան) և Նշվում էր Նոյեմբերի կեսերին, այն դեռևս համայնքային լայն ընդգրկում ուներ և իրապարակայնորեն Նշվում էր բացօթյա տարածքներում՝ երաժշտախմբերով և զվարճահանդեսներով։ Բայց առավել տարածված էր տոնի ընտանիքային մասնակցայնությունն ու Նշումը։ Հիմնական խորհրդանշական գործողությունները միտված էին մարմնի, տարածքի և հոգու մաքրությանը (բնակարանի և իրարակից տարածքների՝ գոմի, այգու, մառանի լիակատար մաքրություն, հին հագուստի փոխարինում նորով, կարմիր գույնի օգտագործում, պարտքերի վերադարձ, թշնամական կամ անաբարյացկամ իարաբերությունների վերափոխում բարեկամականի կամ հաշտության և այլն), չարիքի ծխական կանխարգելմանը (չարխափան նշանների և առարկաների օգտագործում, կրակոցներով չարիքի վռնում, գիշերային հակաչարքային հսկում), բարիքի, առատության/բարեկեցության, բարության, ընտանեկան և հասարակական	Նոր տարվա տոնը Հայաստանում գալիս փոփոխությունների է ենթարկվել, հանրային և հասարակական բնույթ ձեռք բերել խորհրդային տարիներին։ Ընդհանրացել է տոնածառ զարդարելու սովորույթը։ Տոնածառերը թե հանրային էին (բնակավայրերի և թաղամասերի գլխավոր իրապարակներում, դպրոցներում, աշխատավայրերում, մշակութային տարածքներում՝ թատրոններ, համերգասրահներ), թե մասնավոր-ընտանեկան։ 20-րդ դ. հայկական Նոր տարի են մտել է Ձմեռ պապի և Ձյունանուշի կերպարները։ Տոնական կենցաղ են մտել նաև ԽՍՀՄ-ի համար ընդհանրական ուսուցանող (աղջակներ, խմորեղեններ, Նոր խորովիներ և այլն)։ Տոնը համրայնացել է նաև տոնահանդեսների Նոր տարածքներով՝ հանրային և մշակութային առաջարկներով (մանկական տոնածառեր, կրպորատիվ իավաքներ, համերգներ), իսկ իեռուսաղացի տարածումով, նպաստել է նաև ընտանեկան իավաքներին, քանի որ կարելի էր տևից դուրս չգալով՝ հեռակա «մասնակցել» տոնահանդեսի մշակութային պաշտոնական առաջարկին։ Հայաստանի անկախացումով հասարակական իարաբերությունները տոնահանդեսի վրա Նոր կնիք են դրել։ Նոր երևույթ է բնակավայրերի տոնական զարդարումն ու հարդարումը՝ լույսերով, բազմաթիվ տոնածառերով։ Նոր զարգացումներ է ստացել բնակարանների տոնական հարդարումը՝ փայլվուն ծաղկաշղթաներով, փուչիկներով և այլն։ Միաժամանակ ավելանում է

					Արցախ, Ուտիք, (Նախիջևան) Նոր տարին շարունակում էր տոնվել խոյեմբերին: Միայն 20-րդ դ. սկզբներից համընդհանուր դարձավ հունվարի 1-ը որպես տարվա սկիզբ տոնելու սովորույթը: (Հ. Խառատյան-Մաքսեյան, Հայ ժողովրդական տոները, Երևան, 2005 թ.)	իաշտության, առողջության ապահովմանը: Դեկտեմբերի 31-ին թխվում էր «Տարի հաց», «Կրկենի», «Դովլաթ կրկենի», «Կլոճ», «Փռռնիկ» անուններով խայտնի ծխական հացը: Նոր տարվա համահայկական սովորույթներից կարելի է առանձնացնել Նախորդ օրն ու զիշերը 10-12 տարեկան տղաների, իսկ որոշ տեղեր նաև՝ աղջիկների խմբերի ծխական շրջայցերը և տոնը շնորհավորելու ավանդույթը: Չնայած պատին, զիշերը եփվում էր «քյաշկա» կամ «հարիսա» կոչվող ուտելիքը՝ շերտ-շերտ շարված միս և ցորեն/ծավար, որը սակայն ոչ մի անգամ չեն խառնում, որպեսզի տարվա ընթացքում խառնակություններ խժոժություններ, գժտություններ չպատահեն: Այն ճաշակում էին առավոտ վաղ, դեռևս «մուլը լույսից չբաժանված»: Հունվարի 1-ին այցելուների գլխին առատության խորհրդանիշներ էին լցնում՝ ընկույզ, չիր, չամիչ, մանր կոնֆետներ: Նոր տարվա տոնական զվարճանքի ձևերից էին տնական խաղերը՝ պատի վրա գցվող սովերների խաղ, հանելուկներ, շուտասելուկներ, նաև այցելությունները ազգականներին: Հունվարի 1-ը, հայոց ծննդյան տոնի շաբաթվա մեջ ընդգրկվելով, պաս օր էր, և ամանորյա ուտելիքները բաղկացած էին պատին թույլատրելի ուտեստներից: Շատ մեծ նշանակություն էր տրվում մրգերին: Չոր ու թարմ մրգերը չամիչի ու ընդեղենի հետ կազմում էին ամանորյա ուտեստի հիմնական բաղկացուցիչները:	խավանդական ազգային որոշ արժեքներ վերականգնելու փնտրտուքը՝ «Տարի հաց» և ծխական այլ խմորեղենների թխումը, դրանց իսնդիսավոր կտրում-ճաշակումը և գուշակությունները, ուտեստի տեսակաժուռ առավել ազգայնացումը: Նոր տարին նոր ուտեստային համայնի է ձևավորում, որն ունի պարտադիր (տոլմա, Նրբաբլիթ, քյուֆթա, բանջարեղենային աղցաններ, ընկույզ, մրգեղեն, գաթա), ցանկալի (հատուկ մշակված խոզի բուլղ կամ հնդկահավ, խորոված) և ավանդականի նորացված ստեղծագործական մասեր (ծիրանաչիր ապուրներ, տորթեր, արևադարձային մրգեր և այլն): Նոր տարվա տոնի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ իուզականությամբ և առարկայորեն դրան պատրաստվում են համարյա ամբողջ դեկտեմբերին՝ գնումներով, զվարճանքի, սպասարկման և վաճառքի բիզնես առաջարկի գովազդով և խանութների ապարանքների տեսակաժուռ կտրուկ փոփոխությամբ: Հայաստանի բնակչությունը Նոր տարին ընկալում և համարում է տարվա գլխավոր տոնը:
37.	Եզդիների հարսանեկան ծեսը	Մարդու կյանքի շրջափուլերի հետ կապված սովորույթ և ծես	Տարրը տարածված է հիմնականում ՀՀ Արագածոտնի և ՀՀ Արմավիրի մարզերում:	Տարրի կրողը ՀՀ եզդի բնակչությունն է:	Եզդի ժողովուրդն աշխարհի հնագույն ազգերից է՝ բնորոշ ավանդույթներով և սովորույթներով: Դրանցից են նաև եզդիների հարսանեկան ծիսակարգը, որը ոչ միայն ազգային, այլև կրոնական բնույթ ունի: Ծիսակարգը հիմնականում կազմված է երկու կարևոր գործողություններից՝ «Մարբրին» ծեսից (կրոնական պատկառություն) և «Դարա Մրազա» օրհնությունից՝ երջանկության ծառի օրհնություն, ինչպես նաև դրամահավաք՝ ամուսնական զույգի բարեկեցությունն ապահովելու նպատակով: Եզդիները խիստ կարևորում են ամուսնության մաքրությունը ըստ սեկտաների: Հոգևորական սեկտաների՝ փիրերի և շեյխերի ընտանիքներում ամուսնությունը թույլատրելի է միայն համապատասխան սեկտաների միջև և ոչ մի դեպքում մերիդների՝ աշխարհիկների սեկտայի ներկայացուցիչի հետ: Միաժամանակ մերիդների կյանքի կարևոր ծեսերը՝ երեխայի ծննդյան, թաղումների ծեսերն ու հոգևոր արարողությունները կատարվում են շեյխերի միջոցով:	Եզդիների հարսանեկան ծեսն ավանդական է և պահպանվել է մինչև մեր օրերը: Այն ներառում է կանոնակարգված արարողություններ, փոխադարձ այցելություններ և սովորույթների պահպանում: Երբ արդեն համաձայնություն է կայացվում աղջկան ուզելու, տղայի ծնողները, ըստ կարգի, գնում են աղջկա տուն՝ նրա ծնողներից աղջկա ծնեքը խնդրելու: Կա նաև մի այլ սովորույթ, երբ դեռ փոքր հասակում երկու կողմերի ծնողների համաձայնությամբ «բեշքերթում» (նշանադրություն) է կատարվում: Թեև դա հազվադեպ է տեղի ունենում, բայց ենթադրվում է, որ երբ փոքրերը չափահաս դառնան, պետք է ամուսնանան: Տղայի ծնողներն աղջկա ծնեքը խնդրելիս աղջկա համար զանազան զարդեր են տանում: Համաձայնության գալով՝ տղայի ծնողներն իրենց բարեկամների հետ մի քանի շաբաթ անց կրկին գնում են աղջկա ծնողների մոտ, կրկին զարդեր ու նվերներ տանելով: Այդ արարողությունը կոչվում է «շիրանի» (մի ժամանակ, աղջկա գլխագին՝ «դալիմ» էր պահանջվում, որը հիմա վերացել է հայաստանաբնակ եզդիների մոտ, քանի որ որոշ չքավոր ընտանիքների երիտասարդներ չէին կարողանում ամուսնանալ դրա պատճառով): Որոշ ժամանակ անց արդեն գնում են աղջկան հարս բերելու: Տեղի է ունենում երդման արարողություն, երբ հայրերը կամ մոտ հարազատները բուք մատերն իրար սեղմելով երդվում են շեյխի կամ փիրի ներկայությամբ, որ ինչ գնով էլ լինի պահպանեն ջահեյների ընտանիքի միասնությունը: Դա հավատարմության և անխախտ դաշինքի երդում է, որը եզդիները պահպանում են սրբությամբ:	Հարսանեկան ծեսը բենցարավարում է եզդի բնակչության շրջանում՝ պահպանելով ծիսակարգն ու ավանդույթները: Մինչ օրս էլ փեսայի տան մոտ մի բերքատու ծառ է զարդարվում, որ Նորապստանը բեղմնավոր լինեն այդ ծառի նման: Կենտունակ ծիսական արարողություն է ծառը՝ հարսի գլխին թափ տալը, տղային բռնելը, որ նրա գլխարկը հանկարծ չփախցնեն. դա անպատվություն է համարվում: Հարսանիքներին կարևորվում է խնձորը, որպես պտղաբերության խորհրդանիշ և դրա ծիսական գործառույթը: Դահպանվում է նաև այլ դրվագ, երբ տղան մոտենում է վարագույրի հետևում՝ կանգնած հարսնացուին, երեք անգամ ոտքով սեղմում նրա ոտքը և Նրանք միասին դուրս են գալիս՝ հարսանքավորների առաջ: Այդ օրը հարսի օծման հետ միասին ծիով կամ մեքենայով տղայի տուն է տարվում նաև հարսի պատրաստած զարդաբարձիկը («բազիե բուկե»), որը վաճառվում է փեսային: Հարսնացուն ոտքով ջարդում է իր ոտքի տակ դրված երկու ափսեները՝ որպես չարի խափանման նշան և մոտենում է փեսայի տուն:
38.	Թաղման ծես	Ժողովրդական սովորույթ	Տարրը տարածված է ՀՀ բոլոր 10 մարզերում և մարաքաղաք Երևանում:	Տարրի կրողները ՀՀ բոլոր 10 մարզերի սովորույթների, քաղաքային համայնքների և մարաքաղաք Երևանի բնակիչներն	Հնագույն ժամանակների թաղման ձևերի, սովորույթների, արարողությունների վերաբերյալ ծավալուն նյութ են տրամադրում դամբանաաշտերի և	Թաղման արարողակարգը, ծննդյան ու հարսանյալ ծեսերի նման, ընդունված է համարել անցման ծես, որն ապահովում է մարդու՝ մի վիճակից մյուսն անցումը: Սովորաբար այս արարողությունները	Մինչ օրս թաղման հետ կապված արարողությունների մեծ մասը կատարվում է: Կերտարժեք է խորհրդային տարիներին արգելված եկեղեցական կարգը, մյուս

				են:	խնայակամայրերի պեղումները ստացված տվյալները: Սկզբնական թաղումները կապված են եղել կրոնական պատկերացումների հետ և կատարվել են քարայրներում, ժայռածերպերում ու բնական փոսերում: Հայկական լեռնաշխարհում բրոնզի և երկաթի դարերում դամբանները եզրագծված են եղել հենապատ-կրոմլեխներով և ծածկված ծածկասալերով: Թաղման խցերն ունեցել են տարբեր կառուցվածք (հիմնահողային, քարարկղային, սալարկղային, կատակոմբեր, ժայռափոր, կարասային, սարկոֆագ և այլն), ինչը պայմանավորված է եղել դարաշրջանով և տարածաշրջանով: Թաղման եղանակները, ինչպես և կառույցները, եղել են տարատեսակ՝ դիադրում, դիակիզում, դիամասնատում, վերաթաղում և այլն: Հիմնական եղանակը եղել է դիաթաղումը, որի ժամանակ աճյունը դրվում էր աջ կամ ձախ կողքի կնձված, մեջքի վրա կամ բերանքսիվայր, հազվադեպ՝ կքանստած: Թաղումները եղել են անհատական (Լճաշեն, Արթիկ, Լեռնակերտ), զույգ (Լճաշեն) և խմբային (Կոլեկտիվ թաղումներ), որտեղ փաստագրվում են 3-40 և ավելի աճյուններ: Թաղվողների հետ որպես ուղեկցող զույգ դամբանախուց են դրվել տարատեսակ առարկաներ (խեցեղեն, գեներ, աշխատանքի գործիքներ, զարդեր, պաշտամունքային առարկաներ, ուտելիք, իշխանության խորհրդանշաններ), նաև պաշտված կենդանիներ: Առանձին խումբ են կազմում ուրարտական ժայռափոր թաղումները: Հելլենիստական ժամանակաշրջանում կարասային թաղումների կողքին ի հայտ են գալիս նաև սարկոֆագներում (քարարկղային, կավե ամբողջական, ժայռափոր և այլն) կատարված թաղումները: Քրիստոնեական վաղ միջնադարյան թաղումները սկզբնական շրջանում պահպանում էին անտիկ ժամանակաշրջանից ժառանգած ավանդույթները, սակայն քրիստոնեական դավանաբանության հետ կապված, ժամանակի ընթացքում կանոնակարգվում են (օրինակ՝ թաղման արևելք-արևմուտք ուղղությունը, ուղեկցող զույգ չտեղադրելը, աճյունը մեջքի վրա դնելը, ձեռքերը խաչաձև ծալելը և այլն): 19-20-րդ դդ. մի շարք գերեզմանների վրա առկա են եկեղեցու մանրակերտ տապանաքարեր կամ անշուք տապանաքարեր, որոնց մեջ ազուցված է եղել մահացածի լուսանկարը:	բաժանվում են նախածիսական, բուն ծիսական և հետծիսական կամ վերականգնման փուլերի: Թաղման ծեսի դեպքում առաջին փուլի ժամանակ կատարվում են այն ծեսերը, որոնք օգնում են մահացողի հոգու ավանդմանը: Եթե հանգուցյալը հավատացյալ է, ապա հոգևորական են կանչում, որը հարորդություն է տալիս: Ներկայում ամատարած գործում է դիախերծման պրակտիկան: Բուն ծեսն սկսվում է այն ժամանակ, երբ այն հանրային է դառնում: Հանգուցյալի ընտանիք այցելում են հարազատներն ու ծանոթները: Ընդունված է եղել մահացածին դնել դեմքով դեպի արևելք (ավանդաբար այդպես են տեղադրվում նաև բոլոր գերեզմանաքարերը): Հանգուցյալին թաղել են մահվան հաջորդ օրը: Նախ տանից տարել են եկեղեցի, որտեղ կատարվել է հոգու հանգստյան արարողություն, իսկ հետո՝ գերեզման: Ներկայում այդ սովորությունը վերականգնվում է քաղաքներում, բայց գյուղերում ամենուր հանգուցյալի դին գիշերը մնում է տանը, դազադում, գորգ փռած սեղանի վրա, չորս կողմը՝ վառվող մոմեր: Տան տարեց տղամարդիկ ու հարազատները ողջ գիշեր նստում են դիակի կողքին: Թաղում են սովորաբար կեսօրին: Դազաղը սեղանից վերցնում են տղամարդիկ, ցանկալի է՝ զավակներն ու թոռները, նրանց բացակայության դեպքում՝ ամենահարազատ տղամարդիկ և ուսերին դրած դուրս հանում: Դազաղի տեղը մի քար են դնում, «որպեսզի հանգուցյալի հիշատակը տանը ամուր մնա»: Տանից դուրս բերելիս դազաղը հանգուցյալի ոտքերի կողմից երեք անգամ ոչ ամուր խփում են դռանը. «որպեսզի այդ տանը ուրիշ մահեր չլինեն», իսկ դուրս բերելուց անմիջապես հետո բակում երեք անգամ պտտում են այն: Թաղմանը մասնակցում են հարազատներ, հարևաններ, ծանոթներ և դին ուղեկցում են գերեզմանատուն: Գյուղերում ծննդկան մայրերը երեխայի հետ տան Ներսում ոտքի կանգնած սպասում են թաղման թափորի հեռանալուն՝ ըստ հավատալիքի որպեսզի պաշտպանվեն հիվանդություններից: Թաղման մասնակիցները դազաղը փոսի մեջ իջեցնելուց հետո մի բուռ հող են գցում փոսի մեջ: Նույն ընտանիքի անդամները թաղվում են միմյանց մոտ՝ գերեզմանատներում կազմելով տոհմական թաղամասեր: Թաղումից հետո մասնակիցները վերադառնում են հանգուցյալի տուն՝ հացկերույթի: Հենց սրանով սկսվում են հետթաղումային ծեսերը: Հետթաղումային շրջանը հիմնականում ներկայացվում է հիշատակի ծեսերով: Թաղման հաջորդ օրը, որն անվանում են եքսահող, ինքնահող կամ այգուց, հանգուցյալին այցելում են կանայք՝ ընտանիքի անդամները և մոտ հարազատները: Նրանք ողբում են գերեզմանին և վերադառնում հանգուցյալի տուն՝ հացկերույթի: Որոշ վայրերում մահվանից 7 օր հետո այցելում են գերեզման ու խունկ ծխում: Նույնը կատարում են մահվանից 40 օր անց և մահվան տարելիցին: Հստ ժողովրդական հավատալիքների՝ մահացածի հոգին 40 օր մնում է երկրում, որից հետո միայն լքում այս աշխարհը: Հանգուցյալներին այցելության հատուկ ծիսական օրերն են՝ Չատիկին հաջորդող երկուշաբթին և Սրբիսեչին՝ սեպտեմբերի 14-ին առավել մոտ կիրակին: Գերեզմանների շուրջ հարազատների կողմից պատնեշ է շարվում:	կողմից շարունակվում են ժողովրդական սովորույթները: Չափազանց կենսունակ են թաղման արարողակարգի, հանգուցյալի հոգու հանգստության հետ կապված արարողությունները՝ իոզեհանգիստ, հոզեհաց, էքսահող, յոթ, քառասունք, տարելից, ինչպես նաև Չատիկի ու Սրբիսեչի հետ կապված մեռելոցներ: Պարբերաբար կատարվում է գերեզմանօրհնեք: Բոլոր ծեսերը մարդաշատ են, երբեմն՝ համահամայնցային:
--	--	--	--	-----	---	--	--

						Գերեզմանաթմբերի վրա երբեմն տեղադրվում են հորիզոնական (մահացածի անձնական տվյալներով) և ուղղահայաց տապանաքարեր: Ժամանակակից տապանաքարերի հատուկ խումբ են կազմում խաչքարերը, արձանները և այլն:	
39.	Ասորիների Նոր տարվա տոնակա-տարությունը	ժողովրդական տոն	Տարրը տարածված է ՀՀ ասորական համայնքներում:	Տարրի կրողը ՀՀ ասորիների համայնքն է:	Շումերա-բաբելոնական լիցիցաբանությունն ասում է, որ մեր թվագրությունից առաջ, երբ Եփրատն ու Տիգրիսը դուրս էին գալիս իրենց ափերից՝ ողողելով ամբողջ Միջագետքը, ամենակարող աստված Մարդուկը, որն իրեն հավասարը չունեցող աստվածների մեջ, կռվի է ելնում ծովերի և ջրերի աստվածուհի Թիամատի դեմ և հաղթում նրան: Աշուրբանիպալի գրադարանի կավե թերթիկներից մեկում պատմվում է այդ մասին: Երբ գետերը հանդարտվում էին, սկսվում էին տոնակատարությունները: Տասներեք օրով թագավորը վայր էր դնում իր մականը: Այդ օրերին չէին գործում դատարանները, հայտարարվում էին բարեգործությունները: Ժողովուրդը երգում էր, պարում՝ փառաբանելով ամենակարող Մարդուկ աստծուն: Տոնի ընթացքում տեղի են ունեցել նաև ժողովրդական թատերական ներկայացումներ, որոնց վերջին օրը թագավորին փոխարինել է ծաղրածուն, որն էլ իբրև թե կառավարել է երկիրը: Ծաղրածուի «գահակալության» շրջանն անվանել են հիմարի օր: Այդ օրը համընկել է ապրիլի 1-ին, որտեղից էլ առաջացել է ծիծաղի օրը: (Գ. Դավիդովա, Հայաստանի ասորիների տոները «Խաբը-Նիսանե (Ապրիլի մեկ)», էջ 170-182:	Ասորիները, 2500 տարի առաջ կորցնելով իրենց պետականությունը գոյատևել են բանավոր խոսքի և էթնիկ մշակույթի շնորհիվ: Դրա վկայությունն է Նոր տարվա տոնակատարությունը, որը 6765 տարվա պատմություն ունի, և, որը աշխարհի ասորիները տոնում են ապրիլի մեկին: Կոչվում է «խաբ Նիսան»: Ըստ լեգենդի՝ Թամուզի և Իշտարի գեղեցիկ սիրո երջանկությունից երկրի երեսին ամեն ինչ ծաղկում է, պայծառանում: Տոնի 5-րդ օրը տոնակատարության մասնակիցները բերում են սայլնավը, որի անունով միջև օրս էլ կոչվում է տոնը՝ Կառնավալ: Այն նշանավորում է իին տարվա ավարտը և Նորի սկիզբը: Տոնակատարությունն ավարտվում է նրանց իարսանիքով՝ ապրիլի 1-ին, որը համընկնում է ասորական Նոր տարվան: Այն նշանավորում է իին տարվա ավարտը և Նորի՝ սկիզբը: Այդ տոնակատարությունը ասորիները նշում են համագյուղացիական մատաղով, որը բաժանվում է բոլոր ընտանիքներին հավասարապես, և, որը ամենակարևոր արարողակարգն է: Այնուհետև, տոնը շարունակվում է երգ ու պարով: Հատկանշական է «Շեխանա» պարը, որին մասնակցում է ամբողջ ժողովուրդը և կարող է տևել մինչև երկու ժամ: Նոր տարվա տոնակատարությունն իր դրսևորումներով հանդերձ խտացնում է Միջագետքի հնագույն մշակույթը: Նման տոներն ասորիների համախմբման և ազգային ինքնության պահպանման երաշխիք են:	Դվինի ասորիները Արևելյան Հայաստան են ներգաղթել Իրանի Ուրմիա նահանգի Մուշազա, Սուպուրգուս, Նազի, Գույթափա, Արմուտաղաջ ասորաբնակ գյուղերից: Ասորիներն առաջիններից էին, որ ընդունել են քրիստոնեությունը, բայց մինչև այսօր պահպանում են հեթանոսական այս տոնը: Տոնին ամեն ասորի իր պարտքն է համարում լինել ծննդավայրում, Նշել այդ օրը, մասնակցել համայնքի միջոցառումներին, որոնք բազմաբնույթ են՝ համերգներ, խնջույքներ, այցելություններ հարազատների շիրիմներին: Նման տոները նպաստում են նաև ասորեների պահպանմանը և հասարակության մեջ բարքերի ու սովորույթների արժևորմանը:
40.	Դուդուկը և դրա երաժշտությունը գործություն	ավանդական երաժշտական մշակույթ, կատարողական արվեստ, նվաները, ինքնուս նվագածուները:	Տարրը տարածված է ՀՀ բոլոր 10 մարզերում և մայրաքաղաք Երևանում: մասին բազմաթիվ վկայություններ կան հայ պատմիչների աշխատու-թյուններում (Ազաթանգեղոս, Մովսես Խորենացի, Փավստոս Բուզանդ, Եղիշե, Մեքենո, Մովսես Կաղանկատվացի, Թովմա Ե. Անանուն Արծրունի, Գրիգոր Նարեկացի, Ստեփանոս Տարնացի,	Տարրի կրողները նվագարանագործ վարպետներն են, երաժիշտ-փողային նվագարանների խմբին՝ գլանածև հորդների ընտանիքին: Բաղկացած է իրանից և կրկնակի լեզվակալոր մունդշտուկից: Իրանը գլանածև, բաց փող է՝ Այն Հայաստանում առավելապես պատրաստվում է ծիրանեռու փայտից (այստեղից էլ՝ ծիրանափող անվանումը), թեև հանդիպում են նաև վայրի տանձենուց պատրաստված փողեր ևս: Իրանի գլխիկի ուռուցիկ մասում ամրանում է եղեգնյա մունդշտուկը, որի լարվածքը կարգավորելու նպատակով՝ միջին	Դուդուկը Հայաստանում իայտին է հնագույն ժամանակներից: Դուդուկի և դրա նախատիպերի մասնագիտական արվեստի (Մ. Մարգարյան, Վ. Հովսեփյան, Լ. Մալխասյան, Զ. Գասպարյան, Գ. Դաբադյան, Ա. Բախտիկյան, Գ. Մինասով և այլք): Դուդուկի դասարաններ են գործում Հայաստանի բոլոր երաժշտական դպրոցներում, ուսումնարաններում, երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայում և Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական Մրիստակես Լաստիվերցի և այլք), միջնադարյան մանրանկարներում, ինչպես նաև տապանաքարերի պատկերաքանդակներում: Այստեղ պատկերված են մենակատար երաժիշտներ և փողային, լարային ու հարկանային նվագածուների շնորհիվ հնարավոր է կատարել տարբեր ոճերի ու ժանրերի լիարժեք ներկայացում: Դուդուկն ունի փափուկ, թավշյա տեմբր: Տեխնիկական լայն հնարավորությունների շնորհիվ հնարավոր է կատարել տարբեր ոճերի ու ժանրերի մեղեդիներ, բարդ, իմպրովիզացիոն նվագներ ու մուղամներ, թախծոտ մեղեդիներ և ուրախ պարերդանակներ: Անսամբլային նվագարան է, հիմնականում հնչում է 2-րդ դուդուկի՝ դավի և իարվածային նվագարանի՝ դիոկի կամ դավի հետ միասին: Ժողովրդական վարպետների պատրաստած տարբեր չափերի դուդուկների բազմաթիվ օրինակներ են պահվում Սարգարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր,	Դուդուկի պատրաստման և կատարողական ավանդույթը հայկական մշակույթում երբեք չի ընդհատվել և աստիճանաբար զարգանալով՝ ժողովրդականից վերաճել է համալսարանում: Ամենատարածված ժողովրդական նվագարաններից է, որը ջերմ ընդունելություն է գտել աշխարհի տարբեր ծայրերում: Հայ դուդուկախար վարպետների դպրոցներում ուսանում են տարբեր ազգերի երաժիշտներ: Նվագարանը պարբերաբար հնչում է թե՛ ժողովրդական տոների, ծեսերի ու ժամանցի ընթացքում, թե՛ դասական, էստրադային ու ջազային համերգների երկացանկերում: Նվագարանի համար հատուկ ստեղծագործություններ են գրել տարբեր ոճերում ստեղծագործող կոմպոզիտորներ (Ա. Տերտրյան, Վ. Շարաֆյան, Ռ. Ալթունյան, Յու. Գևորգյան, Ա. Ոսկանյան, Ա. Սաթյան և այլք): Դուդուկը հնչում է իռլիվուդյան հանրահայտ կինոնկարներում՝ «Քրիստոսի վերջին փորձությունը», «Սպարտակ», «Կալիգուլա», «Գալիատոր», «Եվգենի Օնեգին»: Նվագարանը հաճախ հնչում է փողային եռյակում (դուդուկ, դավ, դիոկ) և ժողովրդական գործիքների խմբերում:	

					ծիսական տարբեր արարողությունների ժամանակ հնչող ամենատարածված նվագարաններից է: Մինչև 1915 թ. դուրդուկը հնչում էր Արևմտյան Հայաստանի գրեթե բոլոր գավառներում: 1950-ական թվականներից՝ տարածված է Արևելյան Հայաստանի մարզերում: ՀՀ ԳԱՄ արվեստի ինստիտուտի Ա. Զոհրաբյանի անվան ծայրահայտում ու երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի երաժշտական ֆուլկորագիտության ամբիոնի ծայրահայտում և հրատարակած մատենաշարերում կարելի է գտնել այս նվագարանով հնչող բազմաթիվ նվագեր և երաժշտական մեղեդիներ:	Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային և եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի, Հովհաննես Շարափեյանի անվան ժողովրդական արվեստների թանգարաններում, հնչպես նաև ՀՀ տարբեր մարզերի երկրագիտական թանգարաններում:	
41.	«Քանոն» երաժշտական նվագարանը	ավանդական երաժշտական մշակույթ, կատարողական արվեստ, նվագարանագործություն	Տարրը տարածված է ՀՀ բոլոր 10 մարզերում և մայրաքաղաք Երևանում:	Տարրի կրողները նվագարանագործ վարպետներն են, երաժիշտները, ինքնուս նվագածուները:	Քանոնը հայկական մշակույթում հայտնի է միջնադարից: Նվագարանի և դրա նախատիպերի մասին վկայություններ կան Հովհաննես Դրասխանակերտցու (10-րդ դար) և Հակոբ Դրիմեցու, Թամբուրի Հարությունի (18-րդ դար) աշխատությունում, միջնադարյան մանրանկարներում, հնչպես նաև տապանաքարերի 16-18-րդ դդ. պատկերաքանդակներում: Այստեղ պատկերված են և՛ մենակատար երաժիշտներ, և՛ փողային, լարային ու հարկանային վագածուների նվագախմբեր: Քանոնին անդադարձել են արվեստաբան Գարեգին Լևոնյանը, քանոնահար կոմպոզիտոր Խաչատուր Ավետիսյանը և այլք: Նվագարանը հնչել է աշուղների կատարմամբ, սազանդարների անսամբլներում և ժողովրդական գործիքների նվագախմբերում:	Քանոնը պատկանում է բազմալար, անկող, կամիթային նվագարանների ընտանիքին: Նվագարանի իրանը սեղանաձև, հարթ արկղիկ է նման, որի ծախ կողը թեք կտրվածք ունի, իսկ աջը ուղղահայաց: Իրանի մակերեսի 2/3-ը փայտից է պատրաստված, իսկ 1/3-ը՝ թաղանթից: Դեկայի փայտյա մասի վրա բացված է երեք արծազանքատու ծայնանցք: Լարերը հորիզոնական դիրքով ձգվում են դեկայի ամբողջ մակերեսով, անցնում թաղանթին վերից վար ձգվող փայտե խառակի վրայով և կապվում աջ մասի ուղղահայաց կողին: Սեղանաձև իրանի ծախ կողմում ամրացվում են լարերը ձգող ականջները և ծայնի բարձրությունը կարգավորող մետաղե բռնակները: Նվագարանն ունի երեք ու կես օկտավա ծայնածավալ: Լարվածքը դիատոնիկ է: Նվագարանը լարում են մետաղե բանալիով: Յուրաքանչյուր հնչյուն արտաբերվում է եռալար փնջի միջոցով: Նվագում են նստած վիճակում՝ քանոնը դնելով ծնկներին, ցուցամատերին ամրացվող մատոնցների ու մզրակների միջոցով: Նվագարանն ունի տեխնիկական ու կատարողական լայն հնարավորություններ, որի շնորհիվ կարելի է նվագել տարբեր ժանրերի ու բարդության ժողովրդական, դասական ու ժամանակակից մեղեդիներ: Քանոնը մենակատարային և անսամբլային նվագարան է: Քանոնի կատարմամբ յուրահատուկ են հնչում տրեմոլոն, ակորդները, արպեժիոներն ու գլխատողն: Մինչև 20-րդ դարի սկիզբը Հայաստանում քանոն առավելապես տղամարդիկ էին նվագում, իսկ մեր ժամանակներում՝ հիմնականում կանայք: Ժողովրդական վարպետների պատրաստած 19-21-րդ դդ. քանոնների բազմաթիվ օրինակներ են պահվում Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային և եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարաններում:	Նվագարանի պատրաստման և կատարողական ավանդույթը Հայաստանում աստիճանաբար զարգանալով՝ ժողովրդապրոֆեսիոնալից վերածել է պրոֆեսիոնալ արվեստի: Քանոնի դասարաններ կան իանրապատության բոլոր երաժշտական դպրոցներում, ուսումնարաններում, Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայում և Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական իսամպարատում: Բացի ժողովրդական երգերից ու նվագներից՝ մեր օրերում քանոնի համար հատուկ պիեսներ ու կոնցերտներ են ստեղծում հայ կոմպոզիտորները: Խորհրդային Հայաստանում քանոնի կատարողական դպրոցի հիմնադիրը կոմպոզիտոր Խաչատուր Ավետիսյանն էր: Նա վերափոխեց ու զարգացրեց քանոնի կառուցվածքային, կատարողական և դասավանդման ավանդույթները: Կոմպոզիտորի և նրա սաների շնորհիվ Արևելյան Հայաստանում ձևավորված քանոնի կատարողական դպրոցն զգալիորեն տարբերվեց արևելյան երկրներում տարածված ավանդույթներից: Ներկայի նվագարանագործ վարպետները (Հակոբ Երիցյան, Շահեն Երիցյան, Ալբերտ Չաքարյան և այլք) ևս ստեղծեցին քանոնի նորացված և կատարելագործված տարբերակներ, մեծ, միջին և փոքր չափերի նվագարաններ:
42.	Մուսա լեռան տոնակա-տարությունը	ժողովրդական տոնակա-տարություն	Տարրը տարածված է ՀՀ Արմավիրի մարզի Մուսալեռ համայնքում:	Տարրի կրողները հիմնականում ՀՀ Արմավիրի մարզի Մուսալեռ, Երևանի, ՀՀ Սյունիքի մարզի Մուսալեռ, ՀՀ Լոռու մարզի Կանաձոր, ՀՀ Ժիրակի մարզի Գյուլմարի համայնքների և Լիբանանի Այնճար ավանից հայրենադարձ Մուսալեռցիներն են:	Տոնակատարությունն ունի մի քանի անվանումներ՝ Մուսալեռի օր, Սուրբ Խաչի օր, Մուսալեռի հաղթանակի օր, Մուսալեռցիների տոն: Մուսալեռան ինքնապաշտպանական մարտերն սկսվել են 1915 թ. օգոստոսի 7-ին: 1915 թ. հուլիսի 30-ի թուրքական կառավարության նամակում նշվել են Ավետիսյանի հայերի տեղահանման մանրամասները: Սվեդիայի	Մուսա լեռան տոնակատարությունն առաջին անգամ նշվել է 1916 թ. Դրոտ Սայիդի Հայ բարեգործական Ընդհանուր Միության Միության վարժարանում, որի ընթացքում հիշատակվել են ինքնապաշտպանական մարտերի ընթացքում ընկած 18 զոհերը և մարտի հաղթանակը: Հետագայում, տոնի ընթացքում Հայաստանում և արտերկրում պատրաստվող հարիսան համարվում է 18 զոհերի հոգու հանգստության մատաղ: Տոնի	Մուսա լեռան տոնակատարությունն սկսվում է Սուրբ Խաչի կիրակի օրվան նախորդող շաբաթ օրը, երբ կաթսաները լցվում են հաճաքով ու մսով և դրվում կրակին: Այդ նպատակով Մուսալեռ հայրենակցական միությունն աշխատանքային խումբ է ձևավորում: Մուսալեռան հարիսան պատրաստում են միայն տղամարդիկ, որի ընթացքում ազգային ազատագրական բնույթի

				Մուսա լեռան շուրջ գտնվող վեց գյուղերի (Վազֆ, Բերունիե, Խղթեկ, Հաջի Հաբիբի, Յոդու Օլուք, Բիթիաս) բնակիչները Աբրահամ Տեր Գալուստյանի և վերապատվելի Տիգրան Անդրեասյանի առաջնորդությամբ շարժվում են դեպի Մուսա լեռան բարձունքները: Տեղի է ունենում չորս ճակատամարտ, որին մասնակցում են լեռ բարձրագած մոտ 5000 իսյեր: Սեպտեմբերի 10-12-ին զիջեն հաժանավի Մուսա լեռան ափերին մոտ գտնվելն օգնում է լեռան բարձունքին պաշտպանվող իսյ ժողովրդին: Ֆրանսիացի փոխծովակալ Լուի Դարդիշ Դե Ֆյունեի հրամանատարությամբ Դեգեքս, Ֆոդր, Դեսթրեյ, Ամրալ Շայե Նավերով իսյերը փոխադրվում են Պորտ Սայիդ՝ Եգիպտոս: Այնտեղ մտնում են մինչև 1919 թ., այնուհետև վերադառնում են Նորից Ավելիայի հայկական գյուղերը, որոնք վերջնականապես լքում են 1939 թ.: Մուսա լեռան հերոսամարտին անդրադարձեր են եղել պատմական երկրում, իսկ ամենահայտնին՝ Ֆ. Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպն է: Հերոսամարտին անդրադարձել են Վ. Շեմասյանը՝ «Հայկական Մուսադաղը. սոցիալ-տնտեսական և մշակութային պատմություն, 1919-1939 թթ.» անգլերեն գրքում, Ս. Շերեթճյանը՝ «Պատմություն Սուեի ափերում», Թ. Հաբեշյանը՝ «Մուսա-Տադի պապենական արձագանքներ», Հ. Թորոսյանը՝ «Դրուսզներ Մուսա լեռան կենսքեն» գրքերում, իսկ Հայաստանում Մուսա լեռան տոնակատարությանն անդրադարձել է Մովսես ավագ քահանա Դազարյանը՝ «Հայրենաբնակ մուսալեռցիների Ներկայացուցչական կենտրոնական հանձնաժողովի գործունեությունը» գրքում:	գլխավոր խորհրդանիշը Մուսալեռան հերոսամարտը հավերժացնող հուշարձաններն են: Մուսին հուշարձանը կառուցվել է Մուսալեռան Դամվաճը բարձունքի վրա և խորհրդանշում է ֆրանսիական Նավերի միջոցով իրականացված փրկությունը: 1976 թ. Հայաստանի Մուսալեռ համայնքում, բլրի վրա կառուցվեց տոնֆակերտ հուշարձան-թանգարանը՝ ճարտարապետ Ռաֆայել Խարայեյան: 1995 թ. Լիբանանի Այնճար համայնքում կառուցվեց հերոսամարտը հավերժացնող երրորդ հուշարձանը՝ ճարտարապետ Ռոմիկ Ջուլիանյան: ՀՀ Մուսա լեռան հերոսամարտի հուշարձանն արձվի տեսք ունի, որը հսկում է Մուսալեռի բարձունքը, իսկ ճակատային մասում պատկերված է Կիլիկիայի Մուսա լեռան տարածքում կառուցված հուշարձանի փորագրությունը: Թանգարանը բաղկացած է երկու հատվածից, որոնցից առաջինը հերոսամարտի մասին պատմող ցուցադրություն ունի, իսկ երկրորդը գտնվում է հուշարձանից 50 մետր վերև, ուր հիմնականում ցուցադրվում են 19-րդ դարի Կիլիկիայի մուսալեռցիների կենցաղն ու սովորույթները, տարազն ու տնտեսական զբաղմունքները: Թանգարանի դիմաց գտնվում է «հերիսատունը», որը կառուցվել է հարիսա պատրաստելու և բաժանելու համար: 1960-1970 թթ. մի խումբ մուսալեռցիների խնդրանքով Գինևետ գյուղը վերանվանվել է Մուսալեռ: Սկզբնական շրջանում տոնակատարությունը կազմակերպվում էր գյուղամերձ ալգիներում: 1978 թ. հուշարձանի բացումից հետո այն ավանդաբար կազմակերպվում է հուշարձանամերձ տարածքում: Տոնը կազմակերպում է բացառապես Մուսալեռ իսյերենակցական միությունը, մասնակցում են ոչ միայն մուսալեռցիներ, այլև ՀՀ տարբեր համայնքների բնակիչներ: Տոնը 2 օր է տևում: Այն նշում են նաև արտերկրում բնակվող մուսալեռցիները (Եգիպտոս, Լիբանան, Թուրքիա, Ֆրանսիա, ԱՄՆ, Կանադա, Ավստրալիա):	երգեր են երգում, հատկապես մուսալեռցիների ,Հեյնե հեյնե հեյնե Նիխոնե երգը, որը նաև ընդունված է համարել մուսալեռան իսյերի պատրաստման երգ: Այս երգը կոմպոզիտոր Բարսեղ Կանաչյանը Ներկայացրել է որպես սվեդիսիսայերի երգ, սակայն այն կատարում և իրենցն են համարում նաև քեսաբցիները: Այդ արարողությունից բացի մեծ խաղուկ է վաճվում, որի շուրջ սկսում են պարել և «դահուլ գունա» զարկել «գոս» կոչվող հարվածային գործիքով, որը հնչել է նաև Մուսա լեռան զագաթին՝ հերոսամարտերի օրերին: Շաբաթ երեկո ողջ զիջեր երգ ու երաժշտություն է հնչում, պարում են մուսալեռցիների «Չալմը դանկը» դանակներով պարը: Մուսալեռան շուրջապարը, Ինչպես Պորտ Սայիդում և Այնճարի առաջին տարիներին, այստեղ ևս տոնակատարության ընթացքում վրաններ են խփում Մուսալեռան հուշարձանի շուրջը և գիշերում: Հաջորդ առավոտյան հարիսան օրինելուց հետո, լցնում են ամանները և բաժանում: Այն ընտանիքները, որոնք տանը իսյերիս են եփած լինում, օրինված հարիսայից տանում են տուն և լցնում իրենց պատրաստած հարիսայի մեջ: 2005 թ. սկսած Հայաստանի մուսալեռցիները ամեն տարի մի կաթսա հարիսա ավել են եփում ի հիշատակ Հայրց ցեղասպանության 100 ամյակի: 2015 թ. մատուցվող իսյերիսի կաթսաների թիվը 100 էր:
43.	Կուրկուտ ծիսական ուտեստի ավանդույթը Կապանում	Ժողովրդական կենսապահովման մշակույթ	Տարրը տարածված է ՀՀ Սյունիքի մարզի Կապան համայնքում:	Տարրի կրողը ՀՀ Սյունիքի մարզի Կապան համայնքն է:	Հայկական ուտեստների համակարգում հատկավորները մեծ կիրառություն ունեն, որոնցից է նաև կուրկուտը: Ըստ Հ. Աճառյանի «Հայերենի արմատական բառարանի» կուրկուտ նշանակում է «թփը հանած և կոտրած ցորեն»: Հայերենի բարբառներում վերոնշյալ բառը լայնորեն գործածվում է կուրկուտ, կորկուտ, կորգո, գորգո, կուրկոտ, գորգե, գույգոլ և այլ ձևերով: Ըստ Ստ. Մախաչյանի Հայերենի բացատրական բառարանի՝ բառն ունի «ծեծած կամ թփը հանած ցորեն կամ գարի», «կճուճի մեջ ծավարով և մտով եփած թանձր կերակուր» և այլ իմաստներ: Կուրկուտն ավանդական սննդամթերք է, որից պատրաստում են խաշիկ, ապուր, շիլա, տոլմա և այլ ճաշատեսակներ: Կուրկուտ պատրաստելու համար ցորենը նախապես աղում են երկանքով (երկու տաշած քարից պատրաստված հարմարանքով) կամ էլ ծեծում են սանդուկ: Կապանի տարածաշրջանին բնորոշ է տավարի մտով պատրաստված կուրկուտը: Տոներին մինչև 80 ինչու համար կուրկուտ պատրաստելիս վերցնում են մոտ 8 կգ ցորեն, 16 կգ տավարի միս, 4,5 կգ կարագ և այլ ամենը շերտերով դնում են 40 կգ տարողությամբ կաթսայում, ջուր են լցնում այնքան, որ	Կուրկուտի պատրաստման իմաստները և գիտելիքները փոխանցվում են սերնդերերկր: Ներկայում Կապան համայնքում կուրկուտ պատրաստում են իմիականում մեղեիաիցին: Ավանդույթը ներականգնելու համար 2019 թ. Նոյեմբերին Կապան համայնքում առաջին անգամ կազմակերպվեց Կուրկուտի փառատոն: Տեղական խոհանոցի ամենահետաքրքիր ուտեստի փառատոնը յուրահատուկ ձևով ներկայացրեց Կապան համայնքի ավանդական ճաշատեսակը: Փառատոնի նպատակն էր պահպովել այս ավանդական ուտեստի պահպանման ու պատրաստման ավանդույթի տարածումը: Կուրկուտ եփելու նախապատրաստական աշխատանքներին մասնակցում են նաև կանայք, իսկ պատրաստման բուն ընթացքը կատարում են տղամարդիկ:

					վաղագույն շրջաններին: Հին Հայաստանում ընդունված սննդակարգի՝ մասնավորապես ցորենի, գարու գործունեության վերաբերյալ անգնահատելի նյութ են տվել Կարմիր բլուրի պեղումները: Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են ծավալուն շտամարաններ, հացահատիկով լեցուն կարաս-կճուճներ:	ցորենը ծածկվի: Կապանում այն հիմնականում պատրաստում են աղյուսով կառուցված թոնիրում: Երեկոյան դնում են մարմանդ կրակին, իսկ առավոտյան վայելում աստվածային կուրկուտը:	
44.	Արքայանարնջի և թզի չրերի պատրաստման ավանդույթը Մեղրիում	Ժողովրդական կենսապահովման մշակույթ, մրգերի վերամշակում	Տարրը տարածված է ՀՀ Սյունիքի մարզի Մեղրի համայնքում:	Տարրի կրողը ՀՀ Սյունիքի մարզի Մեղրի համայնքն է:	Մեղրի համայնքի աշխարհագրական դիրքը, բնակլիմայական պայմանները նպաստել են համայնքում չրերի պատրաստման ավանդույթի ծնավմանը: Դեռ 19-20-րդ դդ. մեղրեցու կենցաղի մի մասն է կազմել մրգերի չորացումը և սերնդեսերունդ փոխանցվել՝ ծնավորելով կենսապահովման մշակույթի յուրահատուկ ճյուղ: Չրերի պատրաստումը կատարվել է բացարձակապես արևային եղանակով՝ ծղոտի, եղձի սեղանների վրա, որոնք մեղրեցու բառապաշարում հայտնի են «չաթան» անվանմամբ: Մրգերի չորացման ընթացքում պահպանվել են դրանց օգտակար հատկությունները՝ կլանելով արևի համն ու բույրը: Մեղրեցու կենցաղին հոգեհարազատ չորագործությունը ժամանակի ընթացքում կատարելագործվել է:	Չրերը հիմնականում պատրաստում են ամռանը և աշնանը: Ամռանը պատրաստում են թզից, թթից, ծիրանից, սալորից, ինձորից, տանձից և դեղձից, իսկ աշնանը՝ արքայանարնջից և խաղողից: Մեղրիի չրերից իրենց պատրաստման տեխնոլոգիայով և համային հատկանիշներով հատկապես առանձնանում են արքայանարնջի և թզի չրերը: Մրգերը լվացվում են, հարկ եղած դեպքում կեղևազրկվում և ծղոտե կողովների մեջ դասավորվելուց հետո անցնում վերամշակման փուլ՝ առանց քիմիական միջոցների, ապա դրվում են ծղոտե սեղաններին կամ շարվում կախաններին: Եղանակային պայմաններից կախված՝ երկու շաբաթից մինչև մեկ ամիս ժամանակահատվածում միզը չորանում է: Արևի երկարատև ազդեցությունը և լեռներից անդրադրած ջերմությունը ինարավորություն են ստեղծում կարճ ժամանակում չորացնելու մրգերը: Արքայանարնջի չրերը դրոշ ժամանակ էլ պահվում են սովորոտ հատվածում, որի ընթացքում մրգից շաքարի փոշի է արտազատվում: Չորանալուց հետո պատրաստի միզն անցնում է փաթեթավորման և պահեստավորման փուլ: Տեսակավորված և փաթեթավորված չրերը ճիշտ պահելու դեպքում կարելի է օգտագործել անգամ մեկ տարի անց: Չրերից պատրաստում են նաև անուշեղեններ՝ ալանիներ և քաղցր սուշուխներ: Մեղրի համայնքում գնալով մեծանում է չորանոցների թիվը. հատկապես աշնանը, երբ մեղրեցիների պատշգամբները զարդարվում են արքայանարնջի «շղարշ» վարագույրներով:	Մեղրիի չիրն ավանդական եղանակով պատրաստվող, մրգի համային և որակական հատկանիշները խտացնող ու պահպանող մշակութային հմտության արդյունք է: Կիրառման և իյուրասիրության մշակույթի բնորոշ տարր լինելուց բացի, ըստ ժողովրդական պատկերացումների, այն նաև բուժիչ և կազդուրող հատկանիշներ ունի: Պատրաստման հմտությունների ավանդույթը փոխանցվում է սերնդեսերունդ: Չիրը և անուշեղենը մեղրեցու առօրյա և տոնական սեղանի զարդն են: Համի և որակի գաղտնիքը չորացման ձևերի հմտությունը և տեխնոլոգիան պահպանելու մեջ է: Բացի կիրառականից, այն ունի նաև տնտեսական նշանակություն: Բարձրորակ արտադրանքը մրցույթն է արտաքին շուկաներում, քանի որ մեծ պահանջարկ կա սպառողների շրջանում: Լեռկայում տեղական մրգերի իեստ մեկտեղ չորացնում են նաև ցիտրուսային մրգեր, մասնավորապես, կիվի: Մեղրի համայնքի գրեթե բոլոր ընտանիքներն զբաղվում են չորագործությամբ: Վերջին տարիներին մեղրեցի չորագործները մասնակցել են միջազգային ցուցահանդեսների՝ Լեռկայացնելով իրենց արտադրանքն այլ շուկաներում ևս: Համայնքի առավել հայտնի չորագործներն են Հայկուշ Հովսեփյանը, Իշխան Սյալյանը, Արթուր Հակոբյանը, Հարություն Խաչատրյանը և Վանիկ Զարամյանը:
45.	Հայաստանի սիրիահայ համայնքի ասեղնագործական մշակույթը	ավանդական արհեստ, դեկորատիվ-կիրառական արվեստի հետ կապված հմտություններ և գիտելիքներ	Տարրը տարածված է Երևան քաղաքում:	Տարրի կրողը Սիրիայի Արաբական Հանրապետությունից ՀՀ տեղափոխված սիրիահայ կանանց համայնքն է:	Կիլիկիայի ասեղնագործական դպրոցը, որի կրողներն են սիրիահայ կանայք, ձևավորվել է Սևիի դպրոցի ավանդույթների հիման վրա: Կիլիկիայում, սակայն, առանձնանում են մի քանի կետորևներ, որոնցից նշանավորներն են Մարաշը, Այնթափը, Ուրֆան: Հայաստանում Մարաշի գաղտնակարով արված ասեղնագործության ամենահին օրինակները 18 դ. են, սակայն դրանց 14-15 դդ. թվագրվող օրինակներ պահպանվել են Օքսֆորդի համալսարանի Էշմոյի թանգարանում: Սիրիայում հայերը հաստատվել են վաղնջական ժամանակներից, սակայն Հայելում հայկական մեծ համայնք ձևավորվեց 20 դ. սկզբներին՝ Մեծ Եղեռնից հետո: Այստեղ հաստատվեցին գերազանցապես կիլիկիաիայերը Այնթափից, Մարաշից, Ուրֆայից և այլ քաղաքներից, որոնք իրենց իեստ տեղափոխեցին նաև հայկական արհեստների գիտելիքներն ու հմտությունները, որի միջոցով կարողացան ոչ միայն ապրուստ ապահովել, այլև ավանդույթ կենսունակ պահելով ստեղծել ասեղնագործության ու ժակյակի յուրօրինակ լմուշներ: Հայ կանանց ու	Սիրիահայ կանայք տիրապետում են ասեղնագործության և ժակյակի ավելի քան 15 տեսակի: Ասեղնագործության մեջ հատկապես աչքի են ընկնում Այնթափի, Մարաշի, Ուրֆայի, Տիզրանակերտի, Քիլիսի, Սվազի, Վանի, Մալաթիայի կարերով, ինչպես նաև «Սուլերի գործ», «Կույրի գործ», «Թիթեղի գործ» տեխնիկաներով արված աշխատանքները: Ժանեկագործության մեջ, բացի ավանդական ասեղնագործ ժակյակից, նրանք տիրապետում են կեռասեղ-իելունի, փոքր մաքրի, շյուղագործ և «Լասե» տեխնիկաներին: Սիրիահայ կանայք պահպանել ու զարգացրել են Կիլիկիայի ասեղնագործական դպրոցին հատուկ կարատեսակները՝ ստեղծելով նոր զարդահորինվածքներ ու արդի ժամանակներին համահունչ կենցաղային առարկաներ, դեկորատիվ աշխատանքներ: «Այնթափ կարը» թեքաշի հատուկ տեսակ է, որն ասեղնագործում են կտորի թելերը հանելով գործվածքի լայնության և երկարության ուղղությամբ ու ստանալով ուզած ձևի ցանցվանդակներ: Այնթափի թեքաշն արվում է համրովի և գծային հարթակաբերի հեստ միասին: Լեռկայում ասեղնագործում են ավելի հաստ կտորի վրա՝ պահպանելով սկզբունքը, իսկ նոր ոճն անվանում «Հարտընկար»: «Մարաշի	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայ կանայք շարունակում են կենսունակ պահել իրենց ժառանգված ասեղնագործության ու ժանեկագործության ավանդույթները: Պատմական Կիլիկիայի ասեղնագործական դպրոցի ինքնատիպությունն ու բնորոշ հատկանիշների պահպանումը, դրանց անխաթար փոխանցումն ու մինչև մեր օրեր հասցնելը կարևոր նշանակություն ունի ժողովրդական արվեստի այս դրուրի զարգացման, տարածման ու նորովի արժևորման համար: Սիրիահայ կանայք իրենց ձեռարկեստով կարևոր պատմական առաքելություն են իրականացրել: Նրանց բանվածքները հայոց մշակութային ժառանգության հարստությունն են, քանի որ կրում են իրենց նախնիների գեղարվեստական ճաշակն ու ոճական յուրահատկությունները: Վերջին տարիներին նրանք հայկական ասեղնագործական ու ժանեկագործական արվեստը ներկայացնում են նաև Հայաստանից դուրս կազմակերպվող տարբեր միջոցառումներին: Իրենց աշխատանքներով, ասեղնագործության ու ժանեկագործության հանդեպ ունեցած վերաբերմունքով նրանք մեծապես նպաստում են հայ հասարակության մեջ ազգային մշակույթի ու,

					աղջիկների բարձրարժեք ուժերակալ ծեռագործը մեծապես օգնեց նրանց օտար միջավայրում պահպանել իրենց գոյությունը: Դրան նպաստում էին միսիոներները, որոնք հուսով էին տրամադրում տանն աշխատող հայ կանանց, ինչպես նաև արհեստանոցներ բացում որբանոցներում: Հայ կանայք հաճախ միավորվում էին և աշխատում խմբովին: Նրանց հմտությունները հետագայում մայրերից փոխանցվում էին զավակներին և թոռներին, ուսուցանվում էին ոչ միայն ընտանիքներում, այլև նորաստեղծ ստեղծագործական միություններում: Ավելի ուշ, հայ կանանց մեծ աշխատանքի շնորհիվ, ասեղնագործության ավանդույթների հիմքով նորածնության արտադրություններ ստեղծվեցին Հայեպում:	կարը» գաղտնակար է, հայտնի նաև «հյուսված» կար անվամբ: Այս կարածնում գործող թելն ուներ անցումների որոշակի կարգ՝ պարտադիր ուղի. ամենահասարակ զարդանկարը ձևավորելու համար գործող թելը չորս անգամ անցնում էր նույն գծով, ըստ որում, միայն առաջին և երկրորդ շարքում էր կաշում կտորին, վերջին երկու շարքերը հյուսվում էին առաջինների վրա: «Մարաշի» ասեղնագործությունն արվում էր ղորված բարակ բամբակե թելերով, բամբակե և թավշյա կտորների վրա, բուսական ու երկրաչափական զարդանախշերի կիրառմամբ: Մեքսատիա-Սվագի կարատեսակը թարս կարն է. գունավոր թելերով զարդանկարը կտորը ձևավորում է ոչ թե երեսից, այլ տակից, այն հաշվով, որ երեսին ստացվի ուզած նախշը: «Քիլիսի կարը» վերադիր կարածն է, երկու տարբեր գույնի կտորների համադրությամբ, որոնցից վերինը կտրտվում էր ըստ զարդանախշերի ու ամրացվում տակինի վրա այնպես, որ երևում էր այլ գույնի կտորը՝ ստեղծելով կտրուկի զարդանկար: «Ուրֆայի» ասեղնագործությունը հարթակար է, գործվում է գունավոր մետաքսե թելերով, երբեմն էլ ոսկեթելով՝ մետաքսե կամ բամբակե կտորների վրա՝ բացառապես ծաղկանախշերով: Հիշյալ կարատեսակներով ու ժանյակի տեխնիկաներով կանայք ու աղջիկները շարունակում են ստեղծել առօրյա օգտագործման ամենաբազմազան իրեր՝ սփռոցներ, ծածկոցներ, թաշկինակներ, վարագույրներ, հագուստի տարբեր հատվածներ, երիտասարդ աղջիկների օժիտի պարագաներ, որոնց լավագույն նմուշները կանանց կողմից որպես ուխտ նվիրաբերվում են եկեղեցուն:	մասնավորապես, ժողովրդական արվեստի այս ճյուղերի հանդեպ հետաքրքրության բարձրացմանը: Դա արտահայտվում է հատկապես երիտասարդ ու պատանի լեռնից մեջ՝ ասեղնագործության նրբություններին ու իմտություններին տիրապետելու ձգտումների ամուլ, ինչի դրսևորումն են Հայաստանի տարբեր քաղաքներում բացվող ասեղնագործության ու ժայլակի խմբակները: Ասեղնագործությունն ու ժանեկագործությունը սիրիահայ կանանց մեծ մասի համար տնտեսական կարևոր նշանակություն ունի: Դա եկամտի այն աղբյուրներից է, որը միշտ օգնել է կանանց դժվար պահերին: Այսօր էլ սիրիահայ կանանց համար իրենց ձեռքի աշխատանքը ոչ միայն ինքնության ցուցիչ է, այլև եկամտաբեր զբաղմունք: Իրենց գիտելիքներն ու իմտությունները պահպանելու և շարունակելու, ինչպես նաև վերջիններին տեղահանման հետևանքով տնտեսական ինտեգրացիային նպաստելու նպատակով սիրիահայ կանանց շարունակաբար աջակցում են տեղական և միջազգային տարբեր կազմակերպություններ, որոնց օժանդակությամբ անցկացվող ցուցահանդես վաճառքները ինքնավարություն են տալիս թե՛ հանրահռչակել իրենց արվեստը և թե՛ իրացնել իրենց աշխատանքները:
46.	Ասեղնագործություն	Ավանդական արհեստների հետ կապված հմտություններ և գիտելիքներ, գեղարվեստական գործվածք	Տարրը տարածված է ՀՀ Շիրակի, Լոռու, Տավուշի, Կոտայքի, Արմավիրի, Գեղարքունիքի գյուղական և քաղաքային համայնքներում, ինչպես նաև երևան քաղաքում:	Տարրի կրողները տարբեր տարիքի կանայք ու աղջիկներն են, որոնք կամ ծառանգել են արհեստի հմտությունները, կամ սովորել ներկայում գործող ծեռագործի խմբերում ու մշակութային կենտրոններում:	5-րդ դարից սկսած հայ պատմիչները թողել են ասեղնագործված շքեղ հանդերձանքի, եկեղեցական զարդարանքների նկարագրություններ: Մասնավորապես, Հ. Դրասխանակերտցին գրում է. «...երևելի ոսեճամուկ գգեստուրը և ի նկարակերտ կանանց ոստայնանկութեանց բազում բազմականս կազմեալ...»: (Յովհանու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցվոյ պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 110): Կիրակոս Գանձակեցին Հաթերքի Արզու խաթունի և Նրա դուստրերի ձեռագործը գնահատում է որպես «...իմաստութիւն ոստայնանկութեան և իմեճար նկարակերութեան», (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, (աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի), Եր. 1961, էջ 215-216): Միջնադարյան Հայաստանի ասեղնագործության բարձր զարգացածության մյուս վկայությունները մանրանկարներն են, որոնք առարկայական նմուշների զրեթե բացակայության պայմաններում շատ արժեքավոր պատկերային և նկարագրական տվյալներ են ներկայացնում: Միջնադարյան Հայաստանի ասեղնագործության գեղարվեստական, բարձր հատկանիշների խոսուն ապացույցներ են մեզ հասած ասեղնագործ	Դարեր շարունակ ասեղնագործությունը հայ կնոջ ամենասիրած զբաղմունքներից է եղել՝ ուղեկցելով նրան ողջ կյանքում և կրելով ժողովրդի առօրյա կյանքի ու կենցաղի բնորոշ գծերը, այն արտահայտում է տարբեր պատմամշակութային շրջանների առանձնահատկությունները: 19-րդ դարում ձևավորվել էին հայկական ասեղնագործության մի քանի դպրոցներ՝ Վան-Վասպուրականի, Բարձր Հայքի (Շիրակ-Ձավախքի), Փոքր Հայքի, Կիլիկիայի, Այրարատի և Սյունիք-Արցախի: Այս դպրոցներից յուրաքանչյուրն ունի ձեռարվեստի իր բնորոշ գծերը, որոնք դրսևորվում են գործածվող նյութի, թելերի, գունային երանգավորման, զարդանախշերի և կարի տեխնիկայի մեջ: Հայ ասեղնագործուհուն հայտնի էին թե՛ համընդհանուր տարածում ունեցող, թե՛ բնիկ հայկական ասեղնակարերը, ուստի հայկական ասեղնագործությունը բնութագրվում է տեխնիկական ինտերների խիստ բազմազանությամբ և տեղային կարատեսակներով, որոնցից մի քանիսն ստացել են ծագման, ինչպես նաև տարածման շրջանների կամ քաղաքների անունները (Վանի, Մարաշի, Այնթապի, Քիլիսի և այլն): Դրանցից շատերը տարածում են գտել Հայաստանի այլ շրջաններում, Փոքր Ասիայի հայաբնակ քաղաքներում ու զարթոթախներում: Բացի կարատեսակների բազմազանությունից, հայկական ասեղնագործությանը բնորոշ են նաև որպես հիմք օգտագործվող նյութերի մեծ տեսականին՝ կաշի, բրդյա, բամբակյա, մետաքսյա	Ասեղնագործությունը լայն տարածում ունեցող արհեստներից է: Այն գեղագիտական և պատմական մեծագույն արժեք է՝ թե՛մաների լայն շրջանակի ընդգրկմամբ, ավանդական զարդանախշերի հարստությամբ ու բազմազանությամբ: Ժողովրդական արվեստի այս ճյուղը հազարամյակների ընթացքում անցելով զարգացման բարդ ուղի, ազդվելով այլ էթնիկ մշակույթներից, միաժամանակ փոխադարձ ներազդելով դրանց վրա, իստել է մեզ՝ պահպանելով ազգային ինքնատիպ նկարագիրը: Ժողովրդի կյանքի բոլոր նշանակալի իրադարձությունները՝ վերաբերվելիս դրանք տնտեսությանը, ընտանեկան կենցաղին, թե՛ հավատալիքներին, ուղեկցվում էին տոներով ու զվարճանքներով և տոների այդ բարդ ծիսաշարում մեծ տեղ էր հատկացվում ասեղնագործ իրերին: Ավանդական կենցաղում ասեղնագործությունը կատարել է առօրյա-կենցաղային, գեղարվեստա-գեղագիտական, տոնածախային գործառնություններ: Արդի պայմաններում հիշյալ գործառնությունը կորցրել են իրենց նշանակությունը, քանի որ փոխվել է ժամանակակից մարդու կյանքն ու ապրելակերպը, ստեղծվել է նոր աշխարհընկալում ու արժեքային համակարգ: Մասնավորապես, փոխվել է գեղարվեստական ստեղծագործության արտադրության

					թանվածքների պատառիկներն ու ամբողջական նմուշները, որոնցից ամենափինն Արենիի (7-9-րդ դդ.), Անիի (13-րդ դդ.) պեղումներից հայտնաբերված գործվածքներն են և ձեռագրերի ասեղնագործված կազմաստառները (13-16-րդ դդ.): 14-15-րդ դարերից պահպանվել են եկեղեցական, իսկ 18-րդ դարից նաև ժողովրդական ասեղնագործության բազմաթիվ նմուշներ, որոնք պահպանվում են թանգարաններում և մասնավոր հավաքածուներում:	գործվածքեղեն և այլն, ինչպես նաև տարբեր թելատեսակները (ոսկեթել, արծաթաթել) ու լրացուցիչ այլ միջոցները: Հայկական ասեղնագործությունը հարուստ է նաև իր գեղազարդման համալիրով, որտեղ ամենատարբեր ձևերով (ռեալիստորեն ու ոճավորված) ներկայացված են բուսական, երկրաչափական, կենդանական ու մարդակերպ զարդանախշերը, կենցաղային առարկաներն ու շինությունները: Դրա բնորոշ առանձնահատկություններից մյուսն արծանագործություններ են, որոնք լրացնում են բանվածքի հորինվածքային կառուցվածքը: Դրանք հիմնականում ընծայագրեր են, նվիրաբերական մակագրություններ, հիշատակագրեր, թվագրություններ, նաև բարեմադթանքներ ու հեղինակների անուններ: Հայ ժողովրդի կյանքում ասեղնագործության բարձր դերն ու նշանակությունն արտահայտվում է կենցաղում բանվածքների լայն տարածվածությամբ ու կիրառության մեծ շրջանակով:	Նպատակադրությունը. գործառնականության ու գեղեցկության սիրածգի փոխարեն ասեղնագործող վարպետի համար առաջնային է դառնում արտադրանքը վաճառելու ձգտումը, իսկ պրոֆեսիոնալի համար՝ ինքնանույնականացումը: Հուշանվերային արտադրանքի սպառողների ճաշակի հետ կապված նրանք հարմարեցնում են իրենց ասեղնագործությունների զարդարվածքը, դեկորատիվությունն ու ազգային գեները՝ հարմարվելով պահանջարկի հետ: Չնայած այն հանգամանքին, որ ասեղնագործությունը կորցրել է իր նախկին նշանակությունն ու զանգվածային բնույթը, այսօր էլ վարպետ ասեղնագործուհիների թիվը քիչ չէ: Ոմանց համար այն վճարովի աշխատանք է, ոմանց համար՝ ինքնարտահայտման միջոց, իսկ ոմանց համար էլ՝ ժամանց: Բոլոր դեպքերում ինչն այս վարպետներն են ներկայացնում ժամանակակից ասեղնագործության որոշ համալիրը, որը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում տեխնիկական, տեխնոլոգիական, կիրառական, գեղարվեստական տեսանկյունից: Ասեղնագործությունը միշտ ունեցել է և այժմ էլ ունի տնտեսական կարևոր նշանակություն, քանի որ շատ կանայք դրա միջոցով ոչ միայն մշակութային ինքնություն են պահպանում, այլև կիրառում են այն որպես սոցիալական բարեկեցության միջոց: Նրանց շնորհիվ հայկական ասեղնագործությունը ոչ միայն պահպանվեց, այլև փոխանցվեց հաջորդ սերունդներին՝ մինչ օրս ապահովելով դրա կենսունակությունը:
47.	Վայրի բույսերի և պտուղների հավաքչության ավանդույթը ՀՀ Տավուշի մարզի համայնքներում	Տնտեսական կյանքի հետ կապված ինտուիցիաներ, բնության վերաբերյալ պատկերացումներ և գիտելիքներ	Տարրը տարածված է ՀՀ Տավուշի մարզի գյուղական և քաղաքային համայնքներում:	Տարրի կրողները ՀՀ Տավուշի մարզի գյուղական և քաղաքային համայնքների բնակիչներն են՝ որպես անտառային բույսերի և պտուղների բերքի սպառողներ և վայրի հավաքչությամբ զբաղվողներ:	19-րդ դարի վերջի ազգագրական և բուսաբանական նյութերում, ինչպես նաև տարբեր հաշվետվություններում հատուկ առանձնացվում է անտառի կարևորությունը տեղի բնակչության կյանքում. «Անտառը տեղի բնակչության համար ունի եռակի նշանակություն. որպես շինանյութ, որպես անասունների արոտավայր և որպես հարստության պաշար, որի հաշվին կարելի է ընդլայնել ինտարվորությունները»: Եթե 19-րդ դարում անտառից հավաքած բարիքներ «որոշ գյուղերի աղքատ, սակավահող ընտանիքներն այս պտուղներից հավաքում են և փոխանակում ներքևի գյուղերի կամ այլ գավառներում՝ հացի կամ այլ մթերքի հետ», ապա խորհրդային շրջանում տեղացիներն անտառի բարիքներ հավաքում և օգտագործում էին ընտանեկան կարիքների համար՝ որպես բազմազան սնունդ: Մինչդեռ հետխորհրդային շրջանում, համատարած գործազրկության պայմաններում Տավուշում անտառը դարձավ նաև հիմնական կենսաապահովման և եկամտի աղբյուր: Ներկայում բոլոր համայնքներում առանձին մարդիկ/ընտանիքներ «մասնագիտացել են» հավաքչության գործով և անգամ	Տավուշի մարզում անտառից (որոնք կազմում են մարզի տարածքի 40.3 %) սովորաբար հավաքում են պտուղներ, հատապտուղներ՝ մուշ, կարմիր ազնվամորի, հոն, սև, կարմիր հաղաք, մատուր, սիգ (սիկզ, սունձ, լատ.՝ Crataegus), գլեռ (լատ.՝ Mespilus germanica), վայրի տանձ, մամուլի՝ վայրի սալորի տեսակ (լատ.՝ Prunus spinose), կծոխուր (լատ.՝ B. vulgaris L.), կաղին (լատ.՝ Quercus), ընկույզ, պնդուկ (տխիլ, լատ.՝ Corylus avellana) և որոշ բույսեր՝ սիկորիկ, ավելուկ (լատ.՝ Rumex), բոխի (լատ.՝ Carpinus), շիշվիկ կամ շուշան (լատ.՝ Lilium armenum), ծնեբեկ (լատ.՝ asparagus), բլդղյան, բանջար կամ եղինջ (լատ.՝ Urtica): Այս բույսերն օգտագործում են թարմ, չորացրած, թթվեցրած և պահածոյացրած վիճակում, ինչը սննդի համակարգը բազմազանեցնող և լրացնող դեր է կատարում: Տեղացիները լայնորեն օգտագործում են վայրի թեյաբույսերին, դեղաբույսերին ու համեմունքներին՝ երիցուկ (լատ.՝ Matricaria chamomilla), ուրց (լատ.՝ Thymus), դաղձ (լատ.՝ Montha), որոնք ավանդաբար հավաքվել են և շարունակվում են կիրառվել տեղի բնակչության կողմից: Կան որոշ բույսեր՝ խնկածաղիկը (լատ.՝ Origanum), սրոհունը (լատ.՝ Hypericum), անթառամը (լատ.՝ Hypericum), մարիամախոտը (լատ.՝ Teucrium polium L.), որոնք թեն աճում են տարածքի անտառներում, բայց վերջերս են սկսել կիրառվել առողջապահական հանրային գիտելիքի տարածման	Նպատակադրությունը. գործառնականության ու գեղեցկության սիրածգի փոխարեն ասեղնագործող վարպետի համար առաջնային է դառնում արտադրանքը վաճառելու ձգտումը, իսկ պրոֆեսիոնալի համար՝ ինքնանույնականացումը: Հուշանվերային արտադրանքի սպառողների ճաշակի հետ կապված նրանք հարմարեցնում են իրենց ասեղնագործությունների զարդարվածքը, դեկորատիվությունն ու ազգային գեները՝ հարմարվելով պահանջարկի հետ: Չնայած այն հանգամանքին, որ ասեղնագործությունը կորցրել է իր նախկին նշանակությունն ու զանգվածային բնույթը, այսօր էլ վարպետ ասեղնագործուհիների թիվը քիչ չէ: Ոմանց համար այն վճարովի աշխատանք է, ոմանց համար՝ ինքնարտահայտման միջոց, իսկ ոմանց համար էլ՝ ժամանց: Բոլոր դեպքերում ինչն այս վարպետներն են ներկայացնում ժամանակակից ասեղնագործության որոշ համալիրը, որը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում տեխնիկական, տեխնոլոգիական, կիրառական, գեղարվեստական տեսանկյունից: Ասեղնագործությունը միշտ ունեցել է և այժմ էլ ունի տնտեսական կարևոր նշանակություն, քանի որ շատ կանայք դրա միջոցով ոչ միայն մշակութային ինքնություն են պահպանում, այլև կիրառում են այն որպես սոցիալական բարեկեցության միջոց: Նրանց շնորհիվ հայկական ասեղնագործությունը ոչ միայն պահպանվեց, այլև փոխանցվեց հաջորդ սերունդներին՝ մինչ օրս ապահովելով դրա կենսունակությունը: ՀՀ Տավուշի մարզի համայնքներում անտառից բույսերի և պտուղների հավաքչությունը կայուն և շարունակական ավանդույթ է պրակտիկա է, որը հասարակական և տնտեսական փոփոխություններին զուգահեռ նույնպես փոփոխվում է: Ներկայում հատկապես մեծացել է հավաքչության առևտրային և սոցիալական նշանակությունը, երբ բույսերը վաճառվում են գյուղերում և տարբեր շուկաներում: Հավաքչության կոմերցիոն ընդգրկումներին նպաստում է միգրացիան, ինչպես նաև ներգա զբոսաշրջության աճով պայմանավորված ռեստորանային բիզնեսը: Անտառային հավաքչության բերքը մեծ պահանջարկ ունի գյուղից և Հայաստանից դուրս ապրող տավուշցիների համար, որոնք պարբերաբար կամ անձնական այցելությունների ընթացքում համայնքում են իրենց տեղական ինքնության պաշարները՝ գնելով և իրենց հետ տանելով անտառի բարիքներ: Զբոսաշրջությունը և ավանդական խոհանոցի հանդեպ հետաքրքրությունը, նոր բիզնես ծրագրերի ինտարվորությունները նույնպես նպաստում են հավաքչության աճին: Ներկայում Տավուշի մարզում իրականացվում է նաև անտառի բարիքների կոմերցիոն հավաք, որը թեպետ նպաստում է ավանդույթի

					ի համագյուղացիները նրանց են պատվիրում ու գնում անտառի բարիքները: Համայնքներում մարդիկ տարածքի մասին զարմնալի խորը գիտելիքներ ունեն, որը սովորել են նախնիների և սեփական փորձով: Տիրապետում են ոչ միայն լանդշաֆտի, բուսական ծածկույթի մասին կիրառական գիտելիքներին, այլև գիտեն բուսատեսակների աճի հիմնական տարածքներն ու արահետները, աճման և հավաքելու ժամկետները, հավաքվող բույսերի հատկությունները:	արդյունքում: Տավուշի անտառների սիրված ու պահանջված առանձնահատուկ բարիքներից է համարվում ծառի տունը (լատ.՝ Oyster mushroom), որն աճում է հաճախեմու, բոխու և թեղու արդեն փտած կամ փտող ծառերի բնի վրա:	կենսունակությանն ու ժողովրդական գիտելիքի կայուն փոխանցմանը, սակայն պարունակում է ռիսկեր՝ բնության անխնա օգտագործման և բնական ռեսուրսների սպառման առումով, ինչին պետք է հատուկ ուշադրություն հատկացնել: Անտառից բարիքների հավաքչության մեջ առանձնանում են նաև գենդերային և տարիքային դերեր: Այն բարիքները, որոնց հավաքումը կապված է դժվարամատչելի տեղանքների և վտանգի հետ, հավաքում են տղամարդիկ, ինչպես օրինակ ընկույզը, բոխին, սինդրիկը, հատկապես՝ տունկը: Երեխաները միանում են առավել մատչելի կայրերում բույսեր հավաքելուն՝ օգնելով և միաժամանակ յուրացնելով պրակտիկան: Բնական, առանց մարդու միջամտության աճած ուտելի բույսերը և պտուղները, որպես էկոլոգիապես մաքուր, ավելի լավ են համարվում: Անգամ շուկաներում անտառից հավաքված հոնը, ծնեբեկն ավելի պահանջված են լինում, քան դրանց մշակովի տարբերակները: Ավանդույթի կենսունակության դրսևորում է Մեղրի և Հասուպտուղների փառատոնի անցկացումը Տավուշի մարզի Բերդ համայնքում, ինչպես նաև ավանդույթի արդյունքի կոմերցիոն դրսևորումները՝ տարբեր արտադրանքի ու առաջարկների ձևով:
48.	Սար գետի հեռագետ անասնապահության մշակույթի ավանդույթը ՀՀ Տավուշի մարզում	Տնտեսական կյանքի հետ կապված հմտություններ, բնության վերաբերյալ պատկերացումներ և գիտելիքներ, սոցիալական պրակտիկաներ, ծեսեր և տոներ:	Տարրը տարածված է ՀՀ Տավուշի մարզի գյուղական և քաղաքային համայնքներում:	Տարրի կրողները ՀՀ Տավուշի մարզի միջին և բարձր տարիքի հեռագետ անասնապահներն են, նրանց ընտանիքները:	Տավուշի մարզում հեռագետ անասնապահության սովորույթի, դրա մշակույթային համատեքստի, պրակտիկաների մասին տեղեկությունները գրանցվել են 19-րդ դարից սկսած՝ տարբեր ուղեգրություններում և ազգագրական նյութերում՝ ներկայացնելով այն որպես կայուն տնտեսական փորձառություն, կյանքի կազմակերպման և տնտեսությունը վարելու ձև: Քաջբեռուհին «Հայկական սովորություններ» աշխատությունում, (Թիֆլիս, 1901 թ.) առանձնահատուկ է ներկայացնում անասնապահության վարման սեզոնային այս եղանակը՝ ի տարբերություն տեղի թափառների, որոնք քոչվոր կյանք էին վարում, մինչդեռ իայերը զարնած ամիսներին սկսած մինչև աշնան սկիզբ անասնակների մի մասը տանում էին դեպի գյուղի մերձակա կամ գյուղին հատկացված արոտավայրերը: Սար գետում մշակույթը համատարած է եղել մինչև ուշ խորհրդային շրջանը՝ դիտարկվելով գյուղատնտեսական քաղաքականության բաղադրիչ՝ համատեքստի պետական, անգամ միջպետական կարգավորումներով, ինչին մանրամասն անդրադարձել է Յուրի Մկրտումյանը «Անասնապահության ձևերը Արևելյան Հայաստանում. 19-րդ դարի վերջ 20-րդ դարի սկիզբ» աշխատության մեջ: Հետագայում՝ հողի սեփականաշնորհման և ազատ շուկայական հարաբերությունների տնտեսաձևի ներմուծմամբ աստիճանաբար նկատվել է ավանդույթի թուլացում՝ կապված	Սարի կամ սար գետի մշակույթը Տավուշի մարզի ժողովրդական տնտեսական զբաղվածության ակտիվ ճյուղերից է: Անասնապահությամբ զբաղվող ընտանիքներից շատերն ուշ գարնանը՝ մայիսին, անասունների գլխաքանակը (կովեր, ոչխարներ խոզեր) բնակավայրերից կամ մոտ ձմեռանոցներից տեղափոխում են լեռնային և բարձր լեռնային գոտիներ: Հեռագետ անասնապահական այս պրակտիկայի հիմնական փուլերն են՝ նախապատրաստական՝ ուշ գարնանը, «սարին լինելու» ժամանակը՝ ուշ գարնանից մինչև աշնան սկիզբ՝ սեպտեմբերի վերջ կամ հոկտեմբերի սկիզբ, սարից գալու փուլը՝ վերադարձ բնակավայր կամ դրան կից ձմեռանոց: Սար գետում գործընթացում ներգրավվում է ընտանիքը՝ յուրաքանչյուրը որոշակի սոցիալական, տարիքային և գենդերային դերաբաշխմամբ: Ընտանիքի անդամների մի մասը տեղափոխվում է լեռնային ժամանակավոր բնակավայրեր, մինչդեռ ընտանիքի մյուս անդամները մնում են գյուղում՝ տնտեսությունը վարելու: Սարվորները սովորաբար այս ժամանակավոր բնակավայրերում ունենում են փայտաշեն կամ քարաշեն կացարաններ: Սարի այս բնակավայրերից որոշներում մինչ օրս էլեկտրաէներգիա չկա և տնտեսությունը վարում են ավանդականին մոտ ձևով: Հիմնական զբաղմունքն անասնապահությունն ու կաթնատնտեսությունն է: Այստեղ մշակվում է կաթնամթերք՝ մածուն, պակիր, կարագ, սերուցք, որն ուղարկվում է գյուղ՝ ընտանիքներին կամ վաճառվում: Տեղական խոհանոցի որոշ ուտեստների պատրաստումը կապվում է միայն սարում լինելու ժամանակի հետ, ինչպես օրինակ սալի/հետալի/փալի/խազուկ թխվածք, սերուցքը և այլն: Սարվորների համայնքը թեպետ ժամանակավոր է, բայց	Սար գետում մշակույթն ավանդական անասնապահական զբաղմունք է: Այն կայուն և կանաչ անասնապահության ավանդական եղանակ է, քանի որ ենթադրում է լանդշաֆտի և բնության արդյունավետ օգտագործում: Այս զբաղմունքը ենթադրում է խորը ավանդական գիտելիք տեղական լանդշաֆտի ճանաչման, գոտիականության, կլիմայի, սեզոնայնության, անասնապահության և երկրագործության վաղ ավանդույթների մասին: Պատմական համատեքստում այն տարբերակել է կրող համայնքներին քոչվոր կենսակերպ վարող հանրություններից, քանի որ այն անգամ կիսաքոչվոր չէ, այլ հեռագետ անասնապահական պրակտիկա՝ բնորոշ երկրագործ խմբերին, իհիմնական բնակավայրի և դրա հետ կապի անընդհատ պահպանմամբ: Այս պրակտիկան կամ սովորույթների խումբը կենսունակ ժողովրդական մշակույթի դրսևորում է, որն իր մեջ պարունակում է ավանդական անասնապահական, երկրագործական տնտեսաձևերի, համայնքային փոխհարաբերությունների, համայնքի սոցիալական կառուցվածքի ճկունության և հաստատունության, միջերևոյային խորը կապերի և ավանդական գիտելիքի փոխանցման կոտ և մինչ օրս փոփոխվող, բայց կենսունակ համակարգ: Սարի կյանքը դա մշակույթային միջավայր է, քանի որ այստեղ է հատկապես շուգով նշվում տեղական տոնացույցի առանցքային տոներից Վարդավառը՝ Տավուշի խոսվածքում Վրդիվերը, ինչի ավանդույթը որոշ համայնքներում և ընտանիքներում կայուն պահպանվում է: Քանի որ «սարին» ապրում են ավագ

					գյուղատնտեսության ճյուղերի վերաբաշխման, նոր տեխնոլոգիաների ներդրման, մասնավոր ֆերմաների առաջացման և այլ գործոնների հետ:	ունենում է յուրահատուկ սոցիալական հարաբերությունների, արգավորումների ու կանոնների մշակված կուռ իմաստագր, կյանքը կազմակերպելու մի յուրատեսակ ձև, ինչը նպաստում է սովորույթի կենսունակությանը:	սերունդը երիտասարդների և երեխաների հետ, այն դառնում է յուրատեսակ մշակութային սովորույթների և գիտելիքի փոխանցման, սերունդների միջև երկխոսության վայր: Այստեղ երիտասարդներն ավագ սերնդից սովորում և մասնակցում են կաթնամթերքի, տեղական խոհանոցի ավանդական ուսեստների պատրաստմանը, տարածքի վայրի օգտակար և ուսելի բույսերի հավաքմանը, մշակմանը, ծանոթանում բնության երևույթների, տեղական ֆոլկլորի պատումներին և ավանդազոյցներին, սոցիալական իարդրակցության տեղական մշակութային բանաձևերին: Այս պարակտիկան Տավուշի մարզում նաև հասարակական համախմբման, տեղական ինքնության կառուցվածքում կարևոր դեր ունի, քանի որ կապում է հիշողությունները, ժողովրդական խորը գիտելիքը և բնական, կենսունակ միջավայր ստեղծում՝ փոխանցման ու պահպանության համար:
49.	Շիրակի մարզի չեչի և հյուսած պանիրների պատրաստման ավանդույթը	Ժողովրդական կենսապահովման մշակույթ, ուսեստի պատրաստում	Տարրը տարածված է ՀՀ Շիրակի մարզի Արթիկ, Ախուրյան, Անի, Աշոցք, Ամասիա խոշորացված համայնքներում:	Տարրի կրողները ՀՀ Շիրակի մարզի գյուղաբնակներն են, հատկապես՝ կանայք:	Կաթի վերամշակմամբ իայերն զբաղվել են հազարամյակներ առաջ: Հնագիտական պեղումների արդյունքում գտնված կաթնամշակության համար նախատեսված կավե խորմարանքները վկայում են, որ հնագույն ժամանակներից ի վեր պանիրը եղել և մնում է հայ ժողովրդի հիմնական սննդատեսակներից մեկը: Պատահական չէ, որ «Նոր բառգիրք հայկազեսն լեզուի» բառարանի հեղինակները «պանիր» բառը մեկնում են որպես հացի հետ ուտելու բան՝ պան=հաց և իր: Պանիր մասին բազմաթիվ վկայություններ կան միջնադարյան հայ մատենագրության մեջ: Ըստ Հ. Աճառյանի «մա կարովել» բառը որպես իմունիշ ուներ «պանրանա» ձևը (Արմատական բառարան, հ. 7., Երևան, 1979, էջ 21): Ավանդական պանրագործությունը ՀՀ Շիրակի մարզում հայտնի է վաղնջական ժամանակներից: Շիրակի չեչի ու թեյ կամ հյուսակ պանիրները նկարագրված են Ա. Զախարյի Կովկասի ժողովուրդների կաթնամշակությանը նվիրված «Կաթնային արդյունքներ» հոդվածում որպես Ալեքսանդրապոլի, Ախալցխայի, Ախալքալաքի, մասամբ նաև այլ տարածքներին բնորոշ պանրատեսակներ (Ազգագրական հանդես, գիրք 7, հ. 2, 1898, էջ 288-290): Շիրակն ուղղակի ժառանգորդն է Արևմտյան Հայաստանի մի շարք պատմագավառների՝ Բարձր Հայքի, Վանանդի, Տարոնի, Բագրևանդի պանրագործական մշակույթի:	Չեչի պանիրը պատրաստվում է կովի գտված կաթից, որը նախապես տաքացվում է մինչև «ծեռքը վառելը», այնուհետև ավելացվում խմորիչ-մակարոջ՝ անընդհատ խառնելով: Աստիճանաբար կաթը կտրվում է, ստացվում առածակական պանրազանգված, որին հետևում է «պանիր քաշելու» գործընթացը: Հնուտ պանրագործ կանայք ստացված պանրի զանգվածը հանում են չիճուկից, հատուկ վարպետությամբ ձգում ու փաթաթում են տաք չեչիլը, դնում շորի վրա և պինդ ճգնում կամ կախում փայտյա կախիչներից, որպեսզի ջրային մասը քամվի: Այնուհետև երկու-երեք անգամ շուռ են տալիս Նորահաս պանիրն ու թթվաակի աղեղուց հետո մի քանի օր թողնում լոխվ քամվելու: Կտրատում են, աղ անում և օգտագործում: Չեչի պանիրը պահվում է չոր աղած կամ աղաջրով՝ հատուկ պանրի կճուճների մեջ: Չեչի պանիրը փափուկ լինելու համար նախօրոք ընկղմում են կարագի թանի կամ հում սերի մեջ, հետո նոր տեղավորում կճուճում՝ շերտ-շերտ աղելով ու ամուր սեղմելով, որ օդ չմնա, ապա բերանը կապում են, երբեմն էլ կավով ծեփում, բերանքսիվայր շրջում՝ կողքերը աթարի մոխիր լցնելով և ամրացնելով, որ պանիրն ավելի արագ ջրազրկվի և դրսի օդը ներս չանցնի: Պանիրն այս ձևով կարող է մնալ մեկ տարուց ավել: Կանաչած պանիր ստանալու համար կճուճի բերանը բացում են, չեչիլը մի քանի տեղից ծակծկում, որ օդ անցնի այդ շերտերի մեջ և դնում տաք տեղ: Օդը նպաստում է բորբոսի առաջացմանը, որի արդյունքում պանիրը ծեռք է բերում յուրահատուկ փափկություն և հաճելի սուր հոտ: «Հուսակ» կամ «թեյ» պանիրը պատրաստվում է նույն եղանակով, ինչ չեչիլը: Այս դեպքում անընդհատ տաքացվող չիճուկի մեջ չեչիլը գնդկում և ապա ծեռքով ձգվում զանգվածն իրար վրա բերելով ու անընդհատ ծալելով: Այս գործողությունը կատարվում է շատ արագ, որ պանրազանգվածը չառնի և այնքան ժամանակ, մինչև պանրի թելիկները վեր ածվեն 1-2 մմ հաստության օղակների, ապա դրանք կապվում են՝ կամ արվում և դրվում խիտ աղաջրի մեջ:	Մինչ օրս էլ ՀՀ Շիրակի մարզում շարունակվում են պատրաստել չեչիլ, կանաչած և հյուսակ պանիրների տեսակները: Թե նախկինում, թե հիմա առաջնությունը տրվում է չեչիլ և կանաչած պանիրներին: Այստեղ գրեթե չեն փոխվել պանրագործության հին ձևերն ու եղանակները: Ընդամենը ավանդական մակարոջ՝ ոչխարի շորանի փոխարեն այսօր գործածվում է գնովի պեպսիկը և չեչիլի պատրաստման ժամանակ գործածվում են մեխանիկական հարիչները, որոնք ավելի են հեշտացնում պանրի պատրաստման պանրի պատրաստման ու պահպանման համար գործածվող ամանեղենն ու իարմարանքները, մասնավորապես, այսօր պանիրը պահելու համար լայնորեն կենցաղավարում են ապակե և պլաստմասայե տարբեր տարողության տարաները: Պանիրն ամենագործածվող կաթնամթերքն է եղել ինչպես նախկինում, այնպես էլ մեր օրերում: Հայկական ավանդական խոհանոցի ամենատարածված ու հարգի ուսեստը «հաց ու պանիրն» է, ինչի հետ կապված ժողովուրդն ստեղծել է բազմաթիվ ասացվածքներ. «Պանիր-հաց» սիրտը բաց», «Պանիր-հացի» պարզ երեսիկ», «Հաց ու պանիր, կեր ու բանիր» և այլն: Պանիրը որպես բարդորիչ կամ համեմունք մտնում է բազմաթիվ կերակրատեսակների ու խմորեղենների կազմում, որոնց թվում հարկ է հատկապես նշել չիրակյան խոհանոցին բնորոշ «պանրիխաշ» ճաշատեսակը: Դեռ 19-րդ դարից Շիրակի բնակչությունը չեչիլ, կանաչած ու հյուսակ պանիրները պատրաստում էր ոչ միայն ընտանիքի կարիքները բավարարելու, այլև վաճառքի համար: Հիմնական շուկան նախկինում Ալեքսանդրապոլ, այսօր Գյումրի քաղաքն է, որտեղ տեղական չեչիլ ու կանաչած պանիրները մեծ պահանջարկ ունեն: Կերոհիշյալով պայմանավորված 2021 թ. Գյումրիում առաջին անգամ անցկացվել է չեչիլ պանրի փառատոն «Հաց ու պանիր, կեր ու բանիր» խորագրով,

						որը նախաձեռնել էր «Խաչմերուկ» կրթական խորհրդատվական ինստիտուտը: Գյումրու Վարպետաց փողոցի տաղավարներում պանրագործ վարպետներն ու կաթի վերամշակմամբ զբաղվող տախնագործ կանայք ցուցադրության էին ներկայացրել իրենց պատրաստած կաթնամթերքն ու պանրի տեսակներն: Փառատունը միտված էր հանրահռչակելու շիրակյան պանրագործությունը և կարևորելու դրա՝ որպես ոչ նյութական մշակութային ժառանգության տարրի կենսունակությունը, որը փոխանցվել է սերնդեսերունդ:	
50.	Քյավառի փախլավայի պատրաստման և կիրառման ավանդույթը	Ժողովրդական կենսաապահովման մշակույթ, ուտեստի պատրաստման ավանդույթ	Տարրը տարածված է ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Գավառի տարածաշրջանի գյուղական և քաղաքային համայնքների բնակիչներն են և այն պատրաստող կանայք:	Տարրի կրողները ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Գավառի տարածաշրջանի գյուղական և քաղաքային բնակիչներն են և այն պատրաստող կանայք:	Քյավառի փախլավան տարիներ առաջ հայտնի է եղել «Քայազետի փախլավա» անունով: Դրա պատրաստման եղանակները 1830-ական թվականների բնակչության գաղթից հետո բերվել է Արևմտյան Հայաստանից: Վկայություններ կան, որ Քյավառի փախլավան պատրաստվել է հիմնականում մեծահարուստների համար, քանի որ այն բաղկացած է բավականին արժեքավոր մթերքներից: Քյավառի փախլավան պատրաստվել է հատուկ օրերին՝ պարտադիր ժողովրդական տոներից, ամանորից և հարսանեկան արարողություններից առաջ: Այն համարվել է ուրախ առիթների սեղանների զարդը, որը կարող է հաջողություն ու երջանկություն բերել նորապսակներին: Բայազետում փախլավան պատրաստվել է հատուկ նախշազարդված պղնձե սկուտեղների մեջ: Յուրաքանչյուր տոհմ ունեցել է իր հատուկ նախշազարդով սկուտեղը: Շատ մեծահարուստներ փախլավայի իրենց սկուտեղները պատրաստել են արծաթից:	Քյավառի փախլավայի կարծվոր բաղադրիչներից է հատուկ եղանակով մաքրած ու չորացրած առատ ընկույզը, ալպիական բնական մեղրը, իպլեցված կարագից ստացված յուղն ու մանր կտորների բաժանված շաքարը: Փախլավայի պատրաստման համար հավաքվում էին տոնիկ կանայք կամ հարևանները, կատարվում էր աշխատանքի բաժանում, որը երկար նախապատրաստություններ էր ենթադրում՝ ընկույզի ընտրություն, խմորի պատրաստում, յուղ ու մեղրի առանձնացում: Փորձառու կանանցից մեկը հսկում էր պատրաստման ընթացքը, որը ուղեկցվում էր երգ ու պարով, հետաքրքիր պատմություններով, զրույցներով, անեկդոտներով և այլն: Քյավառի փախլավան պատրաստվում է խմորի 22-25 շերտերից, նախօրոք շեղանկյունաձև կտրվում է և պատրաստելուց հետո՝ տաք վիճակում վրան լցվում է բնական մեղրը: Փախլավան իր բաղադրության շնորհիվ երկար է պահպանվում՝ չկորցնելով համային և որակական հատկությունները: Քյավառի փախլավան գավառցիների ինքնության մասն է, յուրօրինակ այցեքարտ, որով Գավառը ներկայացվում է տարբեր փառատոների և հանրային միջոցառումների ժամանակ:	Քյավառի փախլավայի պատրաստման եղանակը պահպանվել է առ այսօր և դժվար է պատկերացնել որևէ հարսանեկան կամ ամանորյա սեղան՝ առանց փախլավայի: Իր բաղադրությամբ լիովին տարբերվում է այլ տարածաշրջանների և ազգերի մշակույթում առկա փախլավաներից, ինչի շնորհիվ էլ առ այսօր մեծ համբավ ունի: Մեր օրերում էլ Գավառում կան փոքր ընտանեկան փոռեր, որտեղ ավանդական եղանակով շարունակում են փախլավա թխել և վաճառել: Հայաստան ժամանած շատ տուրիստներ հատուկ գալիս են Գավառ՝ Քյավառի փախլավա համոտեսելու: Արտագաղթի ազդեցությամբ պայմանավորված շատ գավառցիներ արտերկրում ստեղծում են փախլավայի պատրաստման արտադրամասեր, ինչն էլ նպաստում է փախլավայի պահանջարկի բարձրացմանը: Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում գործող առևտրի կենտրոններում վաճառվում են «Գավառի փախլավա» անվանումով թխվածքներ, մի շարք ռեստորաններում մատուցվում է Քյավառի փախլավա, ինչը վկայում է փախլավայի համընդհանուր տարածման մասին: Փախլավայի պատրաստման հմտություններն ու գիտելիքները փոխանցվում են սերնդեսերունդ, երիտասարդ աղջիկները մանկությունից մասնակից լինելով փախլավայի թխման գործընթացին՝ յուրացնում են պատրաստման հմտությունները: Համային և որակական առանձնահատկություններից բացի, առատ ընկույզի և մեղրի առկայությամբ պայմանավորված, փախլավան կարող է բարձրացնել օրգանիզմի դիմադրողականությունը:
51.	Ճախաթթվի (ճըխըթթո) պատրաստում	Ավանդական ուտեստ, մթերքի մշակման ավանդական եղանակներ և կիրառություն	Տարրը տարածված է ՀՀ Սյունիքի մարզի Գորիս քաղաքում, Վերիշեն և Ակներ գյուղական բնակավայրերում:	Տարրի կրողները և պատրաստողները միջին և ավագ սերնդի կանայք են:	Գորիսի տարածաշրջանում ամեն մի համայնք իր առանձնահատկությունն ունի՝ տեղանքի և բնակիչմայակն պայմանների հետ կապված: Օրինակ՝ Վերիշեն և Ակներ բնակավայրերը հայտնի են բանջարաբուստալային կուլտուրաներից կարմիր բազուկի մշակությամբ, որից էլ պատրաստում են ճախաթթուն կամ ինչպես տեղացիներն են ասում՝ «ճըխըթթուն»: Դրա պատրաստման ավանդույթը Գորիսի տարածաշրջանում հայտնի է անիշիշե ժամանակներից: Տարեց և գիտակ տեղացիներն ասում են, որ ճախաթթուն համել է այն պատճառով, որ բազուկն աճում է յուրահատուկ եղանակային պայմաններ ունեցող	Ճախաթթուն պատրաստելու գործընթացը բավականին աշխատատար է, այն պատրաստում են մեծ քանակով, հավաքում են այգու ամբողջ ցանած բերքը և ընտանիքի անդամներով՝ տան տարեցներով, հարսներով, ու աղջիկներով կազմակերպում աշխատանքները: Հողից հանում, մաքրում են բազուկը, կլանում են պալարի կեղևը, մեծ պալարի դեպքում կիսում կամ 4 մասի են բաժանում այն, առանձնացնում տերևները և իրսող ջրով լավ լվանում: Թթվի պատրաստումը խմբային աշխատանք է՝ ընտանեկան կամ հարևանային: Տան տղամարդիկ պատրաստում են օջախը, կրակ վառում և ջրով լի պղնձե կամ այլումինե կարսաները դնում օջախին: Թթվի պատրաստման ընթացքում կանայք պատմություններ են պատմում, կատակներ ու	Ճախաթթուն մինչ օրս էլ տարածաշրջանի ավանդական ուտեստների շարքում է և փառատոների ժամանակ մշտապես մատուցվում է հյուրերին, որպես տեղական ուտեստ: Նսում են, որ միայն սյունեցու ձեռքով պատրաստված ճախաթթուն է այդպես համել ստացվում: Այն մեծ պահանջարկ ունի, ինչպես Հայաստանի տարբեր մարզերում, այնպես էլ արտերկրում: Ավանդական կարմիր բազուկի թթուն՝ կամ ինչպես գործիցիներն են ասում՝ «ճըխըթթուն» դարձել է եկամտի աղբյուր: Տեղացի շատ ընտանիքներ այգիներ են հիմնել, ցանում, մշակում, պատրաստում և վաճառքի են հանում ճախաթթուն՝ պահանջարկած ձևով՝ ապակյա տարաների մեջ: Ճախաթթվի օգտագործումն առողջարար է և դրա

					իողում և սնվում տեղական ջրով: Սերմը հողին են տալիս ապրիլի կեսերից մինչև մայիսի վերջը, հողը լավ փխրեցնում են և պարարտացնում գոմաղբով: Բազուկի հետ միասին ցանում են սխտոր, սամփ, ծիծալ: Կարմիր բազուկն սկսում են հավաքել սեպտեմբերի կեսերից մինչև հոկտեմբերի վերջ: Տեղացիները դրանից ճախաթափում են պատրաստում աշնանը: Այն իր տեղն ունի յուրաքանչյուր պուլսեցու սեղանին՝ լինի հարսանիք, ծնունդ, կնունք, թե ամենօրյա ճաշկերույթ:	կրամտություններ անում: Կաթսայի մեջ մաս-մաս լցնում են մաքրած բազուկն ու փայտե զղալով զգուշորեն խառնում: Խաշում են այնքան մինչև երկու մատով սեղմելուց մի փոքր փափկություն զգաս, որպեսզի կոշտ չլինի: Խաշված բազուկը ծակոտեն, լայն շերտերով զգուշորեն հանում են ու փռում մաքուր մոմլաթներով ծածկված սեղաններին, վրան աղ ցանում, հովանալուց հետո դասավորում են ճյուղած տակաոփիկներում կամ կավե մեծ պուլիկների (կճուճների) մեջ: Շերտշերտ դնում են բազուկը կոթերով, վրան լցնում նախապես մաքրած սխտոր, ծիծալ, սամփի չոր ցողուններ սերմերի հետ միասին, ամելացնում Խաշված բազուկի ջուրը, մի քիչ աղ, պինդ փակում կափարիչով և դնում մառանում: Մեկ ամիս հետո համեղ թթուն պատրաստ է: Ճախաթափում կարող են պահել սառը տեղում մինչև զարոյն և այն չի կորցնի իր համն ու որակը:	պատրաստումը եկամտաբեր՝ ընտանիքների համար: Փոխանցվում է ընտանիքներում ավագ սերնդից երիտասարդներին: Շատ երիտասարդներ Նույնիսկ երազում են հիմնել թթվի արտադրություն և իրենց փորձառու ծնողների օգնությամբ շարունակել ավանդույթը: Երկայրում այն համարվում է Վերիշեն համայնքի բրենդը, որը զարգացնելու ծրագրեր են մշակվում: Բացի ճախաթափից, պուլսեցի կանայք կարմիր բազուկից տարբեր աղցաններ են պատրաստում, իսկ տերևները տապակում են ձվով և մատուցում թարմ կանաչներով:
52.	Հայկական մանրանկար-չությունը և դրա մշակութային դրսևորումները	Մանրանկարչության, որպես ժողովրդական արվեստ, գիտելիքներ և իմտություններ	Տարրը տարածված է մայրաքաղաք Երևանում և հայկական սփյուռքի համայնքներում:	Տարրի կրողները մանրանկարիչներն են և ժողովրդական արվեստի վարպետները (խեցեգործներ, գորգագործներ, ոսկերիչներ, ասեղնագործողներ, խաչքարի վարպետներ), ինչպես նաև դիզայներներ և հագուստի մոդելավորողներ:	Մագաղաթյա կամ թղթե մատյանները ստեղծվել են վանքերին կից գրչատներում: Դրանք եզակի են իրենց գեղարվեստականությամբ և ինքնուրույն պատկերային մտածողությամբ: 8-րդ դարից սկսած հայ մատենագիրները ստեղծել են «խորանների մեկնություններ», որոնցում բացատրվում են բուսական ու կենդանական մոտիվների, կիրառվող գույների ու խորանների խորհուրդները: Լրիվ պատկերազարդ գրքեր պահպանվել են 9-րդ դարից («Մքե թագուհու Ավետարան», Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարան, N 1144 /86, Ավետարան, Վիեննայի Մխիթարյանների մատենադարան, N 697, «Եջմիածնի Ավետարան», «Եջմիածնի երկրորդ Ավետարան», Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մատենադարան, N 2555): Մանրանկարչությունն ու գրքարվեստը առավել ծաղկման են հասել Կիլիկիայում: Բուն Հայաստանում մանրանկարչությունը ծաղկում է ապրել 13-րդ դ. 1-ին կեսին և վերջին քառորդից սկսած (Գլաձորի և Վասպուրականի մանրանկարչության դպրոցներում) և վերջին բարձրարվեստ ձեռագրերը ստեղծվել են Սյունիքում և Բարձր Հայքում: Մանրանկարչության մոտիվները շարունակաբար օգտագործվել են հայկական ասեղնագործության, գորգագործության, խաչքարի և այլ ժողովրդական արվեստներում:	Մանրանկարչության ստեղծագործություններն առանձնանում են փոքր չափերով և գեղարվեստական ինտրքների նրբությամբ: Հայ միջնադարյան մանրանկարչության ոլորտը ձեռագիր գրքարվեստ է: Մատյաններում գծի, նաև գույնի, տեմպերայի, ջրաներկի, ոսկու, հազվադեպ՝ արծաթի, և իհարկե, նշանավոր որդան կարմիր միջոցով պատկերազարդել են անվանաթերթեր, խորաններ, լուսանցազարդեր, պատմողական տեսարաններ, որոնք առանձնանում են կատարողական բարձր արվեստով: Հայկական մանրանկարչությունն աչքի է ընկնում ոճերի և դպրոցների բազմազանությամբ: Առանձնանում են հատկապես ազնվական (պալատական) և ժողովրդական տիպերը: Ձեռագրերի տեսքը (կազմը, մագաղաթի, գրչության և մանրանկարների որակը) արդեն իսկ կարող են հուշել դրանց իշխանական կամ ժողովրդական ծագումը: Այդպիսի ձեռագրեր և հատկապես մանրանկարներ ստեղծվել են Բագրատունյաց շրջանում՝ Անիի դպրոցում և Կիլիկյան Հայաստանի արքունիքում կամ Նույն շրջանի կիլիկյան այլ գրչակենտրոններում: Այնուամենայնիվ, հայկական մանրանկարչության զգալի մասը ներկայացնում է ժողովրդական ճյուղը, որի կարևորագույն առանձնահատկությունը մոտիվներն են և հազեցած գույները: Հայկական թագավորությունների անկումից հետո գրքարվեստը զարգանում է զուտ վաճական համալիրների իովանու Ներքո, որտեղ պատվիրատուները սովորաբար հենց հոգևորականներ էին կամ հասարակության այլ շերտեր: Առավել հաճախ առևտրականները կամ արհեստավորները իովանավորում էին մատյանների ստեղծումը, ապա նվիրում վանքերին: Այս պայմաններում պատկերագրությունը բավական ազատ է և քյուզանդական մանրանկարչության նման ոչ կանոնիկ: Հայկական մանրանկարչության գաղափարաբանությունը և մոտիվները իրենց արտացոլումն են գտել նաև խաչքարի արվեստում, ասեղնագործության և գորգագործության մեջ:	Հայկական միջնադարյան մանրանկարչության մոտիվներն այսօր էլ կենսունակ են և ժողովրդական արվեստի տարրերի գուզորդամբ տեղ են գտնում հայ գեղանկարիչների ստեղծագործություններում՝ ժամանակակից մանրանկարներում և միջնադարյան մանրանկարներից կատարած ընդդիմակռուներում: Հայկական միջնադարյան մանրանկարչության առանձին տարրեր լայնորեն կիրառվում են Հայաստանի ոչ նյութական մշակութային ժառանգության տարբեր դրսևորումների ստեղծագործական գործընթացներում, մասնավորապես՝ խաչքարի, ասեղնագործության, գորգարվեստի, խեցեգործության, ոսկերչության և ազգային գաղղանախշերով հագուստի մոդելավորման մեջ: Տարրի փոխանցումն ապահովվում է ֆորմալ և ոչ ֆորմալ կրթական համակարգերի միջոցով: Մանրանկարչություն է դասավանդվում Հայաստանի գեղարվեստի պետական ակադեմիայում և վերջինիս Գյումրիի մասնաճյուղում, Երևանի Փ. Թերլեմեզյանի անվան գեղարվեստի պետական ակադեմիայում, ինչպես նաև «Արար. Ազգային մշակույթի պահպանումը, տարածումը, զարգացումն ու հարափոխակցումը Հայաստանի Հանրապետության մարզերում» շարունակական ծրագրի շրջանակում: Հայկական մանրանկարչության գաղափարաբանությունն և մոտիվները են դրա մշակութային դրսևորումները ժողովրդական արվեստի հարատևության վկայություններն են, որոնք ապահովում են այս արժեքի կենսունակությունն ու սերնդեսերունդ փոխանցումը:
53.	«Անա նանան քյե դուրբան» երգ	Ժողովրդական երաժշտարվեստ	Տարրը տարածված է ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիս խոշորացված համայնքի Ակունք	Տարրի կրողները ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիս խոշորացված համայնքի Ակունք գյուղի բնակիչներն	Երգը մանկական խաղիկ է, որի կրողները ներկայիս Վարդենիս համայնք են տեղափոխվել Բայազետ քաղաքից 1800-ական թվականներին: Երգի	Երգը մանկախաղաց երգերի ժանրից է, 6/8 երաժշտական չափով: Տեմպը չափավոր արագ է, դիմիկ և պարային: Այն երգել են մայրերը կամ տատիկները երեխաներին խաղացնելիս:	Երգը գրանցվել է ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիսի տարածաշրջանի Ակունք համայնքի տարբեր կրողներից: Մնացած վերջին տասնամյակում երգողների

			գյուղում:	են:	տեքստը Բայազետի բարբառով է և ժամանակաշրջանի յուրովի վավերագրում է: Համընկնում է 1830-ականներին, քանի որ հիշատակվող Քյավառա Բարսեղ աղան Արծրունյաց տոհմից է, որը 1830 թ. կազմակերպել է Հին Բայազետից հայերի ներգաղթը դեպի Սևանի ավազան, որտեղ էլ հիմնադրվել է Նոր Բայազետ քաղաքը: Երգում հիշատակվում է Նաև «Հերեվընա խանի» մասին. Հավանալով Երևանի վերջին խանին: Լշվում է Նաև այլ քաղաքի՝ Թիֆլիսի և թիֆլիսաբնակ մեծահարուստ Տեր Դավիթի մասին:	Երգի տեքստը կարող է փոփոխվել. Տղա երեխաների համար երգելիս ասվում է «իմ տղեն տանուտեր ա», իսկ աղջիկ երեխաների դեպքում՝ «ում բալեն ա տանուտերը»: Երգում գովերգում, մեծարում են երեխային և Լշվող կերպարների համեմատություններով (Հերեվընա խան, Քյավառա Բարսեղ աղա, Տեր Դավիթ) ավելի շեշտում ու մեծարում նրա դերն իրենց կյանքում: Երեխային հասարակական կարևոր դերում տեսնելու ցանկությունը երգին տալիս է մաղթանքի ու օրինանքի նրբերանգներ և նրա մեջ ինքնավստահության ու սեփական ուժերին հավատալու ուղերձ դնելով (հըմեն դուրբան ըլնեն եսա խորոտ բալին) արտահայտում տվյալ տարածաշրջանում, ինչպես նաև հին Բայազետում (որտեղից տեղափոխվել են երգի կողոները) ծնողավարման և ընտանեկան փոխհարաբերությունների ընտյալը:	Քանակը փոքր-ինչ նվազել է, այնուամենայնիվ, այն դեռևս կենսունակ է: Երգում են ընտանիքներում, փոխանցվում է սկեսորդից հարսին, տատուց թոռանը: Երգի բարբառը տեղական խոսակցականն է, որով ներկայումս հաղորդակցվում են Ակունք գյուղի բնակիչները: Երգը նույնպես գրվել է ընդգրկվել է «10 երգ Գեղարքունիքից» գրքովկում, ինչպես նաև Նորովի ծայնագրվել՝ Նպաստելով ևս մեկ մանկախաղաց երգով հայկական թվային երգադարանի հարստացմանը:
54.	«Հազար ու մի գիշեր» հեքիաթի սյուժետային դրսևորումները հայ ժողովրդական հեքիաթներում	Բանահյուսություն	Տարրը տարածված է ՀՀ Սյունիքի մարզի համայնքներում, իստակապես Գորիսում, Կապանի տարածաշրջանի Ծավ, Վերին խոտանան, Սրաշեն, Շիկահող համայնքներում:	Տարրի կրողները Հայաստանի Հանրապետության Սյունիքի մարզի Գորիս, Ծավ, Վերին խոտանան, Սրաշեն, Շիկահող համայնքների միջին տարիքի և տարեց բնակիչներն են:	«Հազար ու մի գիշեր» հեքիաթի հնագույն հիմքը համարվում է հնդիրանական հեքիաթների պարսկական հավաքածուի «Հեզար Էֆսանեի» (Հազար հեքիաթներ) թարգմանությունը՝ ստեղծված 8-րդ դարում՝ արաբական միջավայրում, որտեղ ներդրում են ունեցել Նաև. հնդիկները, պարսիկները, հույները, իրենաները: 17-րդ դարի սկզբին ֆրանսիացի արևելագետ Ա. Գյանը թարգմանեց «Հազար ու մի գիշերը» ֆրանսերեն, որից հետո այն մուտք գործեց եվրոպական գրական միջավայր: 1958-1959 թթ. Ս. Ասլիեն ժողովածուի ութհատորյակը թարգմանեց ռուսերեն, որը իրատարակվեց նշանավոր ռուս արևելագետ Ի. Յ. Կրաչկովսկու աշխատասիրությամբ (Մ. Սալիեն, Հազար ու մի գիշերների գրքի իրատարակության վերջաբան, Մոսկվա, 1959 թ., ռուսերեն): «Հազար ու մի գիշերը» մի քանի անգամ թարգմանվել է իայերեն (Չմյուռնիա, 1870 թ., Կ. Պոլիս 1880 թ., Բուստոն, 1924 թ, Իսպանիա, 1935 թ.): 1990 թ. վերահրատարակվել է 1959 թ. Է. Աղայանի թարգմանությամբ տպված «Հազար ու մի գիշերի» ընտրանին՝ հիմնված Մ. Սալիեի ռուսերեն թարգմանության վրա (Հազար ու մի գիշեր, Ընտիր հեքիաթներ, Երևան 1990 թ.):	«Հազար ու մի գիշեր» հեքիաթները հիմնականում արաբական միջնադարյան քաղաքի կյանք ու կենցաղի, իսկավայրիքների, սովորույթների, պատկերացումների մասին պատմություններ են, որոնք արձագանք են գտել Նաև. հայկական հեքիաթներում: Հեքիաթների թեմատիկան բազմազան է՝ սիրային, ճանապարհորդական/արկածային և այլն: Չնայած «Հազար ու մի գիշեր» հեքիաթների սյուժետային ծագումը կապվում է իրանական, հնդկական մշակույթի հետ, սակայն ջիների կերպարը գալիս է Արաբական թերակղզու բնակչության հնագույն հավատալիքներից: Նախաիսլամական շրջանում այդպես էին կոչվում հոգիները, որոնք կարող էին լինել ինչպես չար, այնպես էլ բարի և լնծոթինում էին ճակատագիրը: «Հազար ու մի գիշերի» ստեղծման երեք հիմնական շերտերն են հնդիրանական, բաղդադյան, եգիպտական, որոնք տարբերվում են ոչ միայն տեղով և ժամանակով, այլև սյուժեներով, կառուցվածքով, ինչպես նաև արժեքային համակարգով, որում էլ հենց արտահայտվել են այս կամ այն ազգի մշակութային առանձնահատկությունները: Իհարկե այս բաժանումը պայմանական է, քանի որ շատ սյուժեներ առկա են տարբեր ազգերի մեջ: Ժողովածուում չկա մի հեքիաթ, որն ավարտվի ճիշտ լուսաղեմին, օրվա սկզբին: Այն ավարտվում է գիշերվա մի պահի և անմիջապես սկսվում է մյուս հեքիաթը, որն ընդհատվում է ամենահետաքրքիր տեղում՝ լուսաբացին: Մյսինքն՝ հեքիաթի ժանրը, կրելով յուրատեսակ մոգական տաբու, իր դրսևորումներով համապատասխանում է ծեսի այդ պահանջին: «Հազար ու մի գիշեր» հեքիաթների, պատմությունների ժողովածուն, ներառել է տարբեր ազգերի և սերունդների ստեղծագործությունները: Դրա ստեղծման գործում արաբների հետ միասին իրենց ներդրումն են ունեցել Նաև. հնդիկները, պարսիկները, հույները, իրենները, Միջին և Հեռավոր արևելքի էթնիկ հանրությունները: Էթնիկական նման բազմազանությունն արտահայտել է արաբական խալիֆայության պատմական իրականությունը, որի մշակույթը 6-8 դդ. Ստեղծվում էր ոչ միայն արաբների, այլև նրանց կողմից գրավված, մահմեդականացված և արաբականացված ազգերի կողմից (Յ. Կրաչկովսկի, Ընտիր երկեր, հատոր 2, Մոսկվա-Լենինգրադ., 1956 թ., Ընտիր	«Հազար ու մի գիշերի» սյուժեները պահպանվել են «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» (այսուհետ՝ ՀՀՀ) գիտական բազմահատորյակի 19 հատորներում՝ բանավոր կերպով գրառված Այրարատից, Շիրակից, Սյունիքից, Գուգարքից, որոնց ծագման հայրենիքն են՝ Մուշը, Բուզանդիսը, Տուրուբերան-Հարքը, Կասպուրականը, Մոկսը, Դարսկահայքը, Շատուխը, Ռշտունիքը: Դրանց իրատարակման գործին մասնակցել են հայ անվանի գիտնականներ Հ. Օրբելին, Ա. Ղանալանյանը, Ա. Նազիկյանը, և այլք (Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Ի. 1-19, Երևան, 1959-2023 թթ.): Հայկական հեքիաթներում հաճախ հիշատակվող Բաղդադի խալիֆը, Հարուն ալ-Ռաշիդը, Մամուն խալիֆը, Շահադդեն, Նազիր-վեգիրները, արաբները, ջիները, փերիները, բազմաթիվ արաբական տեղանունները ամենևին պատահական չեն և հիմք են տալիս ենթադրելու, որ «Հազար ու մի գիշեր» հեքիաթների ժողովածուն հայերին ծանոթ է եղել դեռևս միջնադարից, այսինքն՝ շատ ավելի վաղ, քան Եվրոպային: «Հազար ու մի գիշերի» սյուժետային մանրամասները արտացոլվել են հայկական բազմաթիվ հեքիաթներում («Նաչադ-օղլու հեքիաթը», ՀՀՀ, Ի. 1, թիվ 10, Այրարատ, «Շահ-Մուրադեն Նաղը», ՀՀՀ, Ի. 7, թիվ 17, Սյունիք-Արցախ, «Ալյան բալասի», ՀՀՀ, Ի. 8, թիվ 22, Գուգարք-Լոռի, «Միրզա Մահմուդ և Ջամիլու», ՀՀՀ, Ի. 12, թիվ 13, Տուրուբերան- Մուշ, «Շահադդեն», ՀՀՀ, Ի. 13, թիվ 9, Տարուն և այլն), որոնք համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած հեքիաթասացների թվի տարեցտարի նվազմանը սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այս շարքի հեքիաթների սյուժեները տեղ են գտնում բանահյուսական տպագիր ժողովածուներում և գիտական հետազոտությունների նյութ են դառնում: Չնայած համապատասխանում են Աարնե-Թումիսուն-Ուլթերի (այսուհետ՝ ATU) «Հեքիաթների միջազգային նշանակի» բազմաթիվ թվահամարների (ATU 302, 302B, 311, 319, 561, 670, 782 և այլն): Ներկայումս այ

						ինքիաթներ, պատմվածքներ և պատմություններ «Հագար ու մի գիշերից», Մոսկվա, 1986 թ., ռուսերեն): Խալիֆայության տարածքում Նոր և աստիճանաբար ձևավորվող մշակույթի լեզուն դառնում է արաբերենը, որը Նույն դերն է ունենում, ինչ լատիներենը միջնադարյան եվրոպայում՝ դառնալով միջազգային լեզու: (Վ., Բարթոլո, Պարսկական մշակույթը և դրա ազդեցությունը այլ երկրների վրա, Երկեր, հատոր 6, Մոսկվա, 1966, էջ 178, ռուսերեն):	
55.	Արարատյան բարբառ	Բարբառ	Տարրը տարածված է ՀՀ Արմավիրի, Արագածոտնի, Կոտայքի, Վայոց ձորի, Արարատի մարզերում, ընդգրկում է գրեթե ողջ Լոռու մարզը և Երևանը:	Տարրի տարածման շրջանը հայ բնակչությունն է՝ մոտ 270 000 մարդ:	Արարատյան բարբառը, տարբեր ժամանակների իր վիճակներով դարեր շարունակ եղել է Մեծ Հայքի Այրարատ, Գուգարք նահանգների, Նաև Խարակից վայրերի բնակչության հիմնական մասի հաղորդակցման միջոցը: Ա. Ղարիբյանը Արարատյան բարբառի հետքեր է տեսնում հին գրականության, հին աղբյուրների մեջ՝ սկսած 5-րդ դարից: Նա նշում է, որ Արարատյան բարբառը իր ընդգրկման Նախնական տարածքներում բնակչության տեղաշարժերի ու գաղթերի հետևանքով հաճախ ընդմիջվում է այլ բարբառներով: Լոռին միակ վայրն է, որտեղ Արարատյան բարբառը կազմում է ճնշող մեծամասնություն: Նոր ժամանակներում, ըստ Հ. Սճառյանի, այս բարբառով խոսում էին Երևանում և շրջակա գավառներում, հատկապես՝ Եջմիածնի և Նոր Բայազետի գավառներում: Լեզվաբանը ժամանակին արձանագրել է, որ բարբառը հարավային կողմից տարածվում է մինչև Թավրիզ, արևմուտքից՝ մինչև Կաղզվան, հարավ-արևմտյան կողմից հասնում մինչև Բայազետ, իսկ հյուսիսային և հարավային կողմերից շփվում է Կարնո և Ղարաբաղի բարբառների հետ: Նախկինում բարբառի տարածքը համեմատաբար ավելի մեծ էր, իսկ ներկայում այն հայերենի առավել մեծ ընդգրկում ունեցող բարբառներից է:	Ըստ հայերենի բարբառների ձևաբանական դասակարգման՝ Արարատյան բարբառն ընդգրկվում է Ում ճյուղի բարբառների շարքում, քանի որ ներկա և անցյալ անկատար ժամանակները կազմվում է ում վերջավորությամբ անկատար դերբայով և օժանդակ բայի ձևերով (գրում եմ, գրում էի): Հնչյունաբանական դասակարգմամբ՝ բարբառն ընդգրկվում է քառաստիճան բաղաձայնական համակարգ ունեցողների խմբում՝ իսամատեղելով ձայնեղ (բ, գ, դ, ծ, ջ), շնչեղ ձայնեղ (բ', գ', դ', ծ', ջ'), խուլ (պ, կ, տ, ծ, ճ), շնչեղ խուլ (փ, ժ, թ, ց, չ) բաղաձայնական շարքեր: Ըստ բազմահատկանիշ դասակարգման՝ Արարատյան բարբառն ընդգրկված է արևելյան խմբակցության Արարատյան կամ հյուսիս արևելյան բարբառախմբում՝ Ձուղայի, Բայազետի, Աստրախանի և Արդվին-Թբիլիսիի բարբառների հետ: Արարատյան բարբառի ձայնավորական համակարգը գրեթե Նույնական է գրական արևելահայերենի համակարգի հետ: Բարբառը երկբարբառներ էլ ունի (բացառություն է Լոռու խոսվածքը, որն ունի ե, ո երկբարբառներ), ինիհայերենյան այ երկբարբառի դիմաց ունի է ձայնավոր, ոյ, իւ երկբարբառների դիմաց՝ ի ձայնավոր: Ծեշտը վերջնաբեր է: Բարբառի բաղաձայնական համակարգի առանձնահատկությունը շնչեղ ձայնեղ հպական ու իպաշփական բաղաձայների առկայությունն է: Բացառություն է Քանաքեռի խոսվածքը, որը շնչեղ ձայնեղների դիմաց ունի խուլեր (բ' պ): Աշտարակի խոսվածքում ի, է ձայնավորներից առաջ գ, կ, լ բաղաձայների քմային տարբերակները վերածվում են ջ, ճ, չ հնչյունների: Բարբառում միավանկ բառերի սկզբի հ-ի դիմաց՝ ո-ից առաջ, առկա է ֆ (հոտ>ֆոտ, հող>ֆող), բառասկզբի խ-ի դիմաց առկա է ի, եթե բառի մեջ հաջորդ բաղաձայնը դ է (խաղալ>հաղալ, խաղող>հավող, խեղճ>հեղճ): Արարատյան բարբառը գոյականի հոգնակի թվի կազմությամբ, հոլովական և բայի խոնարհման համակարգերով բավականին մոտ է գրական արևելահայերենին: Ի տարբերություն գրական լեզվի՝ բարբառում ներգոյական հոլով ունենում են նաև անձի անունները: Բարբառում բայի բաղադրյալ ժամանակաձևերը կազմվում են դերբայով և օժանդակ բայով, որի ներկա ժամանակաձևի եզակի երրորդ դեմքում դրսևորվում է ա տարբերակը, իսկ անցյալի երկձայնավոր ձևերում է-ն բացակայում է (ի, իր, էր, ինք, իք, ին):	Համաձայն Ա. Ղարիբյանի՝ դեռևս 15-18-րդ դարերում հայերեն կենդանի ընդհանուր լեզուն մշակվում էր բարբառների և հատկապես՝ Արարատյան բարբառի օգտագործումով: Արարատյան բարբառի հիմքի վրա է ձևավորվել խոսակցական հայերենը, այնուհետև՝ գրական արևելահայերենը: Արարատյան բարբառը գրավոր արտահայտություն է ունեցել մի շարք գրողների՝ հատկապես Խ. Աբովյանի և Պ. Պռոշյանի ստեղծագործություններում: Ըստ Ա. Ղարիբյանի՝ բարբառի մաքուր խոսվածքներ կարելի է գտնել ՀՀ Արմավիրի մարզի Փարաի գյուղում: Հ. Սճառյանն իբրև բարբառի հիմնական կենտրոններ նշել է Երևանը, Նորքը, Քանաքեռը, Եջմիածինը, Օշականը և Աշտարակը, Գ. Ջահուկյանը՝ Աշտարակը, Երևանը, Քանաքեռը, Եջմիածինը և Կողբը: Այսօր էլ բարբառը լայն տարածում ու մեծ գործածություն ունի, պահպանում է իր հարուստ բառապաշարը, յուրահատուկ արտահայտչաձևերն ու դարձվածքները, քերականական յուրահատկությունները: Այն հայոց լեզվի կենդանի ու բնական դրսևորում է և որոշակիորեն շարունակում է պահպանել իր դերը ընդհանուր լեզվի փոփոխությունների և զարգացման գործում:
56.	Կարնո բարբառ	Բարբառ	Տարրը տարածված է ՀՀ Շիրակի մարզում՝ առավելաբար Գյումրի քաղաքում, Ախուրյանի, Արթիկի, Անիի տարածաշրջաններում, Ամասիայի և Աշոցքի շրջաններում:	Տարրի կրողը բարբառի տարածման շրջանների ներկայիս հայ բնակչությունն է՝ շուրջ 220 000 մարդ:	Կարնո բարբառի մասին ամենաին վկայությունը համարվում է Ստ. Սյունեցու (8-րդ դար) կողմից հայերեն բարբառների թվում Սպերի խոսվածքի հիշատակումը: Բարբառի կենտրոնը եղել է Կարնո քաղաքը: Բարբառային այս միավորը Կը ճյուղի ամենատարածված	Ըստ հայերենի բարբառների ձևաբանական դասակարգման՝ Կարնո բարբառն ընդգրկվում է Կը ճյուղի բարբառների շարքում, քանի որ ներկա և անցյալ անկատար ժամանակները կազմվում է կը/գը մասնիկով և գրաբարակերպ խոնարհված ձևերով (գըղեմ գը): Բարբառն ունի քառաստիճան	Ա. Ղարիբյանը 1953 թ. լույս տեսած «Հայ բարբառագիտություն» աշխատության մեջ վկայել է, որ Կարնո բարբառով խոսող հայերի թիվը 100.000-ից ավելի է, և Կարնո բարբառը պետք է համարել մեր ամենամեծ բարբառներից մեկը: Կարնո բարբառով հաղորդակցվում են նաև

					բարբառներից մեկն էր: Այն, ինչպես վկայում է Հ. Աճառյանը, տարածվում էր մինչև հսկում, երգնկա, Գյումուշխան: 19-րդ դարի ռուս-թուրքական պատերազմների իտականքով հայ գաղթականությունը Կարևո բարբառը հասցնում է մինչև Երևան և Թիֆլիս, և այդպիսով 20-րդ դարի սկզբներին Կովկասի չորս ջաղացների՝ Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Մխալացիայի և Մխալցիայի ողջ հայությունը խոսում էր Կարինի հայության նույն բարբառով: Կարևո բարբառը գործառում էր նաև Բասենում, Նարմանում, խորջուրում և Բաբերդի գյուղերում: Ներկայում Կարևո բարբառը հայերենի առավել մեծ տարածում ունեցող բարբառներից է:	բաղաձայնական համակարգ՝ ծայնեղ (բ, գ, դ, ծ, ջ), շնչեղ ծայնեղ (բ՛, գ՛, դ՛, ծ՛, ջ՛), խուլ (պ, կ, տ, ծ, ճ), շնչեղ խուլ (փ, ջ, թ, ց, չ) բաղաձայնական շարքերով: Հստ բազմահատկանիշ դասակարգման՝ Կարևո բարբառն ընդգրկված է արևմտյան խմբակցության Փոքր Ասիայի կամ արևմտյան բարբառախմբում՝ Սեբաստիայի, Մարզվան-Ամասիայի, Ղրիմ-Նոր-Նախիջևանի, Կյուրինի, Մալաթիայի, Կեսարիայի, խարբերդ-Երզնկայի, Ասլանբեկի, Ակնի, Արաբկիրի բարբառների և Շապին-Գարահիսարի, Եվդոկիայի, Պոլսի, Միլիիհիսարի, Սյուրդոի միջբարբառների հետ: Կարևո բարբառի ձայնավորները ինիսյաներենյանի համեմատությամբ գրեթե նույնությամբ պահպանված են: Բարբառը զանազանում է է- ե, և- ո- ո հնչյունները (ըստ Հ. Աճառյանի՝ երկբարբառային հնչյունները հանդես են գալիս միայն գյուղական խոսքում), ըմպանացած ձայնավորներ իսանդիպում են միայն փոխառյալ բառերում: Բաղաձայնական համակարգում բարբառը բնութագրվում է n-ից առաջ բառասկզբի h>ֆ անցմամբ (դարձյալ միայն գյուղական խոսքում): Կարևո բարբառը ունի հպական և հապշփական շնչեղ ձայնեղներ, ինչպես նաև ծայնեղ h՝ հնչյուն: Կը ճյուղի թղթը բարբառների պես Կարևո բարբառում ևս առկա է միջնավանկի ա-ի անկում: Բարբառի քաղաքային ու գյուղական դրսևորումները տարբերվում են նաև այ երկբարբառի պատմական զարգացմամբ. Քըք. Այ>ա, գյուղ. Այ>է: Հ. Աճառյանը կարծում է, որ Կարևո բարբառի շեշտը իր յուրահատուկ առոգանությամբ առանձնանում է Նրանով, որ մյուս բարբառների համեմատ ավելի բարձր է: Քերականական առումով Կարևո բարբառը Կը ճյուղի մյուս բարբառներից տարբերվում է Նրանով, որ Ում ճյուղի բարբառների պես հայցականում տարբերակում է անձի և իրի առումները: Մնորոշ իրող սովորաբար հետադաս է: Հոգևակիի կազմության մեջ երբեմն դրսևորվում է եստան մասնիկը, որին կարող է կցվել նաև ներ մասնիկը (բ՛աղնետոըներ): Բարբառը ներգոյական հոլով չունի, սովորական է բացառական հոլովի են վերջավորությունը: Սահմանականի ներկա և անկատար ժամանակներում կը մասնիկը դրվում է բայից հետո, բայց ձայնավորով սկսվող բայերը սկզբից նույնպես ստանում են կ (կենեմ կը):	Կրաստանի Մխալցիայի, Մխալացիայի, Բոգդանովկայի, Շալկայի հայաբնակ շրջաններում: Հ. Աճառյանն իբրև բարբառի իրմական կենտրոններ նշել է Կարինը, ապա նաև՝ Կարսը, Ալեքսանդրապոլը (ներկայիս Գյումրին), Մխալացիալը և Մխալցիան: Գ. Ջահուկյանը բազմահատկանիշ դասակարգման իր աղյուսակներում Կարևո բարբառը ներկայացրել է ըստ Կարին, Լենինական (Գյումրի), Բաբերդ, ինդածոր բնակավայրերի: Սկսած 19-րդ դարից՝ Կարևո բարբառով գրվել են բազում հոդվածներ, գրքեր, պիեսներ, գրի են առնվել հեքիաթներ, բանահյուսական այլ նյութեր: Լինելով հանրապետության երկրորդ քաղաքի բնակչության ինքնուրույն միջոցը՝ Կարևո բարբառի Գյումրու խոսվածքը Շիրակի տարածաշրջանում ընկալվում է իբրև քաղաքային լեզու, ունի ընդհանուր գործածություն և իր ազդեցությունն է թողնում բարբառի այլ խոսվածքների, նաև Մշո բարբառի՝ մարզում գործածվող տարբերակների վրա: Այդ հանգամանքը նպաստել է խառը տիպի խոսվածքների առաջացմանը: Այսօր էլ բարբառը լայն տարածում ու գործածություն ունի, պահպանում է իր հարուստ բառապաշարը, յուրահատուկ արտահայտչաձևերն ու դարձվածքները, քերականական յուրահատկությունները: Այդ իրողությանը նպաստում են նաև շիրակցիների յուրօրինակ խառնվածքը, սրամտությունը, ստեղծագործ Էությունը, ավանդապահությունը: Կարևո բարբառը հայոց լեզվի կենդանի ու բնական դրսևորում է, որ յուրօրինակ կերպով պահպանել է հայոց լեզվի զարգացման նախորդ շրջանների բառապաշարային ու քերականական շատ իրողություններ:
57.	Ստեռ. Անկողնու ծայքի սրբազնացումը Հայաստանի եզդիների մշակույթում	Ժողովրդական հավատալիք	Տարբը տարածված է ՀՀ Շիրակի մարզի Անի համայնքի եզդի բնակչության շրջանում:	Տարբի կրողները ՀՀ Շիրակի մարզի Անի համայնքի եզդի բնակիչներն են:	Ստեռը եզդիական կրոնի սրբություններից մեկն է: Եզդիները ստեռ են անվանում իրար վրա դարձված անկողիները՝ ծալքը, որը նախատեսված չէ ամենօրյա օգտագործման համար: Որպես կանոն, պարտադիր կերպով ստեռ պետք է լինի և՛ հոգևորական, և՛ աշխարհիկ եզդիների տներում (եզդիների համայնքը բաժանվում է երեք խմբի՝ շեյխեր, փիրեր, մրիդներ: Շեյխերն ու փիրերը հոգևորականներ են, մրիդները՝ աշխարհիկ): Տանը ստեռ ունենալու սովորույթը տարածված է միայն Կովկասի եզդիների շրջանում (Հայաստանում և Կրաստանում), ինչպես նաև Հայաստանից ու Կրաստանից Ռուսաստան արտագաղթած եզդիների ընտանիքներում: Այս իմաստանքն ամենևին խոչընդոտ չի հանդիսացել, որ ստեռը ընկալվի որպես եզդիների կրոնի կարևորագույն	Անկողնու հավաքված դարսը եզդիների համար պաշտամունքի սուրբ վայր է համարվում, այն մաքրություն և անձեռնմխելիություն է խորհրդանշում: Երեկոյան բացվում է ծածկոցի մի ծայրը, առավոտյան փակվում և իարդարվում որպես ամուսնական կյանքի խորհրդավորությունը ապահովող խորհրդանշ: Եզդիները ստեռն անվանում են նաև խողան (տեղ, տիրակալ): Եզդիական բանահյուսության մեջ ստեռը համարվել է եզդիական սրբերից մեկի՝ Պիրա Ստեռի «կացարան», որին պատկերացրել են ծեր կնոջ տեսքով: Եզդիները ստեռ սրբությանը վերաբերվում են պատկառմանով, խոնարհվում են դրա առջև: Ամեն երեկո ընտանիքի ավագները մի կողմ են տանում ստեռի ծածկոցը, իսկ առավոտյան նորից փակում. Հավատում են, որ Պիրա Ստեռը գիշերը դուրս է գալիս ստեռի միջից և հսկում ընտանիքի անդամների անորորը: Ստեռի հետ կապված որոշ ծեսեր արդեն	Մեր օրերում ստեռ կոչված անկողնու ծալքը նույնպես կարևորվում է: Այն համարվում է ընտանիքի միասնության, կարողության խորհրդանշ: Հետաքրքրական է, որ եզդիների կրոնական ընկալումներում ծալքը սրբազանացվել է և սկսել է կապվել ընտանիքի պահպանության հրեշտակ և սուրբ Պիրա Ստեռի հետ: Ներկայում բազմաթիվ եզդիների տներում ստեռը պահպանվում է որպես սրբություն, ընտանիքի անդամները չեն օգտագործում ստեռի անկողինը, բայց եթե իյուրը գիշերում է եզդիի տանը, ապա նրա համար անկողին են հանում ստեռի միջից: Առ այսօր պահպանվել է այն սովորույթը, երբ հարսանիքի օրը հարսն ու փեսան խոնարհվում, համբուրում են ստեռը: Որոշ եզդի շեյխերի ու փիրերի տներում պահվում են սերնդներունը փոխանցվող սուրբ առարկաներ կամ

					խորհրդակնիշներից մեկը:	մոռացության են մատնվել: Օրինակ՝ երբ մանկահասակ երեխաների կաթնաստամն ընկել է, այն նետել են ստեռի վրայով և խնդրել, որ ընկած ատամի տեղում առողջ ատամ աճի: Երբ մարդ է մահացել, նորից դասավորել են ստեռը: Մահացածի մարմինը դրվել է այն սենյակում, որտեղ ստեռն էր, և սգո ծեսն անցկացվել է այդ սենյակում: Այս սովորույթը ժամանակակից եզդիների շրջանում նույնպես մոռացության է մատնվել: Հիմա պարտադիր չի համարվում մահացածի մարմինը ստեռի առջև դնելը:	կաշտամունքի առարկաներ: Դրանք փաթաթում են կտորով և պահում ստեռի մեջ կամ դնում են ստեռի վրա: Ժողովուրդը ինգլեզերականների նման տները կոչում է զհարատ կամ օջախ: Հնգլեզերականները ժամանակ առ ժամանակ (տոն օրերին, տոներից առաջ կամ հատուկ հյուրեր ունենալու պարագայում) բաց են անում իրենց տներում պահվող սրբությունները, իսկ այցելուները խոնարհվում են ստեռի և բացված սրբության առջև և նվիրատվություն կատարում: Հատկանշական է, որ, եթե նույնիսկ որոշ աշխարհիկ եզդիներ՝ մրիդներ, դադարում են իրենց տանը ստեռ ունենալու սովորույթին հետևել, ապա սերնդեսերունդ փոխանցվող սրբություններ ունեցող շելխերի ու փիրերի շրջանում ստեռը, միևնույն է, շարունակում է մնալ կենսունի ու կենսունակ:
58.	Շիրակի երգիծական բանահյուսությունը	Ժողովրդական բանահյուսություն	Տարրը տարածված է ՀՀ Շիրակի մարզի համայնքներում, հատկապես Գյումրի քաղաքում:	Տարրի կրողները ՀՀ Շիրակի մարզի համայնքներն են, հատկապես քաղաքի բնակչությունը:	Գյումրիում 19-րդ դարի վերջից գրառված երգիծական պատմություններն ու սրահոսությունները մեծ տարածում են գտել՝ դառնալով Գյումրի քաղաքի բնութագրականներից: Հումորի, ծիծաղահարույց պատմությունների ու մանրապատումների (ըստ գյումրեցիների՝ «մազալու պատմությունների») ծագումնաբանությունը բացատրվում է և՛ տեղացիների անսահման կենսասփրոթյամբ, և՛ այն իրողությամբ, որ այս քաղաք էին գալիս թե՛ հայկական, թե՛ մերձավորարևելյան բնակավայրերից առևտրականներ ու միջնորդներ, որոնք բերում էին իրենց տեղավայրերի մանրապատումները, զվարթախառը պատմությունները և պատմում, հատկապես երբ ասպարեզ էին մտնում նաև տեղացի կատակաբաններն ու հետաքրքրական մրցույթ տեղակերպում: Հաճախ այդ պատմությունները ներկայացվում էին որպես ժողովրդական թատերախաղեր, հանդես էին գալիս պատմող կատակաբաններ և միանգամից ներկայացնում էին մի քանի «գործող անձանց»: Անեկդոտներ ու մանրապատումներ պատմում էին քաղաքային այգում, բաղնիքներում, շուկաներում, անգամ եկեղեցիների բակերում: Հաճախ այդ պատմումներն ունեին իրական հիմքեր և նախատիպեր, որոնց դերերում հանդես էին գալիս տեղացիներից շատերը: Գյումրին Հայաստանի միակ քաղաքն էր, որտեղ խորհրդային իշխանության տարիներին ստեղծվեց առաջին ոչ պետական թատրոնը՝ «Հումորի տուն» անվամբ: Գյումրեցին հումորի մեջ իրեն զգում է, ինչպես իր տանը. այս իրողությունը վկայում է, որ հումորն ու երգիծանքն այստեղ հասցված են գերադաստական որոշակի Գյումրիում «Ոգնի» հանդեսի գլխավոր խմբագիր Արամայիս Սահակյանի նախաձեռնությամբ կազմակերպվել են Նպրիվմեյան հումորի երեկոներ: Շատերը քաղաքը համեմատել են բուլղարական Գոբրովոյի հետ՝ Գյումրին կոչելով Միծաղի հայաստանյան մայրաքաղաք:	Գյումրիի երգիծական բանահյուսությունն արտահայտվում է տարբեր ժանրերում՝ տեղական զրույցներ, անեկդոտներ, ժողովրդական խաղիկներ, մականուններ, առած-ասացվածքներ և այլն: Գյումրիում բանահյուսական նմուշը գերազանցապես դրսևորվում է ծեսի, սովորույթի ու ավանդույթի համատեքստում՝ պատումի տարաբնույթ ձևերով: Գյումրու երգիծական բանահյուսության նմուշների քննությամբ կարելի է հավաստել, որ ստեղծարար քաղաքն իր հոգեկերպածքի մեջ ամփոփում է վաշկերտից, Բասենից, Կարինից ու Կարսից վերաբնակեցվածների քաղաքային բանահյուսությունն ու հումորը (Ռ. Հովհաննիսյան, Շիրակի արդի երգիծական բանահյուսությունը, Գյումրի, հատոր 25, էջ 51-58): Գյումրու երգիծական բանահյուսության նմուշներում առկա են հանկարծաստեղծության տարրն ու ինքնաստեղծման տաղանդը: Գյումրին հայտնի էր կատակաբան-զվարճախոսներով՝ Դուրզ Մուկուչ (Հ. Իկիլիկյան, «Գյումրին, Դուրզ Մուկուչը և երգիծական մանրապատումներ», Երևան, 1989 թ.), Միսրոկ Ալեք, Զոփուռ Մուրեմ, Ջոդեր Խաչիկ, Կուժիկ և այլք: Կատակաբանները կարծես «կյանքի գծերը» փորձում են իրենց պատումների կամ նարատիվների մեջ, որտեղ հերոսները դուրքան կոմիզմից հասնում են արարքի, վարմունքի, խորաբերությունների կոմիզմի: Ըստ Եղեթյան՝ մականունները (Մնարծան հարուստենք, Պատռած մանեթենք, Էշ Մանուկենք, Տկլոզենք, Բոքիկենք, Զյալ Դավիթենք, Ազենտ Վաղարշակ, Բաթում Մարտիրոս և այլն) և տեղական զրույցները քաղաքի կենդանի մատյաններն են՝ հումորով խտացված: Հորինումի տարերքով բռնկված գյումրեցիները նույն զրույցն ու անեկդոտը ամեն անգամ կարող են պատմել նոր տարբերակով, այդպես ժողովրդական բանահյուսության կարևոր հատկանիշներից մեկը՝ ստեղծագործական հարցստացումը, դարձնելով շարունակական: Զափազանցություններն ու խոսքի ուռճացումը, ինքն իր շուրջ անեկդոտային միջավայր ու զրույց հյուսելը մտում են գյումրեցու նախասիրությունը: Նա խոսքն այնպես է կառուցում, որ տեքստը նույնիսկ իր համար անսպասելի է: Փոքր սյուժեի մեջ անգամ գտնում է զարմանալի աննշան իրողությունները՝ դարձնելով «մազալու բան»: Գյումրեցու հանկարծաստեղծ տեքստերում շարունակ	Հումորով հագեցած գյումրեցու կենսակիսիղ ոգին իիմնականում դրսևորվում է բանավոր խոսքի մշակույթում: Այսօր էլ հումորն ու երգիծանքը մշակութային կենսունակ բարդողիչներ են, որոնցում արտահայտվում են գյումրեցիների աշխարհընկալման (ավատետությունն ու կենսափիլիսոփայությունը: Զվարթախոսությունը ստեղծում է նաև լեզվական համաթեք, որը կրում, պահում և պահպանում է նոր սերունդը: Գյումրիի հումորի կենսունակության վկայություն է «Կատակում են գյումրեցիները» շաբաթաթերթի լույսընծայումը (2017 թ.): Անեկդոտներից զատ՝ այս երգիծաթերթում իրապարակվում են հեղինակային ծաղրանկարներ ու զվարճալի պատմություններ: Ուշագրավ է, որ վերջին ժամանակներում անեկդոտներն ու զվարճալի պատմությունները, այն էլ եռալեզու, հայտնվել են նաև Գյումրի քաղաքի Կարդասանց հրապարակին կից գտնվող շենքերից մեկի պատերին, իսկ 2022 թ. Գյումրիում բացվեց նաև երգիծանքի և հումորի թանգարան, որի շուրջ 3 հազար նմուշների շարքում տեղ են գտել ոչ միայն հումորային թերթեր ու երգիծանկարներ, այլև Գյումրվա հայտնի կատակաբանների կերպարների տիկնիկներն ու արձանիկները: Գյումրեցիների սրամիտ խոսքերով ցուցանակներն ու զրույցությունները, հատկապես քաղաքի պատմամշար-տարապետական հատվածում գտնվող շենքերի ու շինությունների վրա, վկայում են բնակչության կողորդության մտածողության մասին: Այս իրողությունը խթանում է զբոսաշրջիկների հետաքրքրությունը քաղաքի հանդեպ, որը բերում է նաև տնտեսական աշխուժացման: Հումորն ու երգիծանքն ունեն խոսարական մեծ ինչեղություն, չեն սահմանափակվում տեղական միջավայրով և ունեն համահայկական նշանակություն: Գյումրեցու խամար հումորը ոչ միայն ինքնարտահայտման միջոց է, այլև ճանաչման: Գյումրեցիների սրամիտ խոսքերն ունեն իրենց բնավայրային բնավորությունը, տիպը, անգամ կարողման մեթոդաբանությունը: Եթե հայկական շատ բնակավայրերում անեկդոտի

					բացահայտվում են նրա մտքի տարածությունն ու զգացողությունները: Հումոր անողը հաճախ դրսևորում է աշխարհը բարեփոխելու միտում: Գյումրեցին ոչ թե խոսում է հումորի մասին, այլ ապրում է հումորը՝ որպես գոյաբանական վիճակի արտահայտություն: Նրա հումորը հաճախ այլախոսիկ է, զարդուսագրված, երբեմն էլ գրոտեսկային և ինքնառնչացնող կամ կենսունակություն հաղորդող: Այսպես՝ երկրաշարժից հետո ստեղծված տեքստերը սոցիալական բողոք էին, վիշտը զարդուսագրելու հնարանը («Ժաշկից առաջ տունն էինք մնացել, ժաշկից հետո դուրսը մնացինք»): Փյատակների տակ մնացած մարդիկ անգամ հումորով էին վերաբերվում ստեղծված եքստրեմալ իրավիճակին: Լացող քաղաքը բարձրացավ ինքն իրենից և ծիծաղով հաղթեց մեծ փորձությանը՝ միևնույն իսկ մեծ վշտի ու կորստի մեջ չկորցնելով կենսասիրությունը:	Խառանցքում ծիծաղելի ինտրիգն է առաջնայինը, ապա Գյումրու աննկղոտներում «հերոսների» բնավորությունն ու վարքագիծն է տանում սյուժեի զարգացմանը: Այս տարրը կենսունակ է, քանի որ կիրառական է ստեղծարար Գյումրիի մշակութային կյանքի տարբեր ոլորտներում, ուր ավանդաբար անց են կացվում մշակութային տարբեր միջոցառումներ՝ «Քաղաքի օր», փառատոներ ու տոներ, որոնց ընթացքում կատակերգակ դերասանների մասնակցությամբ տեղի են ունենում հանապարաստից զվարճախոսության մրցույթներ, զվարճալի փոքր պատումներով թատերախաղեր, հումորային բացօթյա ներկայացումներ, ստվերների թատրոն, թաղից թաղ շրջիկ ներկայացումներ:	
59.	Գյումրիի ոսկերչության և արծաթագործության ավանդույթը	Ավանդական արհեստ, դեկորատիվ-կիրառական արվեստ	Տարրը տարածված է ՀՀ Շիրակի մարզի Գյումրի համայնքում:	Տարրի կրողները ՀՀ Շիրակի մարզի Գյումրի համայնքի ոսկերիչ-արծաթագործներն են:	Կաղ բրոնզի դարաշրջանից սկսած Հայկական լեռնաշխարհում ձևավորվում է տեղական ոսկերչություն, դեկորատիվ-կիրառական արվեստի առանձին ինքնատիպ ճյուղ, որի բոլոր սկզբունքները հետագա դարերում հարստացել ու պահպանվել են՝ դառնալով հայկական ոսկերիչ-արծաթագործական արվեստի հիմքը: Արհեստի ավանդույթները պահպանվեցին և հասան մինչև մեր օրերը՝ շնորհիվ ժառանգականության ապահովման: Գյումրիի ոսկերիչ-արծաթագործությունը սերում է Կարինի ոսկերչական դպրոցի ավանդույթներից: 19-րդ դարի 30-ական թթ. Գյումրի բնակավայրի տեղում հիմնված Ալեքսանդրապոլ քաղաքում հաստատվեցին կարնեցի և կարսեցի բազմաթիվ անվանի ոսկերիչ-արծաթագործներ: Արդեն 1800-ականների երկրորդ կեսին քաղաքում հաշվվում էին մի քանի տասնյակ ոսկերիչ-արծաթագործ վարպետներ, որոնք կազմում էին ճյուղային համաքաղաքում, հաշվառված էին Թիֆլիսի Հարգանշային գրասենյակում և ունեին սեփական դրոշմակնիք դնելու իրավունք: Ալեքսանդրապոլի ոսկերիչ-արծաթագործների արհեստանոցները առանձին շարքեր էին կազմում, իսկ նշանավոր վարպետներից մի քանիսը վարձակալել էին արհեստանոց-վաճառատներ քաղաքի կենտրոնական փողոցներում գտնվող շահութաբեր տների առաջին հարկերում: Ալեքսպոլի վարպետների աշխատանքները ներկայացվում էին ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև միջազգային ցուցահանդեսներում: Ոսկերիչ-արծաթագործ Մարտիրոս Տարախյանի պատրաստած արծաթյա իրերը ոսկե մեղալի են արժանացել Փարիզի համաշխարհային ցուցահանդեսում: Ալեքսպոլի վարպետ Համազասպ Ամիրջանյանի պատրաստած արծաթե միակտոր շշի մասին հիացմունքով է խոսվել այդ օրերին («Մուրճ» ամսագիր, Թիֆլիս, 1901 թ.): Ալեքսանդրապոլի	Ալեքսանդրապոլում ոսկերչության ու արծաթագործության հետ կապված և հարակից արհեստները լայն տարածում ունեին և բաժանվում էին նեղ մասնագիտացված ճյուղերի, որոնք հայտնի էին օտարալեզու հետկյալ անվանումներով. Ղույունջի-ոսկերիչ, զարգար-արծաթագործ, դարաղույունջի-հասարակ մետաղներից զարդ պատրաստող և քավահիրջի-ակնագործ: Նեղ մասնագիտացումները կապված են օգտագործվող մետաղի կամ պատրաստված իրերի տեսակի հետ: Արծաթյա կենցաղային սպասքի՝ ափսեների, գդալների, ըմպանակների, բաժակակալների, անձեռոցիկի ամանների առկայությունը Ալեքսանդրապոլի արհեստավորական և առևտրական բնակչության բարձր դիրքի և բարեկեցության ցուցիչ էին հանդիսանում: Միևնույն ժամանակ ոսկերչական զարդերի (ապարանջաններ, մանյակներ, ըունքակախիկներ, մատանիներ, գոտիներ և այլն) բազմազանությամբ էր պայմանավորված նաև ալեքսպոլի կնոջ տարագի շքեղությունն ու գրավչությունը: Ալեքսանդրապոլի արծաթագործության ինքնօրինակ նմուշ են տղամարդու և կնոջ գոտիները, ինչպես նաև արծաթե և ոսկե ապարանջանները, որոնք էապես տարբերվում են հայկական մյուս ոսկերչական դպրոցների նմանատիպ զարդերից: Տղամարդու թամբածև ճարմանդով գոտին ներկայացնում էր Կարսի, իսկ կնոջ թեքքաշ- հատիկանախշով զարդարված գոտին Կարինի արծաթագործական ավանդույթը: Ալեքսանդրապոլի ոսկերիչ-արծաթագործներն օգտագործում էին հայտնի տեխնիկատեխնոլոգիական եղանակները՝ մոմե և կավե կաղապարներում ձուլում, դրվագում, կռում- կոփում, դրոշմում, թիթեղի զանվածքի ստացում, թեքքաշ- հատիկանախշում, նախշազանցավորում (ֆիլիգրան), զուգաթելի նստեցում, թելերով հյուսում, հատիկներով զարդարում, փորագրում, ընդելուզում, ոսկեցրում, սևադապատում, ոսկեզույն կամ արծաթագույն համաձուլվածքների ստացում: Ոսկյա և արծաթե զարդեր կրելու կարևոր մշակութային բաղադրիչ էին քաղաքի բնակչության առունին և տոնական կենցաղում: Արծաթից և հատկապես բարձր խորհի ոսկուց պատրաստված ապարանջանները (բիլագուկ) կնոջ զարդահամալիրի պարտադիր մաս էին կազմում,	Խորհրդային տարիներին մասնավոր գործունեության սահմանափակման և թանկարժեք մետաղների շրջանառության ու կիրառության արգելքի պայմաններում շատ ոսկերիչ-արծաթագործներ ստիպված էին հարմարվել նոր պայմաններին: Հայտնի վարպետների մի մասը անցան իրենց մասնագիտությանը մոտ այլ աշխատանքի (օր. Զթի Նախշերի փորագրում և ենթանակալի Տեքստիլ կոմբինատում) կամ էլ դարձան քաղաքի կենցաղապարական իմամկարգում ոսկյա և արծաթե իրերի վերանորոգողներ: Գյումրիում արհեստը նոր վերելք ապրեց հետխորհրդային շրջանում և, կապված քաղաքային ինքնության զարթոնքի հետ, հետ վերադարձավ իր ավանդական արմատներին: Ոսկերիչ- արծաթագործությունը միշտ ունեցել և այժմ էլ ունի կարևոր տնտեսական նշանակություն, քանի որ արհեստի կրողների համար այն հիմնական եկամտի աղբյուր է: Այսօր էլ քաղաքի բնակչության մեջ պահպանվել է ոսկյա և արծաթյա զարդերի նկատմամբ հատուկ վերաբերմունքը: Դրանով պայմանավորված՝ առաջ եկավ ավանդական («գումրվա») զարդերի, ի մասնավորի գոտիների, ապարանջանների և վզնոցների նկատմամբ պահանջարկը: Հասանելիության է, որ այժմ քաղաքում գործող բազմաթիվ ոսկերիչ-արծաթագործների մեջ աչքի են ընկնում արհեստի ժառանգական կրող վարպետները՝ Կոշտոյանները և Տարախյանները: Ալեքսպոլի հայտնի ոսկերիչ-արծաթագործների հինգերորդ սերնդի ներկայացուցիչ Տոյակ Կոշտոյանն իր որդու հետ ստեղծել է «Կոշտոյան ջեուրի» ապրանքանիշը և իր պատրաստած զարդերը ներկայացնում է տարբեր իանրապեստական ու միջազգային փառատոներում և ցուցահանդես-վաճառքներում:

					խոսերիչ-արծաթագործ հայտնի ընտանիքներն էին՝ Տարախչանները, Կոշտոյանները, Չարգադյանները, Ղույսմչյանները, Աղաբաբյանները, Հակոբյանները, Ամիրջանյանները, Իզմիրյանները և այլք:	որը միաժամանակ հանդիսանում էր ընտանիքի և ամուսնու սոցիալական դիրքի ցուցիչ: Ոսկյա և արծաթե զարդերի կրումը ուներ նաև հասարակական նշանակություն, դա է պատճառը, որ սրանց բացակայության պարագայում Ալեքսանդրապոլ-Լենինականում ընդունված էր ազգականներից կամ մոտ հարևաններից ժամանակավոր վերցընել ապարանջան, շրթա-վզնոց կամ թանկարժեք քարերով մատանի և դրանցով զարդարված մասնակցել հարսանիքի կամ	
60.	Դիլիջանի փայտի փորագրության ավանդույթը և կիրառումը	Ավանդական արհեստ	Տարրը տարածված է ՀՀ Տավուշի մարզի Դիլիջան քաղաքում:	Տարրի կրողները ՀՀ Տավուշի մարզի Դիլիջան քաղաքի փայտագործ վարպետներն են:	Փայտի գեղարվեստական փորագրությունը հայոց մեջ հնուց տարածված արհեստ-արվեստներից է: Նյութի մատչելիությունը, մշակման հեշտությունը, կենցաղում փայտին հատկացված կարևորագույն դերը ինարավորություններ են ստեղծել փայտի գեղարվեստական փորագրման բազմակողմանի զարգանալուն: Փայտի գեղարվեստական փորագրության ամենավաղ օրինակները Դվինի, Արուսի (5 դ.), Մևանի Սուրբ Առաքելոց վանքի խոյաններներն են (7-8 դդ.), Մշո Առաքելոց վանքի դուռը (12 դ.): Ամսից հայտնաբերված գրական է (12 դ.): Կենցաղային իրերը պահպանվել են շատ ավելի ուշ շրջանից՝ 18 -րդ դարից: Պահպանված փայտե իրերը դարեր շարունակ ձևավորվել ու փորագրվել են ինչպես վարպետ փորագրիչների, այնպես էլ հյուանների կողմից: Փայտի փորագրությունը մեծ թափ ստացավ ու զարգացավ 20- րդ դարի կեսերից և կատարելագործվեց «Հովհաննես Շարանբեյանի անվան ժողովրդական արվեստների թանգարան» ՊՈԱԿ-ի ու դրա մասնաճյուղ Դիլիջանի ժողովրդական արվեստի և «Փայտարվեստի թանգարան» ՊՈԱԿ-ի հիմնադրումով, որոնք իրենց շուրջը հավաքեցին երկրում գործող փայտագործ վարպետներին: Փայտարվեստի թանգարանը դարձավ այն կենտրոնը, որտեղ փայտի փորագրություն սովորողներից շատերը դառնում էին հմուտ վարպետներ, որոնց աշխատանքներն այսօր ցուցադրվում են: Թանգարանի այս աշխատանքի արդյունքում այսօր էլ գործում են մեծ թվով վարպետներ ինչպես ողջ Հայաստանում, այնպես էլ Դիլիջան քաղաքում:	Հայ փորագործների նախնական կենցաղում փորագրությամբ զարդանախշվել են բնակարանի տարբեր մասերը՝ սյուներ, խոյաններ, կահ- կարասու տեսակները՝ ամբար, թախտ, սնդուկ, գլալնոց, գլալ- շերեփ, օրորոց, գուլպայի կաղապար, պահպանակ- դարձողան, գաթանախշ, հետագայում նաև պահարաններ, մահճակալներ և այլն: Փայտի գեղարվեստական փորագրումը հայոց մեջ կատարվել է մի քանի եղանակով՝ բարձրաքանդակ, հարթաքանդակ, ցածրաքանդակ, կոնտուրային, փորվածքային, միջնորմային և այլն: Ավանդական զարդանախշերը երկրաչափական, կենդանական ու բուսական են, որոնք հաճախ լրացնում են իրար: Խորհրդային տարիներին փոխվում է փայտի փորագրության ավանդական նպատակագրումը, ստեղծվում են թեմատիկ, դիմանկարչական գործեր, բնանկարներ և զուտ դեկորատիվ բարձրարվեստ իրեր՝ մանրանկարչության, հայկական ճարտարապետական դեկորների նախշերով: Մերօրյա փայտագործ վարպետները կիրառում են փայտամշակման տարբեր ու նոր տեխնիկաներ: Դիլիջանյան փայտագործ վարպետների մեջ կարելի է առանձնացնել մի քանի խումբ. 1. Փայտագործներ, որոնց արտադրանքի հիմնական նմուշները մեծ մասամբ հիմնված են ծառերի արմատների, կոճղերի մշակման վրա, 2. Փայտի ինկրուստացիայի տեխնիկայով աշխատողներ, 3. Նորագույն տեխնոլոգիաներ օգտագործող փայտագործներ, 4. Ձեռքի կամ հաստոցային մշակմամբ կամ լազերով աշխատողներ, 5. Ձեռքի ավանդական գործիքներով և ավանդական տեխնիկաներով աշխատող փայտագործներ:	Դիլիջանում փայտամշակության ավանդույթների առկայության ամենատեսանելի վկայությունը ճաղաշարերով պատշգամբներն են, որոնք 19-րդ դարից քաղաքային տների անբաժանելի տարրեր են եղել: Պահպանված փայտե կենցաղային իրերը և դրանք շարունակ փորագրվել են ինչպես ատաղձագործների ու հյուանների, նույնպես և այդ բնագավառին չառնչվող մարդկանց կողմից: Ուշխորհրդային տարիներին, Դիլիջանի ժողովրդական արվեստի թանգարանի բացվելուց հետո, փայտի գեղարվեստական փորագրությունը նոր վերելք է ապրում: Այդ տարիների վարպետները Մամիկոն Ղուկասի, Գառնիկ Ալիխանյանի, Ռևիկ Հովսեփյանի, Ռազմիկ Մահմալյանի և Նրանց գործը շարունակող վարպետ Գրիշա Հովսեփյանի յուրահատուկ աշխատանքները հիացմունք էին պատճառում իրենց կատարելությամբ և ուրույն ծեռագրով: Մշտական ցուցադրությունների և ցուցահանդեսների միջոցով արվեստի այս ճյուղը դարձավ էլ ավելի սիրելի և նախընտրելի: 20-րդ դարի վերջին և 21-րդ դարի սկզբներին ժամանակակից տեխնոլոգիաների ներդրման, փայտին փոխարինող ավելի մատչելի նյութերի առկայության, որակյալ փայտի խիստ թանկացման պատճառով սկսեց նվազել անհատ վարպետների կողմից պատրաստվող փայտե իրերի պահանջարկը, որը բնականաբար պատճառ դարձավ փայտի գեղարվեստական մշակման հմտությունների կիրառման վրանգվածությանը: Վերջին տասնամյակներում, երբ Դիլիջանը կարևոր նշանակություն ձեռք բերեց զբոսաշրջության ոլորտում, նորից մեծացավ հետաքրքրությունը ավանդական արհեստների, այդ թվում՝ նաև փայտի գեղարվեստական փորագրության նկատմամբ: Փայտի գեղարվեստական փորագրությունը մեր օրերում բոլորովին նոր իմաստավորում է ստացել՝ ձեռք բերելով զուտ դեկորատիվ բնույթ: Փայտե դեկորատիվ իրերի մեծ պահանջարկը իուշանվերային շուկայում նպաստեց նոր վարպետների ի հայտ գալուն, որոնք պատրաստում են ինչպես ավանդական դադղաններ, աղամաններ, գաթանախշներ, գլալ- շերեփներ, զարդատուփեր, այնպես էլ տարբեր չափերի (ամենափոքրից մինչև մեծածավալ պանոներ) բարձրարվեստ թեմատիկ ստեղծագործություններ:
61.	Միսիանի և Գորիսի խեցեգործության ավանդույթը և կիրառությունը	Ավանդական արհեստ	Տարրը տարածված է ՀՀ Սյունիքի մարզի Միսիան և Գորիս քաղաքներում:	Տարրի կրողները ՀՀ Սյունիքի մարզի Միսիան և Գորիս քաղաքների խեցեգործ վարպետներն են:	խեցեգործությունը ինագույն արհեստ է, որը վաղնջական ժամանակներից տարածված էր Հայաստանում, այդ թվում նաև Սյունիքում: Հայ հին	Մշակված կավից ամանեղեն պատրաստելու տարբեր եղանակներ կային: Դրանցից առաջինը և հնագույնը՝ ամանեղենը պարզապես ձեռքով պատրաստելն էր: Ձեռքով կամ «նստած»	Հնագույն ժամանակներից սկսած՝ խեցեղենը կիրառվել է տնտեսության ու կենցաղի տարբեր բնագավառներում՝ մթերքների մշակման, ամբարման, պահպանման ու օգտագործման համար:

					գրականության մեջ արհեստը հայտնի էր մի քանի անուններով՝ կավագործություն, խեցեգործություն, բրուտություն: Հայաստանում հայտնաբերված ամենահին խեցեգործական իրերը վերագրվում են մ.թ.ա. 8-րդ հազարամյակին: Մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակի սկիզբը հատկանշվում է իբրև «խեցեգործական Նեոլիթի» դարաշրջան, երբ հայտնի էր թրծումը և ամանների կոպիտ զարդանախշումը: Մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում երևան է գալիս գունազարդ խեցեղեն, որի դերն այնքան մեծ է եղել միջին բրոնզե դարում (մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի առաջին կես), որ այդ ժամանակահատվածն անվանել են «գունազարդ խեցու» դարաշրջան: Հայաստանում խեցեգործության հնագույն ծագման մասին վկայում են ոչ միայն հնագիտական, այլև ազգագրական նյութերը, քանի որ նրա համեմատաբար փոքր տարածքում կարելի է տեսնել կավի մշակման տեխնոլոգիայի բոլոր փուլերը՝ սկսած ամենաարհայիկից (հյուսածո հիմքի ծեփում) մինչև բարձր զարգացած հաստոցային տեխնիկան: Սա թույլ է տալիս ասել, որ Հայաստանում խեցեգործությունը ինքնուրույն զարգացում է ունեցել: Ինչպես ողջ Հայաստանում, Այունիքում ևս կավի մշակումը հայտնի է վաղնջական ժամանակներից: 19-րդ դ. վերջերից 20-րդ դ. կեսերը, անցնելով խեցեգործության տեխնիկական զարգացման բոլոր փուլերը, այն պահպանվել էր տնայնագործության և արհեստի ձևով: Գյուղական բնակավայրերում ձեռածեփ խեցեգործությամբ զբաղվում էին կանայք. Այս ձևը տարածված էր առավելապես Միսիանում: Ողջի դուրգի վրա աշխատում էին տղամարդ բրուտները և՛ գյուղերում և՛ քաղաքներում: Որպես արհեստ այն զարգացած էր Գորիս քաղաքում: 1885 թ. Գորիսում գործում էին 9 բրուտ (2եխնսկի Ս., Դետական գյուղացիների տնտեսական կյանքի ուսումնասիրություն Ելիսավետպոլի Նահանգի Չանգեզուր գավառում, Թիֆլիս, 1886 թ., էջ. 103-104, ռուսերեն): Նրանք աշխատում էին քարայրների մեջ, որոնցից ոչ հեռու, հողի մեջ շինված էր Նրանց թոծարանը (փռոնը), որտեղ այրում էին ամանները (Ս. Լիսիցյան Չանգեզուրի հայերը, Երևան, 1969 թ., էջ 164): Հետգետն այս վարպետները սկսում են շինել նաև ջրմուղի խողովակներ (միլեր), որոնց պահանջարկը մեծացավ Ակների քրամբարի շինարարության ժամանակ: Միսիանի և Գորիսի խեցեգործության զարգացման ողջ ընթացքը՝ սկսած մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակից մինչև 19-րդ. դար, այդ թվում նաև ջնարակված խեցու նմուշներ, ներկայացված է Ն. Աղոնցի անվան Միսիանի պատմության թանգարանում:	բրուտությունը հայոց մեջ գոյատևել է վաղնջական ժամանակաշրջանից և հասել նույնիսկ մեր օրերը: Ավելի կատարելագործված միջոց էր բրուտի անիվը կամ դուրգը, որը որպես տեխնիկական հարմար միջոց հեշտացնում էր վարպետի աշխատանքը: Դուրգի վրա կարելի էր պատրաստել սկսած ամենափոքր անոթներից մինչև մոտ մեկ մետր բարձրությամբ անոթներ, իսկ ավելի խոշոր կարասները պատրաստվում էին ստորին մասը դուրգի վրա, իսկ վերին մասը՝ ձեռքով: Դուրգի հնագույն տեսակը համարվում է ձեռքի դուրգը, որն իրենից ներկայացնում էր կարծ տոնիի վրա ազուցված անիվ, որի վրա դրվում էր կավե պատրաստուկը, և բրուտը մի ձեռքով պտտեցնում էր այն, իսկ մյուսով՝ համապատասխան տեսքի բերում կավե պատրաստուկը: խեցեգործական արվեստի լավագույն նմուշները, սակայն, պատրաստվել էին ուղքի դուրգով, որը մի շարք առավելություններ ուներ նախորդ եղանակների նկատմամբ: Ուղքահայաց մետաղյա լիսեռի վրա ներքևից վերև ամրացվում էր երկու անիվ: Բրուտը ուղքի համաչափ շարժումով պտույտ էր հաղորդում ներքևի թափանիվին, իսկ լիսեռով վերևի անիվի վրա դրված պատրաստուկը մշակում էր՝ արդեն օգտագործելով ոչ թե մեկ ձեռքը, ինչպես ձեռքի դուրգի դեպքում, այլ երկուսը: Ուղքի դուրգի հայտնագործումը ինդոպոլիտություն առաջացրեց խեցեգործության մեջ, քանի որ ստացվող արտադրանքը առավել նուրբ և գեղարվեստորեն մշակված դարձավ: Ուղքի դուրգի շնորհիվ խեցեգործական արվեստում հայտնվեց հախճապակեգործությունը, որի ամենազարգացած տեսակը ճենապակին էր: խեցեգործական արվեստի մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն ջնարակած կավե իրերը: Ջնարակվում էին հիմնականում այն կենցաղային անոթները, որոնցում պահպանվում էր հեղուկ սննդամթերքը՝ իմամականում յուղեղենը: խեցե իրերը կարող էին ջնարակվել միայն դրսից կամ ներսից, կամ էլ երկու կողմն էլ միասին: Վերջինս հատկապես լայն կիրառվում էր հախճապակեգործության և ճենապակու արտադրության մեջ: Ջնարակը երկարացնում էր խեցե իրերի կյանքը, միևնույն ժամանակ գեղարվեստական ձևավորում էր տալիս դրանց:	Դրանով է բացատրվում խեցեղենի ձևերի ու չափերի բազմազանությունը՝ սկսած փոքրիկ աղաթաներից ու լիլկների գլխիկներից, վերջացրած հսկայական կարասներով, թոնիրներով ու մետաղածուկական հալոցներով: Դրանք խոշոր դեր էին խաղում բնակչության ոչ միայն կենցաղի, այլև արտադրության բազմաթիվ ու բազմազան պահանջները բավարարելու գործում: խեցեգործությունը տարածաշրջանում փոխանցվել է ժառանգաբար, որով զբաղվողները հայտնի էին «բրուտի տոհմ» անվանմամբ: 1960- 1980-ական թվականներին աստիճանաբար նվազել է ավանդական եղանակով պատրաստված խեցեգործական իրերի պահանջարկը, ուստի և վարպետների թիվը: Ներկայում Միսիան և Գորիս քաղաքներում գործող վարպետները պահպանում են բնորոշ խեցեգործական ավանդույթները և Նորովի ներկայացնում խեցեգործությունը: Այժմ խեցեգործությունը սկսել է դիտարկվել նաև որպես բիզնես: Դրա վառ օրինակներին է Միսիան համայնքում գործող «Միսիան կերամիք» ընկերությունը, որը ոչ միայն պահպանում է ավանդույթը և տարածում, այլև վարպետաց դասերի միջոցով ապահովում դրա փոխանցումը: Ոգեշնչված մերձակա լեռներով և հատկապես Ուղտասարի հնագույն ժայռապատկերներով՝ նկարիչ և խեցեգործ Վահագն Համբարձումյանն ու նրա արվեստագետ կինը՝ Չարա Գասպարյանը, ուսումնասիրում են հայ խեցեգործության արմատները, հնագույն տեխնոլոգիաները և դեկորատիվ արվեստի ձևերը՝ միևնույն ժամանակ ուրիշներին փոխանցելով խեցեգործության իրենց գիտելիքներն ու իմտությունները: Այժմ մեծ նշանակություն է տրվում նաև կավի բուժիչ նշանակությանը, որը կիրառվում է ներառական կրթության մեջ: Կավը իրենից ներկայացնում է բուժման արվեստի թերապիայի միջոց և դրա ներառումը հատուկ ուսուցման գործընթացում շատ դրական և օգտակար ազդեցություն է թողնում: Ավանդույթի հիմքով նոր խեցեգործական արհեստանոցների բացումը, երիտասարդների ներգրավումը նպաստում են Միսիան և Գորիս քաղաքներում բրուտագործության պահպանությանն ու երիտասարդ սերնդին փոխանցմանը:
62.	Մեղվապահության ավանդույթը Համբարակ համայնքում	Տնտեսության կազմակերպման հետ կապված հիմնություններ, բնության	Տարրը տարածված է ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Համբարակ համայնքում:	Տարրի կրողները ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի համայնքի մեղվապահներն են:	Համբարակ համայնքը գտնվում է Արեգունի և Սիլվիորի լեռնաշղթաների միջև: Ծովի մակարդակից 1700-2100 մ բարձրության	Համբարակ համայնքում մեղրաքամը սկսվում է հուլիսի վերջին տասնօրյակում և ավարտվում օգոստոսի վերջին: Մեղրաքեռքի հաջողությունը	Մեղվապահությունը Համբարակ համայնքում (նախկինում Կրասնոսելսկի շրջան) տարածված է եղել խորհրդային

		կերպերայապատկերացումներ և գիտելիքներ, կենսապահովման մշակույթ			կրա, լեռնային, մերձալպյան վերընթաց լանդշաֆտային գոտում: Տարածքի կլիման բարեխառն լեռնային է՝ զով ամառներով և ցուրտ ձմեռներով: Մեղվապահությունը, որպես ժողովրդական տնտեսության ճյուղ, Համբարակ համայնքում զարգացել է հատկապես խորհրդային ժամանակաշրջանում: Տեղի բնակիչմայական պայմանները նպաստավոր են մեղվապահության զարգացման համար: Ստացված մեղրը որակյալ է, սպառվում է ոչ միայն համայնքի, այլև խանրապետական շուկայում:	մեծապես կախված է եղանակից: Համբարակի տաք և խոնավ կլիման նպաստում է նեկտարի առատ առաջացմանը, ուր մեղուներն ավելի ակտիվ են գործում և ավելի շատ նեկտար ու ծաղկափոշի հավաքում: Համբարակի բարենպաստ կլիմայական պայմանների (լորենիների անտառներ, բազմատեսակ ծաղկող լանդշաֆտներ) շնորհիվ տարածքում մշտապես ապահովվում է մեղրաբերքի քանակը: Այդ հանգամանքով պայմանավորված՝ հարակից մարզերի մեղվապահներն իրենց մեղվանոցները ժամանակավորապես տեղափոխում են Համբարակ:	ժամանակներից և մեղվաբուծության գիտելիքներն ու իմտությունները փոխանցվում են սերնդեսերունդ: Մինչ օրս համայնքում ընտանիքներ կան, որոնք մեղվապահության ժողովրդական գիտելիքների կրողներն են: Վերջին տասնամյակում Համբարակ համայնքի 15 բնակավայրերում և Համբարակ քաղաքում մեղվապահությունը զգալի առաջընթաց է ունեցել, որը նպաստավոր է շրջակա միջավայրի պահպանության համար: Տեղական գորշ մեղում՝ որպես գյուղատնտեսական մի շարք կուլտուրաների հիմնական փոշոտող, բարձրացնում է պտղատու ծառերի, խոտաբույսերի, բանջարեղենի բերքատվությունը: Մեղվաբուծությունից ստացած մթերքը՝ համայնքի բնակիչները կիրառում են ժողովրդական բժշկության մեջ: Մեղվապահությունը նպաստում է համայնքի տնտեսական կայունությանն ու ընտանիքների բարեկեցությանը: Համայնքում մեղվապահության նկատմամբ ինտաքրըրությունը մեծ է հատկապես երիտասարդների շրջանում, որն էլ ավելի է նպաստում դրա զարգացմանն ու շարունակելիությանն ապահովմանը: Վերջին տարիներին Համբարակ համայնքի Մարտունի գյուղում օգոստոս ամսին «Մեղվաշխարհ» մեղվաբուծության զարգացման հիմնադրամի կողմից անց է կացվում «Մեղրի փառատոն», որը տարեցտարի ընդլայնում է մասնակիցների թիվը՝ ապահովելով զբաղմունքի
63.	Քաղցր շարոցի պատրաստման ավանդույթը Աշտարակում	Ժողովրդական կենսապահովման մշակույթ, ուտեստի պատրաստման ավանդույթ	Տարրը տարածված է ՀՀ Արագածոտնի մարզի Աշտարակ և հարակից համայնքներում:	Տարրի կրողները ՀՀ Արագածոտնի մարզի Աշտարակ և հարակից համայնքների տարեց ու միջին տարիքի կանայք են՝ որպես պատրաստողներ, բնակիչները՝ որպես կիրառողներ:	Շարոցը ավանդական հայկական քաղցրավենիք է, որի պատրաստման իմտությունները, տեխնիկան և մանրամասները առավել կենսունակ պահպանվել են ՀՀ Արագածոտնի մարզի Աշտարակ և հարակից համայնքներում: Դեռևս 19-րդ դարի սկզբի Աշտարակի շրջանը նկարագրող աղբյուրները նշում են շարոցի պատրաստման մասին՝ նկարագրելով, որ այն պատրաստվում էր շփոթի մեջ թաթախված ընկույզից, նաև նուշից, պիստակից, պնդուկից կամ արևածաղկի սերմերից (Բ. Ի. Դյալիցկի, Արարատյան դաշտի այգեգործության համառոտ նկարագրությունը Կովկասի տարածքների և ցեղերի նկարագրման նյութերի ժողովածու, հ. 25, Թիֆլիս, 1898 թ., (ռուսերեն), Հայկական խոհանոց, խմբ. Ա. Փիրուզյան, Երևան, 1960 թ., Ե. Շահագիզ, Աշտարակի պատմություն, Երևան, 1987 թ., Դերձ Դոռոշյան, Երևան, 1953-1963 թթ.): Աշտարակցիների կենցաղում քաղցր շարոցը միշտ կայուն դեր է ունեցել՝ Աշտարակում խաղողի մշակության բարձր ծավալների և հնագույն ավանդույթի հետ կապված և շարունակվում ու զարգանում է ներկայումս:	Շարոց պատրաստելու տվորույթը տարածված էր խաղողագործական շրջաններում, ինչպես Աշտարակ և հարակից համայնքները: Այգեկույթի վերջին փուլում հավաքված խաղողը նախատեսվում է շիրա կամ քաղցու՝ խաղողահյութ պատրաստելու համար: Այս ավանդական քացրավենիքը պատրաստում են թեյի վրա խնամքով շարված ընկույզի միջուկների շարքը նախապես պատելով խաղողահյութի (քաղցու, շիրա) և այլուրի խառնուրդից պատրաստված թանձր խյուսով՝ շփոթով, որի մեջ ավելացնում են տարբեր համեմունքներ՝ հիլ, դաղին, մեխակ, այնուհետև ընկույզի միջուկի շարանը մի քանի անգամ թաթախում տաք խյուսի մեջ և զով տեղում կախում չորանալու: Աշտարակցիները շարոցը պահում էին փշատի այլուրի մեջ՝ աշտարակյան հայտնի մառաններում: Շարոց պատրաստելու համար նախընտրում են կարմիր թաղանթով ընկույզի միջուկը, որպես ավելի համեղ ու յուղալի տեսակ: Ներկայումս ապրանքային և էսթետիկական պատկերացումներին տուրք տալու համար առավել գնահատվում է սպիտակ թաղանթով ընկույզի միջուկի գործածումը:	Շարոցը պատրաստվում էր ընտանեկան, ազգակցական հավաքույթների առիթ է դառնում: Շարոց պատրաստելու համար հավաքվում են հարևան, բարեկամ կանայք, օգնում թեյի վրա ստեղծվ շարել ընկույզի միջուկը, շփոթի պատրաստմանը: Սովորաբար, շփոթը եփում են մեծ քանակով, պղնձյա կաթսաներում, վրան առատ ընկույզ ավելացնելով՝ կիսվում հարևանների, բարեկամների հետ՝ ստանալով բարենտրթանքներ շարոցի հաջող պատրաստման համար: Ավանդաբար շարոցն ուներ սեզոնային պատրաստում և օգտագործում. պատրաստվում էր աշնանը և կիրառվում մինչև գարուն: Այն մինչև 1970-ականները պատրաստվում էր միայն սեփական սպառման համար, հիմնականում Նոր տարվա տոնի առթիվ: Աստիճանաբար այն դարձավ տարածված և մատչելի քաղցրավենիք և շարոց պատրաստելու տվորույթը տարածվեց Հայաստանի բոլոր շրջաններում, թեպետ աշտարակցիները այստեղ ևս շարունակեցին մնալ առաջատար՝ պահպանելով ավանդույթը և կիրառելով նորարարություններ՝ ինչպես միջուկի, տեսքի, գույնի առումով՝ հարմարեցնելով շուկայի պահանջարկին: Հայկական շարոցի կայուն նախընտրելի տարբերակը դարձնագույն է, որը վկայում է խաղողահյութից ստացված լինելու մասին: Այսօր արդեն շարոցն առկա է Հայաստանի բոլոր պարենային մեծ խանութներում՝ պահանջարկի կտրուկ

							բարձրագման և հանրահռչակման արդյունքում դառնալով համահայաստանյան տարածում ունեցող քաղցրավենիք: Աշտարակում և հարակից համայնքներում ձևավորվել և գործում են քաղցր շարոցի բազմաթիվ արտադրամասեր, որտեղ տեղացի կանայք կիրառում են սերնդեսերունդ փոխանցված հմտությունները և համադրում դրանք նորարարական լուծումներով: Շարոցի ավանդույթը շարունակում է կենսունակ և զարգացող մնալ Աշտարակում և հարակից համայնքներում՝ որպես տեղական ուտեստի ժառանգության, միջերկրային կապերի, համայնքի սոցիալական հարաբերությունների և մշակութային շարունակականության վկայություն:
64.	Տոլմայի պատրաստման և կիրառման մշակույթը	Ժողովրդական կենսապահովման մշակույթ, ուտեստի պատրաստման ավանդույթ	Տարրը տարածված է Հայաստանի Հանրապետության բոլոր մարզերի և բնակիչներն են, երևան քաղաքում:	Տարրի կրողները Հայաստանի Հանրապետության բոլոր մարզերի բնակիչներն են, հիմնականում կանայք:	Տոլման հնագույն ժամանակներից հայկական ավանդական խոհանոցի ուտեստ է: Տոլմայի մասին գրավոր հարուստ ազգագրական նյութ առկա է 19-րդ դարի աղբյուրներում, որտեղ այն հիշատակվում է որպես հայկական տարբեր գավառների հայ բնակչության տոնական օրերի կերակուր: Պատմաբան Ս. Երեմյանը մեկնաբանում է ուտեստի անունը՝ կապելով ուրարտերեն «տոլի»՝ խաղողի վազ բառի հետ, որն էլ առաջացել է ուրարտերեն «ուղովի»՝ խաղողի վազ բառից (Ս. Երեմյան, Հայկական խոհանոց, Երևան, 1963 թ., էջ 33-34): Ուղովի-տոլի-տոլմա ստուգաբանությունը ցույց է տալիս ուտեստի պատմական հնագույն արմատները՝ կապված խաղողագործական շարունակական ավանդույթների և տոլմա պատրաստելու համար խաղողի տերևի օգտագործման հետ: Հայաստանի տարբեր շրջաններ ունեն տոլմայի պատրաստման տեղական ավանդույթներ, սակայն տոլման միավորում է բոլոր հայերին Հայաստանում և Հայաստանից դուրս: Տոլմա պատրաստելը միավորում է կանանց՝ նպաստելով սերունդների համերաշխությանը, քանի որ տոլմա պատրաստելու հմտությունները կանայք սովորաբար փոխանցում են երիտասարդ աղջիկներին:	Տոլմայի պատրաստումը հայկական խոհանոցի առանցքային կենսունակ ավանդույթներից է: Տոլման ավանդաբար պատրաստում են կանայք: Հայկական շատ ընտանիքներում կիրառում են տոլմայի ընտանեկան բաղադրատոմսը, որը փոխանցվում է սերնդեսերունդ և խնամքով պահպանվում (Ռ. Ծատուրյան, Հայոց ավանդական տոնական ուտեստը, Երևան, 2011 թ.): Տոլմայի պատրաստումը, որպես առօրյա ուտեստ, յուրատեսակ ուրախության, տոնականության և հանդիսավորության մթնոլորտ է ստեղծում: Տոլմայի ճաշակումը միավորում է ընտանիքներին ու ազգականներին՝ յուրատեսակ համերաշխության և ուրախության միջավայր ստեղծելով: Հայերենում տոլմա պատրաստելու գործընթացը անվանում են «տոլմա փաթաթել», թեպետ ոչ բոլոր տոլմայի տեսակներն են «փաթաթվող», ինչը հուշում է տոլմաների տեսակներում նորարարությունների ու կենսունակության մասին: Տոլմա փաթաթելու հավաքույթները նաև շփվելու իրանայի և սպասված առիթ են, հատկապես տոնական և ծիսական խնջույքներին, քանի որ այս դեպքում պատրաստվում է մեծ քանակությամբ տոլմա, որին օգնում են ազգական և հարևան կանայք: Տոլմա փաթաթում են կաղամբի և խաղողի տերևներով, որի մեջ դնում են տավարի մսով (խոզի մսով և բրնձով) և ծավաքով ու խամեմունքներով պատրաստված խճողակը: Հայաստանի Լոռու, Տավուշի, Սյունիքի, Շիրակի և այլ մարզերի տարբեր բնակավայրերում տոլմա փաթաթում են նաև ազնվամորու, բազուկի, այլ ուտելի բույսերի տերևներով և մսի խճողակով: Հայկական խոհանոցային ավանդույթներում «խսկական» համարվում է մսի խճողակով պատրաստվածը: Դրա ոչ մասին, բուսականության տարբերակները կոչվում են «ստու» տոլմա, որը հայկական ավանդական «պասուց» տոլման է, որը հայկական խոհանոցում եզակի կրոնական անվանում և բովանդակություն ունեցող ուտեստներից է՝ վկայելով էթնիկ խոհանոցի կենսունակ ավանդույթների մասին: «Պասուց տոլման» ավանդաբար պատրաստվում էր հայկական քրիստոնեական տոնացույցում սահմանված բազմաթիվ պահքի օրերին, երբ արգելված է կենդանական ծագման մթերքի գործածումը: Այս օրերի համար ավանդաբար պատրաստվում էին ոչ մսային տարբեր լցոններով տոլմաներ՝ տարածքի բնակիչմայական,	Տոլմայի պատրաստման և կիրառման ավանդույթը լիարժեքորեն կենսունակ է, քանի որ այն ամխախտ փոխանցվում է սերնդեսերունդ և ժամանակի ընթացքում հարստանում է նոր բովանդակությամբ և ընդգրկումներով: Տոլմա պատրաստելու և կիրառման մասին գիտելիքն ու հմտությունները փոխանցվում են ընտանիքներում, համայնքներում՝ բանավոր փորձի փոխանցման ձևով: Տոլման Նոր տարվա տոնական հյուրասիրության առանցքային ուտեստն է, որի պատրաստումը ընտանիքում ստեղծում է նախատոնական եռուզեռի մթնոլորտ: Ավանդույթի ուժով Հայաստանի տարբեր մարզերում կայուն պահպանվում է Նոր տարվա տոնի առթիվ հատիկեղենով «պասուց տոլմա» պատրաստելու ավանդույթը, քանի որ ավանդական տոնացույցում հունվարի 1-ը ընդգրկվում էր հայոց եկեղեցու Սուրբ Ծննդյան պահքի շրջանում: Միաժամանակ, ինտիմորիորային շրջանում Հայ Առաքելական եկեղեցու գործունեությամբ պայմանավորված՝ պասուց կամ բուսական տոլման ակտիվորեն առաջարկվում է նաև Մեծ պահքի շրջանում պատրաստվելով ընտանիքներում և հանրային սննդի վայրերում: Տոլմա պատրաստում են ծննդյան տարեդարձների, տղաներին բանակային ծառայության ճանապարհելու և դիմավորելու հանրային մեծ խնջույքների, հարսանիքների, ազգականների մարդաշատ հավաքույթների, հատկապես օտարերկրյա հյուրերի ընդունելության և այլ հանդիսավոր, ուրախ կամ տոնական առիթներով, ինչը լրացուցիչ նպաստում է նաև ժողովրդական տոնական ավանդույթների, խնջույքների կազմակերպման և հյուրընկալության ավանդական սովորույթների պահպանմանը և փոխանցմանը: Տոլմա պատրաստելու մշակութային համատեքստը և տեխնոլոգիական ավանդական հմտությունները փոխանցվում են նաև խոհարարական կրթական դասընթացների միջոցով: Հայաստանում տոլմայի համընդհանուր ճանաչելիությունը և տարածվածությունը նպաստում է ռեստորանների, իանրային սննդի կոմերցիոն առաջարկներում տոլմայի՝

						աշխարհագրական պայմաններով և մշակվող ու մատչելի մթերքի առկայությամբ պայմանավորված. օրինակ հատիկեղենների խառնուրդով (լոբի, ոսպ, սիսեռ, ձավար, բրինձ, բակլա, ոլոռ) կամ միայն ձավարով (ՀՀ Շիրակի և Արագածոտնի մարզեր) կամ ձավարով և բրնձով տոլմաներ, ձավարով և կանեփի խյուսով (ՀՀ Գեղարքունիքի և Կոտայքի մարզեր) կամ միայն բրնձով (արևմտահայերի խոհանոցում հայտնի սարման) կամ հատիկ լոբով կամ կարտոֆիլով և այլն: Տոլմայի այս տեսակները Հայաստանի տարբեր շրջաններում փաթեթավորվում են թթվեցրած կաղամբի տերևներով, կամ խաղողի վազի տերևներով: Տոլմա Հայաստանում պատրաստում են նաև բանջարեղենով, օրինակ՝ ցունեղով սմբուկ, լոլիկ, պղպեղ (որը հայտնի է որպես Էքմիածնի տոլմա), խնձորով և սերկևիլով (մշտարակի տոլմա), սոխով, որոնք պատմում են այս շրջանի մշակությանն և գյուղատնտեսական ավանդույթների մասին: Տոլմայի պատրաստումը աշխատատար գործընթաց է, որի համար պահանջվում են նուրբ հմտություններ ինչպես հումքի, մթերքի ընտրության, այնպես էլ համային և գեղագիտական ժողովրդական «ստանդարտները» պահպանելու համար. այսպես տոլմայի համար կիրառելի կաղամբի տեսակի ընտրությունը, կաղամբի շերտերի բաժանումը, խաղողի տերևի համար խաղողի տեսակների իմացությունը, սեզոնայնությունը, տերևների չափը, տերևների համադրման նրբությունները, փայլուն և գեղեցիկ տոլմաներ ստանալու համար «ճիշտ» տերևների ընտրությունը, ցունման համար կիրառվող բանջարեղենի ընտրությունը և պատրաստումը, ինչպես նաև տոլմայի խճողակի պատրաստման նրբությունները, կաթսայում և մատուցելիս փայլուն և կանոնավոր շարքերը պահպանելու հմտությունները, տոլմայի տարբեր տեսակների հետ համադրվող սոուսների (օր.՝ սխտրով և մածուկով) պատրաստման և մատուցման հմտությունները և գիտելիքը կանայք յուրացնում են ողջ կյանքի ընթացքում՝ ընտանեկան պատմությունների, փորձի փոխանցման և շարունակաբար դրանով հետաքրքրվելու արդյունքում: Մտով տոլման ավանդաբար պատրաստվում է տոնական առիթներով, հարսանիքների, հյուրընկալության, ուրախ խնջույքի առթիվ, իսկ բուսական խճողակովը՝ քրիստոնեական պահքի շրջանում: Տոլման ընդունված է ճաշակել խմբով, միասին, այն ուղղակի քաղող հազեցնելու կերակուր չի դիտարկվում, այլ ստեղծում է սոցիալական միջավայր՝ ուրախ և համերաշխ:	ճաշացանկերում ներառմանը, այդպիսով ունենալով նաև տնտեսական նշանակություն: Տոլմայի կենսունակության մասին է վկայում նաև կոմեդիոն տարբեր առաջարկների առաջացումը, երբ ստեղծվում է պահածոյացված «տոլմայի» արտադրանք՝ հայկական տոլմայի համն ու բույրը Հայաստանից դուրս տեղափոխելու համար: Տոլմայի կենսունակության մասին է վկայում նաև տարբեր նորարարությունների կիրառումը՝ խոհարարների, դիզայներների և արվեստի ստեղծագործողների շրջանում, որոնք ներշնչվում են հայկական ինքնության համար տոլմայի ունեցած դերով: Տոլման հայկական ինքնության ցուցադրության համար շատ տարածված դրսևորում է հատկապես հայկական սփյուռքի համայնքներում, երբ տարբեր հասարակական և եկեղեցական համայնքային կազմակերպությունների միջոցառումներում նախատեսվում և իրականացվում են տոլմայի պատրաստման և հյուրասիրության միջոցառումներ, որտեղ տոլմայի միջոցով պատմվում են հայկական տեղահանությունների ու հայկական մշակույթի կենսունակության պատմությունները: Հայաստանում 2011 թվականից «Հայ խոհարարական ավանդույթների պահպանման և զարգացման» հասարակական կազմակերպության կողմից անցկացվում է տոլմայի փառատոն, որտեղ ամեն տարի ներկայացվում են տոլմայի տարբեր տեսակներ՝ լրացուցիչ հանրայնացնելով տոլմայի պատրաստման և կիրառման հայկական մշակույթը:
65.	Տոմաստի պատրաստման և կիրառման ավանդույթը Վարդենիս համայնքում	Ժողովրդական կենսապահովման մշակույթ, կաթնամթերքի պատրաստում	Տարբը տարածված է ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիս համայնքում:	Տարրի կրողները ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի բնակիչներն են:	Գեղարքունիքի մարզի Վարդենիսի տարածաշրջանի համայնքներում և կաթի արտադրությունը ընտանեկան տնտեսության հիմքն են եղել: Կաթից զանազան մթերքներ են պատրաստել՝ կարագ, պակիր, կաթնաշոռ (ժամիկ), մածուկ, չորաթան, տոմաստ և այլն, որոնց պատրաստման գիտելիքներն ու ունակությունները փոխանցվել են սերնդից սերունդ՝ պահպանելով կենսունակությունը: Տոմաստ սննդատեսակը ըստ լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանի (Հայոց լեզվի	Տոմաստը պատրաստվում է կաթնամթերքների մի քանի տեսակներից և տարածված է եղել Վարդենիսում շատ վաղուց: Տոմաստի բաղադրիչներն են քամած մածուկը, խնոցու կարագը և խնոցու թթվասերը, որոնց միախառնումից պատրաստվում է խիտ, հաստ, դիմացկուն բնական և լիարժեք սնունդ: Տոմաստի պատրաստման համար ցանկացած չափի կաթը պուտուկում շերտ-շերտ լցվում են քամած մածուկը, կարագը, թթվասերը՝ խտացնելով այնպես, որ բաց տարածություն չմնա: Այնուհետև պուտուկի բերանը ծածկվում է մի քանի տակ ծալած թանգիֆով, բերանի մասով շուռ է տրվում	Ներկայում տոմաստը տարածված է Վարդենիսի համայնքներում: Անասնապահության զարգացմանը Վարդենիսի տարածաշրջանում նպաստել են արոտավայրերի, լեռնային բնակավայրերիև հատուկ հյուրափառական կենտրոնների առկայությունը, աշխարհագրական դիրքը, բնակլիմայական պայմանները: Ինչպես հայտնի է, լեռնային բնակավայրերի անասնաբերքն առանձնանում է համային բարձր հատկանիշներով և որակով: Անասնամթերքը եղել է Վարդենիս համայնքի բնակիչների հիմնական սննդատեսակը: Դա է

					թարբառային բառարան, երևան, 2010 թ., էջ 217) եղել է սատնեցիների ավանդական սննդատեսակը, իսկ Վարդենիսի համայնքներում տարածված է եղել անհիշելի ժամանակներից: Ըստ կրողների՝ բառը կազմված է «տո և մաստ» մասնիկներից: «Մաստը» «մազը» բառն է, որը նշանակում է պինդ, խիտ, ամուր: Հոմանիշներ են նաև «մազը» և «հաստ» բառերը, որոնցից բխում են մազդուլթյուն, թանձրութուն, դիմացկունություն զուգահեռները: Տոմաստը հիմնականում պատրաստել են անասնապահությամբ զբաղվող ընտանիքները, իսկ մեր օրերում դրա պատրաստման բաղադրատոմսը փոխանցվել է նաև կաթնամթերքի արտադրությամբ զբաղվող ֆերմերներին:	թոնրից նախապես հանած մոխրի մեջ և երկար ժամանակ պահպանվում սառը տեղում: Պատրաստում են ուշ աշնանը, օգտագործում ձմռան ամիսներին:	կատոճառը, որ մամթերքից և կաթնամթերքից պատրաստվել են բազմազան կերակրատեսակներ, որոնք փոխանցվել են ընտանիքներում և պատրաստվում են մինչ օրս: Տոմաստը սննդաբար է և, օգտակար մարդու օրգանիզմի պաշտպանական համակարգերի գործունեության կարգավորման համար: Պարունակում է մածուկի, կարագի, թթվաթթվի սննդային հատկանիշները, պատրաստվում է բնական կաթնամթերքներից, որոնք ստացվում են անարատ կաթի վերամշակումից: Վարդենիս համայնքում կիրառվող այս կաթնամթերքի պահպանությունն ու կիրառումը կարևոր նշանակություն ունի ընտանեկան ավանդույթների շրջանակում ուսեստի մշակույթի պահպանության ու փոխանցման համար:
66.	Նարդի խաղը	ժողովրդական ժամանցի ձև, սեղանի խաղ	Տարրը տարածված է Հայաստանի Հանրապետության բոլոր մարզերի և երևան քաղաքում:	Տարրի կրողները Հայաստանի Հանրապետության բնակիչներն են, հիմնականում՝ երիտասարդ և տարեց տղամարդիկ, ինչպես նաև Նարդի պատրաստող վարպետները:	Նարդի խաղը՝ հիմնականում բնորոշ է արևելքի ժողովուրդներին: Չնայած իր արևելյան արմատներին՝ այս խաղը տարածված է աշխարհի շատ երկրներում և ամեն երկրում իր անվանումն ունի: Հայկական կենցաղում լայն տարածում ունի որպես մտավարժական և ժամանց ապահովող սեղանի խաղ: Հին հնդկերենով «Նարդի» նշանակում է «գոչել»: Հայերենում, բացի «Նարդի» բառից խաղն անվանել են նաև «տապեղ», «Նարտ», «Նարթախտա», «տապեղ» (Հ. Նճատյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, երևան, էջ 375): Ըստ պատմական փաստերի՝ մարդիկ այդ խաղը խաղում են արդեն ավելի քան 5000 տարի: Նարդիի ամենահին խաղատախտակներից մեկը հայտնաբերվել է Իրանի տարածքում: Այն թվագրվում է մ.թ.ա. մոտ 3000 թվականով: Իրանի Շահրի ի Սոխթա հնագույն բնակավայրի պեղումներից հայտնաբերվել է Քրիստոսից առաջ 3000 տարվա վաղեմություն ունեցող սեղանի խաղ, որը խաղացել են քառակողմ զանոթով: Իրաքում խաղը կոչվում է թավե, որը նշանակում է սեղան, նաև կոչվում է շեշ-բեշ (արամեերենում և փյունիկերենում շեշ նշանակում է 6, բայց բառն ունի փյունիկերեն ծագում): Խաղի բաղադրիչների մեջ են մտել երկու գառ և 60 խաղաքար: Խորհրդային շրջանում ավելի շատ խաղում էին տարեց տղամարդիկ: Այն հետո դարձավ համընդհանուր հետաքրքրության խաղ: Քաղաքի բակերից գրեթե յուրաքանչյուրում առկա են տաղավարներ, որտեղ հավաքվում են հիմնականում տեղի տարեցները և Նարդի խաղում:	Նարդի խաղը լինում է երկու տեսակ՝ կարճ և երկար, որոնք ունեն իրենց բնորոշ խաղալու կանոնները: Երկու տարբերակներն էլ բաղկացած են հինգ փուլից: Խաղը մրցութային բնույթ է կրում: Խաղալուց առաջ երբեմն մրցակիցները գրագ են գալիս: Գրագը հիմնականում լինում է զումարի կամ որևէ առարկայի տեսքով, բայց հիմնականում զվարճալի իմաստ է ունենում: Վերոնշյալ հինգ փուլերը խաղթափարդուն է ստանում գրագը: Նարդի խաղին բնորոշ է «մարս» հասկացությունը, ըստ որի՝ մրցակիցներից մեկը միաժամանակ երկու փուլով գերազանցում է դիմացինին: Նարդի խաղում են երկու խաղացողով, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի տարբեր գույների (սև-սպիտակ, կարմիր-սպիտակ, սև-կարմիր, սպիտակ-դեղին) տասնհինգ խաղաքար՝ ոսկորից, փայտից, հետագայում՝ պլաստմասայից պատրաստված: Չառերը երկուսն են՝ սպիտակ կամ կարմիր: Ըստ զանրի ցույց տված թվերի՝ խաղաքարերը դուրս են բերվում 24 բաժին պարունակող ուղղանկյունաձև, երկփեղկ խաղատախտակից: Խաղատախտակը պատրաստվում է հաճախեմու, ընկուզենու, բոխու փայտից: Հաղթում է այն խաղացողը, որն առաջինն է բոլոր 15 խաղաքարերը հանում խաղատախտակից: Հայաստանում Նարդի խաղը լինում է երկու տեսակի՝ կարճ և երկար: Խաղացողի հաղթելու իսկականությունն ավելի շատ կախված է հաջողակ զանրից: Չառերի ցույց տված զույգ թվերը խաղացողին չորս քայլ անելու հնարավորություն են տալիս: Նարդին պահանջում է արագ կողմնորոշվելու ունակություն ու ճկունություն: 2007 թ. երևանում ճարտարագետ Ներսես Ներսիսյանը Նոր խաղ է հորինել՝ Նարդի երեքի համար: Եռաթև խաղատախտակի վրա խաղում են երեք հոգով: Այն Նարդու գործող խաղաձևերից է: Օգտագործում են 45 քար, յուրաքանչյուր մասնակցին 15 խաղաքար (սև, սպիտակ, կարմիր) և 2 գառ: Քաղաքներում խաղի միջավայր են հանդիսանում բակերի տաղավարները, իսկ գյուղերում տղամարդկանց հավաքատեղիները գյուղամիջում: Շատ հաճախ Նարդին տուն չեն տանում, այլ պահում են տաղավարին կից դարակներում: Ձմռան ամիսներին այն խաղում են տանը: Գարնան, ամռան, աշնան ամիսներին՝ բակում: Հատկապես ամռան շոգ երեկոներին բակերում լսվում են Նարդի խաղի գառի և քարերի ձայները և դրան ուղեկցող	Նարդի խաղը հայտնի է վաղ ժամանակներից և առ այսօր արդիական է: Հիմնականում պահպանվել են խաղի կանոնները: Վերջին տարիներին Նարդու ավանդական խաղին զուգահեռ տարածվել է նաև խաղի համակարգչային տարբերակը: Նարդին տեղ է գտել արվեստի տարբեր ճյուղերում: Երևանի Գևորգ Քոչարի փողոցում, Դրամատիկական թատրոնի շենքի դիմաց տեղադրվել է «Նարդի խաղացողը» բրոնզե արձանը (քանդակագործ՝ Էդուարդ Շախիկյան, մոտ 2007 թ.): Երկրորդ խաղացողի տեղը թափուր է. ցանկացած ոք կարող է նստել և լուսանկարվել: Նարդի խաղը հայկական այն սեղանի խաղերից է, որը մինչ այսօր կենսունակ է: Հայկական խաղային մշակույթում Նարդին մասսայականություն վայելելուց բացի, նաև յուրօրինակ հուշանվեր է: Երբեմն տեղացի հայերը արտերկրի իրենց բարեկամներին նվիրում են Վերսիաժից գնած, գեղարվեստականորեն ձևավորված Նարդու տախտակներ: Բավականին տարածված են փորագրությամբ հարդարված Նարդու տախտակների նմուշները, որոնք հարդի են և թանկարժեք: Նարդին համարվում է արժեքավոր նվեր խաղող գնահատողների համար: Հայ հասարակության որոշ տարիքային խմբերում Նարդի խաղում են տանը, Խյուրընկալվելիս, բակերում և այլն: Նարդին ոչ միայն ժամանցային խաղ է, այլև ժամանակի ընթացքում ձեռք է բերել տնտեսական որոշակի ներուժ: Սա պայմանավորված է Նարդու միջազգային մրցաշարեր կազմակերպելու հետ: Մրցաշարերի կազմակերպումը կարևոր է նաև. տվյալ բնակավայրի իսկրահոշանման առումով: Նարդու սիրահարները հիմնում են ակումբներ՝ իսկրային մրցաշարերի համար: Տեղական ակումբները կազմակերպում են ոչ պաշտոնական, ընկերական հավաքներ, հանդիպումներ, որոնց ընթացքում ակումբի անդամները երեկոյան հավաքվում են սրճարաններում և բակերում՝ խաղալու և զրուցելու: Գործում է «Հայաստանի Նարդու ազգային ֆեդերացիան», որի անդամները հաղթել են տարբեր մրցաշարերում

						վեճերը: Նարդի խաղին ընտրագրական է Նարդու քարերը աղմուկով տախտակին խփելը, խաղին ուղեկցող կատակային վեճը, գառի հետ «գրուցելը», մրցակցին «ծեռք առնելը»:	(Բարսեղյան՝ 1992 թ., Կրաստան՝ 2017 թ.): Ակումբային մեծ մրցաշարերը երբեմն հյուրընկալում են այլ շրջանների խաղացողների, իսկ եզրափակիչ խաղերը հաճախ հարյուրավոր հանդիսատեսներ են ունենում: Տարածքային մրցաշարերի լավագույն խաղացողները հաճախ մրցում են ազգային կամ միջազգային մրցաշարերում: Նարդին հասարակական տարածված խաղ է, որը կարող է համախմբել սոցիալական տարբեր խավերի մարդկանց: Հաճախ երկու խաղացողներից բացի՝ խաղին ներկա են լինում հանդիսատեսներ, որոնց մի մասը մի խաղացողին է ոգևորում, մյուս մասը՝ երկրորդին: Նարդի խաղացողները երբեմն նախապես պայմանավորում են, թե պարտվողը ինչ պետք է անի: Խաղադրույքի դերում կա՝մ գումար է լինում, կա՝մ էլ շատ դեպքերում պարտվողը կամ պարտվող թիմի անդամները պարտավորվում են հյուրասիրություն կազմակերպել:
67.	Հայկական խաղացող աղավաժ «Երևանյան Կուղույի» բուժման և վարժեցման ժողովրդական ավանդույթը	Աղավաժապահության ժողովրդական ավանդույթ	Տարրը տարածված է Հայաստանի Հանրապետության մարզերում, հատկապես Երևան քաղաքում:	Տարրի կրողները Հայաստանի Հանրապետության մարզերում, հատկապես Երևան քաղաքում աղավաժապահությամբ զբաղվող տարբեր տարիքի տղամարդիկ են:	Աղավաժապահությունը Հայաստանում հին ավանդույթներ ունի: 1970-ականներից մինչև 80-ական թվականները հայ աղավաժապահների կողմից ձևավորվել և անթերի տեսք է ստացել Երևանյան Կուղույ գեղատեսակը: Մյն բուժվել է դարձր շարունակ, տերղեսներունդ մեզ ժառանգություն հասած հայկական խաղացող աղավաժներից: Ցեղատեսակի բուժումը չնայած ավարտուն հանգրվակի է հասել 1970-80ականներին, սակայն դրա կատարելագործումը անընդհատական գործընթաց է և շարունակվում է մինչև օրս: Ցեղատեսակը իր զարգացման ընթացքում պահպանել է հայկական աղավաժն բնորոշ խաղը և թռիչքը, ինչն էլ հենց ապացուցում է, որ աղավաժին չի խաչատերվել այլ ցեղատեսակի աղավաժների հետ, և զարգացումը տեղի է ունեցել բացառապես բուժման շարունակական գործընթացում ցեղատեսակի կատարելագործման իաշվին: Հայկական մանրանկարչության, կրոնական ծեսերի (օր.՝ Խարսանեկան արարողություն), զարդանախշերի, քանդակագործության (օր.՝ 13-րդ դարի Նորավանքի գավթի վերնամաս, Մեղրի քաղաքի Փոքր թաղի եկեղեցու որմնանկարներ) գրականության (օր. Վ. Թոթովենց «Աղավաժներ» վեպը) մեջ աղավաժն բազմիցս հիշատակվում և պատկերվում է ինչպես խաղաղության, այնպես էլ սիրո, բարության և վեհության խորհրդանիշ: Երևանյան կուղույ ցեղատեսակի նկարագիրն ու դրա հետ կապված պատմությունները ներկայացված են վերջերս իրատարակված գրքում (Ս. Կույումջյան, Հայկական խաղացող ցեղատեսակ Երևանյան Կուղույ, Երևան, 2023 թ.):	Հայաստանում աղավաժապահները հիմնականում առաջնային տեղ են տալիս խաղացող աղավաժ ցեղատեսակին: Բայց կան նաև աղավաժատերներ, որոնք պահում են ոչ խաղացող տեսակի աղավաժներ, որոնցից է հայկական երգող աղավաժ Դումրին: Կան նաև աղավաժատերներ, որոնք պահում են փոստատար և դեկորատիվ աղավաժների ցեղատեսակներ: Հայկական խաղացող աղավաժ ցեղատեսակ Երևանյան Կուղույը եզակի է իր արտաքին տեսքով, թռիչքի յուրօրինակությամբ, խաղային ռոճով: Դրանք հպարտ, ձիգ կեցվածքով, միջին չափի աղավաժներ են: Այս ցեղատեսակի տարբերակիչ կարևոր հատկանիշներից է նրա սպիտակ գույնը՝ թևի մուգ գույնի նշանով: Նշանի գույները կարող են տատանվել մուգ մոխրագույնի կամ շագանակագույնի տարբեր երանգներից ընդհուպ մինչև սև գույն: Աչքերը պետք է լինեն շագանակագույն, անկախ թևի նշանի գույներից, կուպերը պետք է լինեն սպիտակ բաց վարդագույն երանգով, գլուխը փետուրաթափով, որը ձգվում է աղավաժի մի ականջից մյուսը: Ոտքերը բարձր են, կարմիր, «տոտիկ», «ոչ փետուրավոր»: Թռիչքի տևողությունը 2-ից մինչև 5 ժամ: «Կուղույ» անվանումը առաջացել է «կուտին-կուտուլ» բառից, որը նշանակում է կարճ թևերով բաճկոն՝ մինչև մեքենայը, որը կրել են հայ տղամարդիկ, որպես ազգային տարագի կարևոր մաս: Թռչնի թևերի մուգ գունավորումը նրա սպիտակ գույնի ֆոնին նման է կարճ բաճկոնի: Ենթադրվում է, որ այդ նմանությունից էլ առաջացել է անվանումը: Ժողովրդական աղավաժապահության մեջ արժեքավոր համարվող այս ցեղատեսակը ձևավորվել է ոչ թե բնության մեջ բնական ընտրության արդյունքում կամ մասնագետ թռչնաբանների մասնագիտական միջամտության միջոցով բուժման եղանակով, այլ այն ժողովրդական գիտելիքի շնորհիվ, որը ձևավորվել է հայ աղավաժապահների միջավայրում և երկարատև տարիների ընթացքում վեր է ածվել ավանդույթի: Շնորհիվ ավանդույթի վերածված ժողովրդական այդ գիտելիքի ու հմտության էլ հենց հայ աղավաժապահները այս ցեղատեսակի պահպաններն են: Այսինքն՝ այս ինքնատիպ ցեղատեսակը, որը ծագումով հայկական է, առաջացել է ոչ թե բնության մեջ բնական	

						եղանակով, ոչ թե մասնագետ թոչնաբանների աշխատանքի արդյունքում, այլ՝ ժողովրդական այն ավանդույթի, որը ձևավորվել է հայ աղավնապահների մեջ և ներկայում էլ պահպանվում է նրանց միջավայրում՝ փոխանցվելով սերնդեսերունդ և հանդիսանալով նրանց մենաշնորհը: Հարկ է նկատել, որ աղավնապահությունը Հայաստանում հաճախ ժառանգական և ընտանեկան ավանդույթի բնույթ ունի, այսինքն՝ փոխանցվում է հորից որդուն: Այս տեսանկյունից, այն նաև հայոց մեջ տարածված ժողովրդական գիտելիքը հորից որդուն փոխանցելու ավանդույթի դրսևորումներից է: Յեղատեսակի բուծման ժողովրդական ավանդույթն ունի երկու տեսակի բաղադրիչ: Դրանցից առաջինը վերաբերում է բուծման ենթակա առանձնյակի ընտրության ֆիզիկական չափանիշներին, մյուսը՝ աղավնու վարժանքի տվյալների գիտելիքներին: Բուծման պիտանի առանձնյակները ժողովրդական աղավնապահներն ընտրում են վարժանքի ենթարկվող ու անհրաժեշտ թոփքախաղի հատկանիշներ ունեցող ձագերից: Հայ աղավնապահների հենց այս գիտելիքներն են, որոնք երաշխավորում են ցեղատեսակի ժողովրդական եղանակով վերարտադրությունը և դրա պատկանելությունը հայկական ժողովրդական աղավնապահությանը:	
68.	Ատամիատիկի ծիսական արարողությունը	Նորածնի աճը խթանող ժողովրդական սովորույթ	Տարրը լայնորեն տարածված է ՀՀ բոլոր մարզերում և Երևան քաղաքում, մասնավորապես՝ ՀՀ Շիրակի մարզի Ախուրյան համայնքում:	Տարրի հիմնական կրողները կանայք են, ՀՀ բոլոր մարզերի գյուղական և քաղաքային համայնքների, Երևան քաղաքի, ինչպես նաև ՀՀ Շիրակի մարզի Ախուրյան համայնքի բնակիչները:	Հայաստանի գրեթե բոլոր շրջաններում տարածված է եղել ատամիատիկի ծիսակատարությունը, որը կապված է երեխայի առաջին ատամը դուրս գալու հետ: Ծեսի անվանումն ունի բարբառային բազմաթիվ տարբերակներ, ինչն էլ վկայում է երևույթի համահայկական լինելու և տարածվածության մասին: Ատամիատիկ (Արարատի մարզ), առկա հատիկ, ակոսհատիկ (Շիրակի մարզ), ատամորիկ (Լոռու մարզ), ատամիատիկ (Վայոց ձորի մարզ), կեռքահատիկ (Սյունիք), խաթ-խաշ (Տավուշ): Ծեսի տարածվածությունը և կենցաղավարությունը թույլ են տալիս ենթադրել, որ ծեսը ձևավորվել և տարածվել է հայերի մոտ հնագույն ժամանակներից, առնվազն ուշ միջնադարից: Ծեսի նկարագրության ու կենցաղավարման ձևերի մասին հարուստ ազգագրական նյութ կա՝ սկսած 19-րդ դարի երկրորդ կեսից: Հայ ազգագրագետներն ու բանահավաքները հատուկ ուշադրություն են դարձրել մանկական ծեսերի շրջանակներում կատարվող ատամիատիկի ծիսակատարությանը և երևույթին մեծ նշանակություն տվել: Դրա մասին վկայություններ կան «Ազգագրական հանդեսի» տարբեր համարներում՝ Գիրք Ա, 1896, էջ 275, Գիրք Դ, 1898, էջ 90 և Ստ. Լիսիցյան, «Չանգեզուրի հայերը» գրքում, Երևան, 1969, էջ 207, ինչպես նաև Ստ. Մախիմանց, «Հայերեն բացատրական բառարանում», Երևան, 1944, հ. Ա, էջ 32:	Ավանդական պատկերացումների համաձայն՝ առաջին ատամի հայտնվելը մանկան մարմնի առողջ աճի նշանն է: Ատամիատիկի ծեսը կատարում էին երեխայի առաջին ատամը հանելիս: Խաշում էին ցորեն կամ ծավար և մինչև 7 տեսակի ընդդեմ (սիսեռ, ոսպ, լոբի, կանեփ, բակլա, չամիչ, պնդուկի միջուկ): Վրան ավելացնում էին չոր մրգեր, շաքար, ընկույզ, չամիչ, քաղցրեղեն և երեխայի մայրն ու տատը լցնում էին երեխայի գլխին՝ այն նախապես ծածկելով սպիտակ ծածկոցով: Օրինակներ ու բարեմաղթանքներ էին ասում. «Ինչըդ օր հատիկը գլխուդ թափավ, ակոեքդ ա ատպես դուս թափի» կամ «Հատիկի նման ակոեքդ անցավ դուրս գան»: Այնուհետև ծեսի հատիկների խառնուրդը բաժանում էին հարևաններին ու ազգականներին: Ատամիատիկի ծեսի հիմնական զաղափարը հատիկի զոհաբերությամբ ատամի բարեհաջող դուրս գալու ակնկալիքն է: Չոհաբերության նախգամանքը փաստվում է նաև նրանով, որ հատիկեղենը բաժանում են նաև հարևաններին՝ փոխարենը ստանալով մրգեր, քաղցրավենիք և բարեմաղթանքներ. «Ուրախ ատամորիկ լինի, գառնա ատամի նման մանր, ջորու ատամի նման ամուր լինի»: Ավանդույթի համաձայն, երեխային բարակ, բամբակյա նոր շապիկ էին հագցնում և հատիկները գլխին շաղ տալուց առաջ պատռում էին մանկան շապիկը՝ ակնկալելով, որ ծեսից հետո ատամներն ավելի արագ և առանց դժվարությունների պիտի աճեն: 19-րդ դարի վերջերից ծեսի կարևոր բաղադրիչ է նաև առանձին առարկաների միջոցով երեխայի ինտուիտիվ ընտրությանը հետևելը և նրա ապագան կանխագուշակելը: Երեխայի գլխին հատիկը լցնելուց հետո նրա առջև դնում են տարբեր առարկաներ, իմնականում աշխատանքային, արհեստավորական գործիքներ, մասնագիտություններ	Ատամիատիկի ծեսը կենսունակ և կենցաղավարման լայն շրջանակ ունեցող համահայկական երևույթ է: Երեխայի առաջին ատամի դուրս գալը մեծագույն բերկրանք է ծնողների և հարազատների համար: Այն դրսևորվում է ատամիատիկի ծեսում, որը համատարած կիրառություն է ունեցել Հայաստանում և մինչ օրս էլ նշվում ու շարունակում է հարստանալ նոր տարրերով: Ատամիատիկի ծեսին տալիս են մոզական նշանակություն: Նախկինում երեխայի առջև սանր էին դնում, որ ատամները սանրի նման ուղիղ ու հավասար լինեն, հայելի, որ երեխայի հաջողությունը կրկնապատկվի, դանակ, որ ուժեղ լինի և այլն: Եթե երեխան հայելի կամ սանր երկերցնում, կարծում էին, որ ջույր է ունենալու, իսկ եթե դանակ՝ եղբայր: Ժամանակի ընթացքում ատամիատիկի համատեքստում կատարվող գուշակության ձևերն ու նպատակը փոփոխվեցին: Երեխայի առջև դրվող առարկաներն ավելի բազմազան դարձան: Արդի պատկերացումների համաձայն՝ երեխայի ընտրած առարկան գուշակում է վերջինիս ապագա մասնագիտությունը: Վերջին տարիներին ծեսը ստացել է նոր, ժամանակակից դրսևորումներ՝ պահպանելով ավանդականի իմմալական ու կարևոր բաղադրատարրերը: Եթե նախկինում արարողակարգը կատարվում էր տանը, նեղ ընտանեկան միջավայրում, մի քանի հարևանների, բարեկամների ու նրանց երեխաների մասնակցությամբ, ապա այսօր այն վերածվում է մեծ հավաքույթների ու ռեստորանային խնջույքների: Ժամանակակից շուկայական հարաբերությունների և միջմշակութային հարաբերությունների ազդեցությամբ՝ այսօր հատուկ ատամիատիկի ծեսի

					խորհրդանշող առարկաներ՝ դանակ, մկրատ, ասեղ, մաքրոց, գիրք, գրիչ և այլն: Մայրը հետևում է երեխայի շարժումներին, թե ինչ առարկա է վերցնելու՝ կանխագուշակելու համար նրա ապագա զբաղմունքը: Որոշ դեպքերում, առարկաների փոխարեն առանձին թղթերի վրա գրում են ցանկայի մասնագիտությունների անունները, ծալում և շարում երեխայի դիմացը: Վրարողությունն ուղեկցվում է երգ ու պարով: Երգելիս նկարագրում են երեխայի ճակատագիրը և ապագա գործունեությունը: Երկար սպասված ատամհատիկի հացկերույթը մեծ շուքով է նշվում: Բոլոր մասնակիցները երեխային նվերներ են մատուցում: Դ. Մղայանի «Ատամ» բանաստեղծությունը գեղարվեստորեն ներկայացնում է այս ծեսը:	համար նախատեսված տորթեր, թխվածքներ ու մանկան գուլիք ծածկելու քողեր են ստեղծվում ու վաճառվում: Ատամհատիկի արարողակարգը, լինելով երեխայի խնամքի բաղադրատարր, ոչ միայն շարունակում է կենցաղավարել հայոց մեջ, այլև ամրապնդվում ու նոր, ժամանակակից տեսք է ստանում՝ հավատարիմ մնալով ավանդականին, ծեսի բուն իմաստին ու նշանակությանը: Կարող ենք փաստել, որ ատամհատիկի ծիսական արարողությունը հայերի ազգային գիտակցության մեջ արմատավորված երևույթ է, այն եզակի ավանդույթներից, որն ընդհանրական է Հայաստանի բոլոր համայնքների համար:
--	--	--	--	--	--	--

(հավելվածը խմբ. 24.03.16 N 293-Ա, լրաց. 15.02.18 N 144-Ա, 14.03.19 N 238-Ա, խմբ. 15.04.21 N 599-Ա, խմբ., լրաց. 24.03.22 N 397-Ա, լրաց. 31.10.24 N 1719-Ա)

Հայաստանի Հանրապետության
կառավարության
աշխատակազմի
ղեկավար

Դ. Սարգսյան

Փոփոխման պատմություն	
Փոփոխող ակտ	Համապատասխան ինկորպորացիան
31.10.2024, N 1719-Ա	01.11.2024, N 310-Ա
24.03.2022, N 397-Ա	26.03.2022, N 310-Ա
15.04.2021, N 599-Ա	17.04.2021, N 310-Ա
14.03.2019, N 238-Ա	21.03.2019, N 310-Ա
15.02.2018, N 144-Ա	21.02.2018, N 310-Ա
24.03.2016, N 293-Ա	30.03.2016, N 310-Ա

Փոփոխված ակտ	Համապատասխան ինկորպորացիան
Փոփոխող ակտ	